

Д ШНН/Укр
Рк А 70

Т О М
ТВОЗРИ
ЛІТЕРАТУРА
І МИСТЕЦТВО

О.М. ДОСВІТНИК

ОЛ. ДОСВІТНІЙ

ТОМ

„ЛІМ”

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

M 1454-3

Шифр ЩНН/Укр) А 70 Інв. № 2217057

Автор Восвіжний Ол.

Назва Тиволи.

Місце, рік видання Х, 1931

Кіл-ть стор. 298, [2]с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том 3 частина _____ вип _____

Конволют _____

Примітка:

15.03.12.

О Л. Д О С В І Т Н І Й

Т В О Р И

Т О М ІІІ

Д В О У

Л І Т Е Р А Т У Р А І М И С Т Е Ц Т В О

Х А Р К І В — 1931

О Л. Д О С В І Т Н І Й

ГЮЛЛЕ
—
АЛАЙ

2217057

ДВОУ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ХАРКІВ—1931

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“ „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Оформлення Л. КАПЛАНА

Упрліт 889   Зам. 1474.   Тир. 5070
Друкарня КНИГОСПІЛКИ, Харків,
Нетеч. наб. № 14.   СТАТ Б, 1931 р.

ГЮЛЛЕ

Кремезний ставний тюрк щось проказав до людини іншої раси, поважно погладивши свою пишну чорну бороду, що гарно облямовувала його лице. Він, здавалося, любувався чужинцем, задоволено оглядаючи його.

Але ця інша людина не відповідала, і тому обидва мовчали. Певне, їхні розмови були б даремні. Вони належали до тих людей, що не розуміють складних речень один одного.

Об'єкт тюркового огляду — молода особа в європейським убранні — дивилася кудись просто себе. Здавалось, їй було неприємно, що тюрк оглядає її, мов покупець шкапу. Запилене, змарніле обличчя європейця виявляло цілковитий спокій і втому. Його забрудений і подертий одяг ледве нагадував за те, що це вбрання колись витворив досвідчений кравець; можна було також домислитися, що ця потерта, подерта одіж одбула довгу, незручну подорож. Особливо яскраво за це говорили добре пошматовані, колись жовті, черевики, які, щоб вони не розлізлися були обмотані пасмами зашкарублених рослин та стрічками дикої осоки.

Врешті вродливий тюрк зиркнув набік, щось гукнув до другого кутка саманом обведеного двору, де пишалась рублена хата, побудована на зразок усіх східніх халуп без дахів. З хати вибігло років дванадцяти тюрченя.

Хлопчик мчав на всі заставки, і його широкі шаравари з хуркотом тремтіли від бігу. Він миттю домчав до дорослого тюрка, ткнув йому мотузку з ключами і, мов зачарований, остовпів, оглядаючи цю нову людину, що подібної до неї ще зроду не бачив. В його очах був переляк і дитяча цікавість. Хлопча навіть не промовило слова до старшого тюрка і дивилося вслід чужинцеві, що рушив на знак бородатого тюрка до невеличкої саманової халупки. Поки велетень тюрк копирсав ключем у зашкарублому, заржавілому замку коло вицвілих маленьких дверей, хлопчик осторонь обійшов навколо чужинця, оглядаючи його зо всіх боків і зафіксовуючи всі деталі його одягу й постави... Врешті він вйокнув і помчав геть із двору, задоволений із своїх оглядин.

Тюрк одімкнув двері і, вигнувшись, вказав туди долонею.

Європеєць, трохи нахиливши в низьких дверях голову, увійшов усередину.

З ясного денного світла йому здалося, ніби він потрапив до льоху.

Він спинився і поволі оглядав напівтемну кімнатку. За ним двері знову зачинились, і тупо забряжчали защіпки й замок із ключем.

За мить хтось, певне тюрк, одхилив десь збоку малюсіньке віконце, і до кімнатки завітало світло.

— Не так то вже й погано!—вихопилось у чужинця.

Тепер він міг роздивитися навкруги. Вся долівка кімнатки була вистелена барвистими килимами, що вбирали очі своїм червоносинім мереживом; проти дверей, під віконцем упоперек кімнати був пілок—лежанка, завширшки з подвійне ліжко, теж уся вкрита оксамитовим килимом. Посеред лежанки стояв малесенький, ніби для немовлят, столик, з купкою якихось грудочок на дерев'яній таці, п'ялою й мідяним жбаном... Було чисто, привітно.

Чужинець присів, миттю скинув своє зашкарубле в̄зуття і, м'яко ступаючи по килиму, підійшов до лежанки.

Багатство устаткування цієї низенької порожньої хатинки ще збільшував чорний коминок у кутку, та в протилежній стіні від нього були ще одні маленькі, темні, заялозені двері.

Європеець тільки тепер відчув утому. Він простягся на м'якому килимі лежанки й солодко потягнувся.

Нараз десь збоку щось тріснуло, зашамотіло... Юнак схопився й прислухався, втопивши зір у маленькі двері збоку.

Але в хатинці знову панувала тиша. Чужинець підвівся, зліз із лежанки, навшпиньки підійшов до дверей і, прихилившись до стінки, напружив слух.

У дворі пирхали вівці та несподівано заіржав ішак.

„Полудень“,—подумав чужинець.—„Ще два рази похрипить це довговухе створіння й настане ніч“.

„Певне, мені здалося“,—міркував він про тріскання за дверима.—„То ж мої суглоби хруснули. Пуста кімната—резонанс“...—І його знову потягнула до себе приваблива в килимах лежанка.

„Як солодко“.

За хвилину він пірнув у забуття.

*

Тим часом огрядний тюрк одніс до хати ключі, кинув їх на руки дівчинці, що вийшла в сінці, і, насваривши на неї пальцем та кивнувши головою до хатинки, пішов з двору.

Дітвора, що вовтузилася в пилу під тополями коло рівчака з кришталевою водою, де сонно повзали буберики, миттю схопилась і почала гарячу сварку.

Вони знали вже від малого Гусейна, свого товариша, що його батько піймав злодюгу, чужинця, отого, що хапає по шляхах вночі малих дітей, що тиждень тому загнав десь аксакалових двох ішаків, що намагався минулої ночі вкрасти у діда Алі онуку, коли вона ходила на вгород по дині...

Вони знали—тепер Гусейнів тато йде до яншая¹—хаджи Гасана, що править тепер у Чурук-Су

---

¹ Районовий старшина—начальник.

й за аксакала, щоб той вчинив суд і щоб цього злодюгу повісили...

Гусейнів батько — Ахмет-мурза прямував таки дійсно до найкращого в Чурук-Су двору, обсаженого навкруги, поміж двох рівчаків з криничною водою, високими білими тополями.

Ян-шай мулла Гасан, старий патріярх, уже знав, що Ахмет-мурза має до нього справу. Для Ахмета, хазяїна князівського роду, у мулли Гасана завжди відкриті двері, — не тільки тоді, коли проста чернь не має права з'явитися з будь-якими скаргами чи за порадами, але й тоді, коли до Чурук-Су наїздить сам мандарин китаєць Ляо-Джі-Кьян і гостює яку годину у сивого аксакала — бег-Гасана.

В такі часи навіть сам Гасан кличе Ахмета до своєї господи частувати високих гостей. Хіба один раз було, що Ахмет всі видатки щодо гостини урядовців брав на себе чи обдаровував їх якою худобиною від імени селища Чурук-Су?

Хе! Ахмет — одинак небіжчика мурзи Кемаль-Ахмета-Еміна дістав добре хазяйство... Караванів два, що завжди в дорозі Хамі-Яркенд; один із них складається з двох десятків верблюдів; поля бавовняного два десятки гектарів, овець понад тисячу голів... одкупну крамницю в Іртинлику, де служить його небіж. Всі також знали й добрість Ахметову: хіба не він прийняв до компанії своєї одкупної крамниці баєвого небожа — шибайголову Зіміна...

О! Ахмет—своя людина у старого мулли Гасана... Він—свій чоловік навіть повітовій владі—всьому яменові¹ ..

І хто й зна—коли б що трапилось із старим Гасаном, то чи захтів би мандарин присилати сюди свого аскакала... Адже, напевне, тоді громада обере Ахмета за ян-шая, бо і аскакальські обов'язки він буде виконувати не гірше за якогось там присланого хінця, що не знає ні мови, ні звичаїв чурук-суївських мешканців...

Коли Ахмет-мурза вже був коло аксакалового двору, назустріч йому вибіг служка. Він чемно здалека вклонивсь і, схилено відступаючи, обома руками запрошував Ахмета до парадних воріт, мовляв: „хаджи Гасан-Мурза-Абу чекає у своїй вітальні“.

„Щасливий Ахмет,“—говорили поміж себе чурук-суївці, сидячи в холодочку під піддашшям чайхани й покурюючи з мідного кальяна по черзі тютюнець, що оцейно приніс його на спробу тютюнник Огли, та обмірковуючи різні господарські справи: чи варто, приміром, ждати, доки яншай на громадські гроші буде прокопувати ярик² з гірського джерела до громадських городів, чи краще не сподіватися та самим у складку прокопувати...

— А хіба Огли—не мурза?—зазначив хтось. Певне, коли б Огли був з таким хозяйствечком, як у Ахмета, тоді б і його зустрічали так...

---

¹ Мандаринів двір—ратуша.

² Рівчак з водою.

Огли мовчки пихкав люльку, чекаючи черги на кальян. Крізь його засмалену сонцем муринову шкіру сором'язливо протислась червона фарба.

Хіба не знали всі, що він хоче добитися такого, як у Ахмета багатства, хіба не знали всі, що він хитро мудрує, щоб його обрано за ян-шая після смерти Гасанової. Та де йому тягатися з Ахметом? Хіба люди будуть обирати за бая того, хто бідніший за Ахмета, хоч його й поважало б усе село, і він уславився б за найчеснішу та найдобрішу людину!

А Ахмет-мурза, з почуттям власної гідности, вже тупав твердою ногою по м'яких килимах гасанових світлиць.

Він знав, що сивий аскакал зустріне його ласошами... Кавун, мов жар, диня з льоду—будуть прохолоджувати йому горло під час розмови з хаджи Гасаном... А може доведеться лишитись і на вечерю...

Не дарма баїв служка Маметка, що вже четвертий десяток був за підручного у сивого Гасана, хутенько прибіг до чайхани затягнутися разок-два свіжим тютюном, бо ж аскакал тепер із Ахметом, і йому випала вільна година...

Тож уся чайхана, а за нею й ціле Чурук-Су за годину знали, що Ахмет-мурза нині по обіді, оглядаючи свої бавовняні дачі, що за луками, надбав під скелями чужинця; що чужинець ішов з бескидів просто на Ахмета, що Ахмет не злякався й затримав чужинця та одвів до свого двору й

посадив його у вітальну халупу, що чужинець не розуміється на тюрче-кеп¹ та що чужинець „Уклан“, що, певне, під урусами — як міг доміслитись Ахмет, що в Чурук-Су ніхто не знає ніякої іншої мови, крім своєї, хіба Гасан, що метикує по-арабському, та Ахмет, що трохи кумекає по-хінському; що аксакал уже погнав до Хотану до ямена післанця по тлумача, щоб порозумітись і пильно дізнатися: що воно за чужинець і яким чином він тут опинився, за тисячі верстов од урусового кордону... Може часус² який, може прочанин, що йде до Мекки.—Хіба мусулманська віра не по цілому світу розійшлась? Нарешті всі знали, що чужинець буде під арештом у Ахмета, аж доки приїде тлумач.

Ціле Чурук-Су було збентежене цією новиною. Кожному бажалося подивитися на цю людину— може, чужої, поганської, немусулманської віри. Адже на життю своїм тільки мулла Гасан бачив чужинців, коли їздив вклонитися до Мекки... та може ще Ахмет буде бачити, бо ж він хоче бути хаджею й марить поїхати до столиці великого пророка.

Але всі знали гордість Ахметову; не дозволить він дивитися на полоненого. Це ж, мовляв, його гордощі. Він пїймав!

А так усім кортіло подивитися...

---

¹ Тюркська мова.

² Часус— шпик.

Чужинець раптом підвівся й сів, безтямно озирючи кімнату. У нього був такий вираз, ніби він не розумів, де перебуває, а погляд шукав когось, хто розбудив його.

Врешті він свою увагу знову спинив на маленьких темних засмальцьованих дверях. Йому вчулося, ніби там щось шкряботить.

„Скорпіон“. Адже ця тварина неодмінно чує, де спить людина і завжди намагається пролізти туди із своїми незграбними клішнями.

А коли людина чує його шкряботіння—вона вже не може бути спокійна. Від такої капости загинути нізащо—мало в кого буде охота.

Чужинець миттю підвівся, навшпиньки підійшов до дверей, уважно зазираючи в їхні прощілини.

Шкряботіння чулося десь далеко за дверима, ніби всередині другої кімнати.

Але раптом там, за дверима, щось тріпонулося, ніби хто плахтою війнув, і шкряботіння ущухло. Натомість чужинець почув мугикання якоїсь пісні. Молодий жіночий голос тихо співав жалібну східню пісню.

Чужинець миттю розбуркався. Він прихилився до одвірка і нишком слухав те мугикання невідомої особи.

„Хто? Чому там?“ Він умисне кахикнув. Голос затих, і чужинець відчув, що хтось там, по той бік дверей, тихо ступаючи босими ногами, підійшов до дверей.

Ще хвилинка мовчанки—і двері відхилилися на кілька сантиметрів, бо далі отвір спиняв короткий ланцюг, що великим замком прикований був до кільця рамена.

Чужинець дивився в отвір одхилених дверей з острахом, ніби звідти ось-ось хтось просуне клішні і схопить його.

В прощілину на чужинця дивилося дві чорні тернини блискучих, як діаманти, і глибоких, як безодня, очей.

Чужинець бачив тільки частину обличчя. Жінка Молода дівчина невимовної вроди.

Та це була одна мить.

Двері раптом грюкнули, сховавши за собою жіночу постать, що жахливо одкинулася назад за двері, всерадину кімнати.

Чужинець стовбичив, мов зачарований.

Хіба він смів покликати, щоб іще раз глянути. Нарешті, він не знає хто вона... Можливо, дружина чорнявого турка.

Він уже не спав. Ліг на пілок і, підперши руками підборіддя, дивився на край причинених дверей.

Певне, з того боку ніхто не мав охоти відхилити дверей.

*

Аж надвечір мурза Ахмет покинув ян-шая. Поважний гордий, він простував додому. „Їсти ж треба дати чужинцеві... Бач, як він затримався у хаджи Гасана“.

— Малейкум-сала! Малейкум-сала! — привітно одказував Ахмет на привітання заздрісних селян.

Дітвора, що стежила за Ахметом, коли той прийшов до себе у двір, лавою посунула до саманої загороди і, надибавши дірку, відпихаючи один одного, намагалася подивитися, що там робитиме Ахмет.

Певне, їхня цікавість поглянути на чужинця була не менша, як у тих дорослих, що сиділи купкою в холодку біля хати Огли і заздрісно поглядали на дітвору, що сплелась у вузлик, припавши до дірки в паркані. Їх, певне, брали завидки: чому вони не діти, щоб мати щастя бачити чужинця, і як буде з ним поводитись Ахмет після одвідин ян-шая. Бо ж таки справді дітвора бачила, як Ахмет увійшов до своєї нової хати, а згодом вийшов звідти, несучи таріль з пілавом, а слідком за ним малий Гусейн та маленька Ярим теж несли якусь страву..

Вони бачили, що Ярим відімкнула двері, і всі троє увійшли до халупки.

Але більше вони нічого не знали. Проте, малий Гусейн розкаже їм, що там було.

*

Чужинець підвівся і чемно став у кутку біля пілка. Він кивнув головою на короткий уклін Ахметів і стежив за його рухами.

Ахмет поставив на столик таріль із пілавом, поклав порізану диню, мідяний жбан та п'ялу, що ніс хлопчик.

— Чай,—тільки й промовив Ахмет, усміхнувшись до чужинця, вказавши пальцем на жбан та цукати, які ще раніш лежали на столику і що на них чужинець перед тим не звернув уваги.

З цим чорнявий вродливий тюрк, злегка штовхнувши коліном свого синка, що, роззявивши рота, знову почав розглядати чужинця, вийшов слідом за Гусейном, що кулею винісся з хати.

Принесене мало цікавило чужинця, його увага була зовсім в іншому місці.

Він бачив, що мале дівча, тримаючи щось у хвартусі, відмикало оті маленькі двері, що воно увійшло туди, щільно причинивши їх за собою, що... врешті, коли пішов вродливий тюрк, там, за дверима, почувся сміх, хихикання, весела розмова двох голосів—дитячого й дівочого...

Чужинець присів до столика, де ще парував на тарелі пілав, але його погляд був звернений до дверей, куди увійшла дівчинка...

Нарешті, двері відчинились і хутко зачинилися за дівчам, що прожогом вискочило звідти, тримаючи у руці кухлика.

Дівчинка мотнулась у двері, що у двір, щільно причинивши їх за собою, клацнувши знадвору важкою защіпкою.

Чужинець почервонів. Певне, його охопила непереможна цікавість заглянути туди, адже дівчинка їх не замкнула, і ланцюг із замком зморено повис на дверях...

І в той момент, коли він хотів підвестися, чарівні

двері сами відхилились, і в рамені напіввідчинених дверей стояла дівчина.

Заплетені чорні коси звисали з пліч на груди й шовковими темними смугами лежали на червоній керсетці, з-під якої вибивалась біла мережана сорочка... Оксамитова різнобарвна запаска обхоплювала її стан і на темнім фоні кімнати, проти світла, сліпила очі.

В цім чарівнім убранні, що нагадувало українську романтику жіночих убрань, стояла красуня.

Смугляве обличчя, з рисами грецьких богинь, усміхалося чарівною посмішкою. Вона спокійно дивилася на чужинця, немов розглядаючи його, як дивовижне створіння.

— Що за чарівна краса!—вихопилось у чужинця... І він теж дивився на неї, мов на вирізьблене диво, феномен—красу природи.

Невідома сила потягла чужинця до дверей. Але він не встиг наблизитись, як вона махнула в повітрі до нього долонею, немов відпихаючи його від себе, ткнула пальцем убік, куди зникла дівчина, і миттю зачинила двері. Привид зник.

Чужинець, немов очманілий, сів до столика. Аж тепер він зауважив страву.

Напевне, він таки був голодний. Недарма мале дівча, повертаючись, навіть усміхнулось, зиркнувши на його й побачивши, що він на всі заставки уминав їжу.

Дівча однесло за маленькі двері кухлик, повний води, трохи похихикало там, знову зачинило двері,

старанно їх замкнуло і вийшло, щоб знадвору зачинити і теж замкнути двері за чужинцем.

Вечірня п'ятьма поволі захопила в свої обійми чужинцеву кімнату. Непомітно зникли й останні відблиски світла на мідянім блискучім жбані.

На селі жалібно продзенькали в цимбали й мідяну дошку.

Тричі протатахкав на шкірянім дні барильця „день-дінь“...

Всім належало спати.

*

Чого тільки не метикувала чужинцева юнацька голова за коротку липневу ніч! Вона міркувала, що чарівний привид—дівчина—відбуває якусь кару; можливо, вона так само полонена, як і він. Але чому вона може усміхатись і сміятися?—він добре чув веселе хихикання, коли було там мале дівча.

„Божевільна!“

Різноманітні здогадки й сумніви навперейми здійснювались у його голові... Він напередиво зауважив, що й досі не дав самому собі ради після того, як потрапив до оцієї хурдиги. Він не міг відігнати від себе образу чарівної дівчини.

Проте втома сильніша за все.

*

Ранком Ахмет рухом запросив його з хати. Він намагався пояснити чужинцеві, що той може

вмитись—отам, в налитім кориті, він навіть може трохи прогулятися у дворі, доки у нього в хаті прибере мала Ярим

Чужинець залюбки хлюпавсь у холодній воді, але... він бачив, що дівча кілька разів входило й виходило через його кімнату туди—до „неї“, виносило й приносило якийсь посуд, воду, страву... Коли ж Ярим однесла туди оберемок прядива, чужинцеві стало зрозуміло, що то було за шкряботіння... „Красуня пряде“.

„Невже то замкнена звичайна собі робітниця“,— лізли настирливі здогадки до його голови.

Йому знову принесено страву. На лежанці біля нього сидів чорнявий тюрк і стежив за кожним його рухом.

Тюрк кілька разів намагався щось сказати чи пояснити, але замовкав на півслові, махнувши рукою, ніби кажучи цим:

„Все 'дно не зрозумієте“.

Нарешті, коли в чужинця мимоволі вирвалось узбекське „дякую“, тюрк ожив. Його очі заблищали вогниками. Адже узбекська мова трохи зрозуміла тюркам, як і навпаки.

І він щось почав розповідати чи розпитувати чужинця. Тюрк вказував на одіж, ноги, кудись у повітря... Та чужинець міг зрозуміти лише кілька слів, що, певне, були подібні до тих узбекських, які він знав. Але ті слова нічого йому не говорили... Натомість, він намагався щось пояснити тюркові про себе... й коли тюрк радів, хапаючи кожне

дивне слово чужинця, можна було уявити, що той розумів його.

Одначе, чужинець і сам не був певний правдивості того, що говорить. Можливо, що тюрк інакше зрозумів його пояснення.

Та чужинцеві було однаково. Його мозок був заповнений одним:

„Значить, я можу і їй щось сказати... можу якось порозумітися“...

Сьогодні чорнявий тюрк сидів у нього надто довго. Він навіть налив собі у п'ялу чаю, коли скінчив пити чужинець, і час од часу тикав себе в груди, гукаючи „Ахмет, Ахмет“, і те саме робив чужинцеві, щось промовляючи до того і запитливо дивлячись йому в вічі.

Врешті чужинець почервонів... Він зрозумів і відповів: „Ремо“.

— Ремо, Ремо!—повторював тюрк... Він по-дитячому реготав і ласкаво плескав чужинця по плечах, примовляючи—„Ремо, Ремо“.

Тепер вони знали ім'я один одного.

Коли врешті господар пішов, приязно торкнувши за своїм звичаєм прощання чужинця біля ліктя, юнак одкинувся на тверду килимову подушку і так лежав нерухомо, втопивши погляд у низеньку почорнілу стелю.

Він міркував. Час од часу його обличчя спалахувало червоними смугами. В такі моменти його очі спинялися на маленьких дверях, де чулось шемріння, певне, ручного варстату.

Іноді юнак нервово тер долонею собі скроню, ніби намагаючись витерти якусь нудну гадку... Тоді він стежив за смугою соняшного проміння, що поволі рухалась на стелі: ось вона перейшла веселою плямою в кут межі стелею і стіною... ось вона ледве сунеться до її дверей... освітила те місце... Так, саме те, де було її чарівне лице.

Чужинець зідхнув і, підвівшись, сів. Соняшна пляма минула двері й переповзла на другий бік стіни.

Шемріння за дверима втихло, і юнак яскраво чув: вона йшла до дверей...

На скроні юнака з'явилися хвилясті смуги. Він хутко схопився з місця...

Крадькома відхилилися двері.

Чужинець не рухався, бо в одхилених дверях знову стояла вона, і її чарівні очі стежили за ним. Чарівниця ніби розглядала його. А він, мов школяр перед учителем, стовбичив біля своєї лежанки. Красуня усміхнулась і, йому здалось, подивилась на нього ласкавим-ласкавим поглядом.

Тоді він рухнувся, і, коли був уже біля неї, тюркєня несподівано протягла руку, лагідно взяла його за рукав і притягнула до себе.

На мить юнакові майнула блискавична гадка:— „Божевільна! Атож“. Він хотів висмикнути з її рук свій рукав. Але, відчувши на своїй руці оксамитовий дотик її пальців, застиг зачарований.

Вона розглядала його потертий рукав, мацала пальцями, смикала нігтями тканину, ніби нама-

галася дізнатися, з чого зроблено таке дивне убрання.

Врешті вона випустила його руку і, притиснувшись до дверей, лагідно гладила його плече, шию й голову...

Нестяма, що опанувала юнака, зникла. Він нервово схопив смугляву долоню й жадібно притис до уст... Вона не одривала і здивовано дивилась на цю процедуру.

Коли він підвів голову і тихо випустив її руку,— дівчина знову піднесла її до нього, кинувши, ніби промовила: ну, ще раз, прошу.

А її погляд казав: „Це дуже цікаво. Я ніколи в житті ще такого не бачила й не відчувала“.

Чужинець знову притис руку до уст. Він жадібно цілував її, впиваючись оксамитом теплого тіла.

Невже їй були невідомі ці дивні пестощі, і вона намагалася приголубити його на свій кшталт? Але юнак піймав другу руку і огненно цілував обидві. Врешті він підвів погляд і ласкаво дивився у її прекрасні очі.

Та вона не розуміла його. Вона знов простягла до нього свої гнучкі руки, стиснуті вузьким отвором дверей.

І він голубив їх, намагаючись передати через них всю силу своєї жадоби.

„Як швидко минув час!“—за його дверима знову забряжчала іржава клямка.

Красуня лагідно одіпхнула його і миттю зачинила двері.

Несли обід: йому—хлопчик, а їй—мала дівчина.

Чужинець усміхнувся: „двоє в'язнів“—майнула думка... Він швидко з'їв кілька ложок пілаву і шматок дині.

Йому хотілося, щоб швидше забирався звідси його сьогоднішній служка хлопчик. Коли той подався, захопивши посуд, він нервово ходив по хаті, вичікуючи, доки врешті „звідти“ вийде геть мале дівча.

А там, як і вчора, чулася тиха розмова і придушений регіт.

„Про віщо там іде розмова? З чого і з кого сміються?“ Юнак палав од гніву і образи. „Чи не з його дурощів то все йде там?“

Коли дівчинка виходила, він, закусивши губу, кинув на неї погляд, повний образливої зневаги...

Але за мить він уже клявся. „Навіщо те? Адже вона дивилася на нього такими ласкавими очима, повними співчуття“...

І він чекав її назад, щоб таким же ласкавим поглядом виявити їй свою доброзичливість, бо ж вона ще прийде по щось і щоб замкнути двері, що їх вона не замкнула.

Але марні були його сподіванки. Дівчина не верталась.

Красуня відхилила краєчок дверей і ласкаво кивнула йому.

*

Це була маленька кімнатка, ще менша од його чужинецької. Але вся вона до самої стелі була

прибрана барвистими, м'якими, мов пух, килимами.

Невеличка прядка в куті широкої лежанки, велика скриня, оббита мідяними візерунками й заскріпами та в почорнілому комірчику жбан—було все її багатство. Маленьке віконце під самою стелею, як і в його кімнаті, запинали два шерехи товстих залізних прутів; вони, здавалося, намагалися затримати соняшне світло, і в покійчику було ще темніше, як у його в кімнаті.

Біля прядки був жмут прядива.

Він аж тепер встиг розглядіти красуню. Одягнена в оксамитову сукню була, її тонка фігура з гнучким станом; довгі коси, заплетені мистецькою рукою, спадали з пліч на груди, викохані для плоду, для плекання дітей. Смугляве обличчя, облямоване чорною шапчиною пухнатою волосся, було повне жіночої приваби; її великі очі—блискучі тернини—ховали глибину невідомої думки, а великі густі вії під чорними дужками трохи насплених брів надавали цим клясичним очам чарівної краси. Напіврозкриті малинові уста пашіли жадобою... Скільки їй було років? Або п'ятнадцять, або тридцять.

Юнак намагався пригадати, на яку з картин великих майстрів пензля, знавців античної краси, вона схожа.

Але він не міг пригадати.

Вона мовчки, всміхаючись до нього, витягала з скрині всіляке добро, розкладала на пілку, на

долівці й тикала до нього долонею, немов запрошувала оглянути те.

Юнак розглядав все те добро, чи принаймні намагався розглядати.

Тут були різні шовкові ковдри, шаравари, керсетки, оксамитові запаски, тонкого кашмиру покривала, ліжники, платки та чадри, різні плетені килимчики, пошивки чудової вишиваної роботи, тонкої симетрії орнаменту, різне намисто, сап'янові черевики...

Чужинець намагавсь удавати, що його цікавить усе її добро, але його зір стежив за нею; він милувався її гнучкою поставою, гармонійними рухами, її чарівною голівкою. Коли вона дитячим поглядом дивилася на нього, показуючи яку річ, його проймає жадання кинутись до ніг, охопити її стан, пригорнутись до неї, притулити її обличчя до свого, жадібно упиватись її непереможно магнетичними, повними солодкої принади й жадоби устами...

Врешті все було оглянуто, і вона стояла перед ним—ніби чекаючи наказу...

Він не міг говорити... Його сподіванки, що він зможе порозумітися з нею, тепер зникли кудись у безодню. Він був німий. Та хіба б вистачило його мови, щоб висловити почуття внутрішнього горіння?

Він обережно взяв її за руку і міцно стис. Вони сіли на пілок.

Але вона миттю ніби щось згадала, вирвалася з його легких обіймів, кинулась до скрині й за

мить урядила на красчку пілка для нього, цього юнака чужинця, постіль. Вона стала навколішки і простягла руки до примосту,—вона запрошувала спочивати тут, у неї в гостині. І коли він ніяково схилився на пілок, вона, миттю підобгавши ноги, сіла коло нього, взяла його руки в свої долоні і, притиснувши їх собі до грудей, схилила до них голову.

Так пройшло кілька хвилин, поки юнак притяг її руки до своїх уст і жагуче цілував без кінця, а вона дивилась на нього й голубила його голову.

Його погляд був п'яний, він пригорнув її до себе ніжно і, повний тремтячої жадоби, притис її уста до своїх... Раптом вона схопилась, охопила скроні долонями й безтямним поглядом дивилась на юнака. Вона, здавалось, не розуміла, що з нею діється, і намагалася розгадати загадку свого внутрішнього почуття й переживань... Але це була одна мить. Непереможна сила потягла красуню назад... вона знову присіла, ніби злякавшись образити цю людину, до якої її тягла невідома сила.

І вона вже не боролась із своїми внутрішніми жаданнями.

*

Коли зачулося знову ніби намисно гучне бряжчання клямкою і ключем, це хтось одмикав двері, він мусів тікати до себе.

До тюркені прожогом проскочила дівчина, а слідом за нею увійшов Ахмет.

— Сала-малейкум, Ремо,—прогомонів ласкаво тюрк. Він ставив на столику вечерю.

— Малейкум-сала,—відповів юнак, ловлячи Ахметів погляд і намагаючись розгадати, чи знає він усе.

Але той спокійно підсів до чужинця і запросив до вечері.

Він сам навіть узяв кухоль з водою, щоб полити перед їжею на руки юнакові. Ахмет теж буде з ним вечеряти, і він зручними рухами вимив собі руки.

Ремо не їлося. Він захоплено дивився, як смачно вечеряє Ахмет, поважно запихаючи до рота пілав цупкими пучками. Юнак намагався удавати, що їсть, але думки його були далекі від їжі, вони були там, у сусідній кімнаті, біля дикої дівчини, повної невідомих до того переживань; його гадки були біля неї, невідомого єства, з дивною, незрозумілою для нього свідомістю. Щось хапало його за серце—терпкий морозець проймав його організм. Він був ще під гіпнозою пережитого. Ті жадібні пестощі, дикі поривання її були подібні до тремтіння юного звіряти-хижака, що вперше, після піклування самки, само з власної сили й волі здобуло собі здобич. О, то були нестямні хвилини, повні божевілля й солодкого забуття.

Ремо на мить забував за присутність тюрка—він підводив голову, як юний лев, що відчуває свою силу, і млосно потягався.

Ахмет рухав плечима і певне дивувався шлункові чужинця, що так мало потребує страви. І лише,

коли Ремо жадібно, п'яла за п'ялою, пив заправлений чайними корінцями окріп, Ахмет присував йому грудочки цукатних ласощів та черствих перепічок, радіючи з такого чужинцевого апетиту.

Ахмет тоді щось розповідав чужинцеві, жестикулюючи руками, погрозово тикаючи до Ремо та кудись у стелю. Одначе з його розмови юнак нічого не міг зрозуміти. Ян-шай¹, ямен², тунчи³, — ці окремі зрозумілі йому вирази нічого йому не говорили. Сьогодні, певне, надто складна була Ахметова бесіда.

Врешті Ахмет поплескав його ласкаво по плечах, щось бадьоро промовляючи, забрав посуд і пішов геть.

До кімнати лізла п'ятьма, і віконце вже безсило завмирало в присмеркові.

Ще момент—і буде темно.

Двері знову відчинились. Ахмет приніс каганця. Він мовчки поставив його на столику перед замисленим юнаком і навшпиньки вийшов, не промовивши ні слова. По дорозі він лише торкнув до зачинених дверей ув'язненої і злегка поторохкав у них зігнутиим пальцем.

Коли він пішов, від тюркені вийшло дівча, навантажене посудом. Воно певне віднесло все це за двері і знову з'явилося, щоб замкнути ланцюжком двері ув'язненої.

---

¹ Староста.

² Ратуша.

³ Тлумач.

Дівча довго вовтузилося біля заіржавленого замка, шпортаючи в нім ключем, а Ремо до крови прикусив губу.

З кожним рухом дівчини біля ланцюжка йому здавалось, що той ланцюжок затискує все міцніше його серце... Ще мить, і воно буде зціплене в кліщі і перестане битись. І коли дівчина зникла, замкнувши й за ним двері, холодний піт виступив йому на чолі.

Вони обидва знову замкнені: він уже не буде відчувати близькості її тіла, тріпотіння всієї її істоти.

Йому хотілося кинутися до дверей—шматувати ланцюги, троцтити двері, щоб звільнити ту невідому йому невольницю, але тепер таку близьку, таку рідну, таку жадану...

Юнак похапцем підвівся, узяв із столика ганця, підійшов до дверей: „А може не замкнені? Може!“—жевріла безглузда надія.

Міцний ланцюг був стиснутий замком до грубого кільця.

Чужинець торкнув замок, але він навіть не ворухнувся. Юнак тяжко зідхнув і пішов геть до свого пілка.

Пройшло кілька мовчазних хвилин... Десь на стороні прогуркотів табун, певне ішаків, чи може пройшов марудний шкапиний караван. На селі десь знову заторохкали, мов із могили, тужні звуки вартового калатальника на литаврах та цимбалах,—давали знати, що прийшов час нічного спочинку.

І знову настала тиша, немов у замурованому склепі.

Юнакові здалось, що цей склеп усе звужується, звужується, і йому вже нема чим дихати; ще момент,—і він покине цей світ...

Він спав. І йому снилось, що до мурованої стіни його склепу хтось б'є тараном, ніби намагаючись пробити мури... „Як довго калатає цей таран,—а він не в силі підвестися... Та й навіщо?“

Врешті таран ледве чутно, але швидко забахкав знов, і крізь це калатання він почув тихе ридання... Хтось плаче... Тихо-тихо плаче...

Чужинець схопивсь, у нестямі повівши навкруги поглядом: де він?

Він зрозумів: ридання було біля її дверей.

Його каганець блимав останніми подихами світла. Ще момент і він погасне. Юнак обережно схопив черепочок із вигорілим лоєм, де ще блимав шматочок гноту, і, тремтячими долонями охопивши його, щоб не згас, підніс до дверей.

Крізь щілину відхилених дверей дивився її погляд, повний розпачливої туги.

Її очі були вогкі, повиті смутком. Але одразу, коли він глянув у них ласкавим поглядом, вони заблищали іскрами.

Вона простягла йому руку. Коли він хотів кинути геть на підлогу каганця, щоб схопити її... він відчув у руці теплий шматочок заліза, нагрітий її руками.

Ключі!..

Пойнятий тремтінням, він вклав його в холодну пащу великого замка, і ланцюжок звільнився від прикріплення.

Каганець згас. Проте засяв внутрішній вогонь і світло... Внутрішнє світло обох. Вони крізь пітьму ночі чудово бачили кожен рух, кожную рисочку одне одного.

Вона голубила його голову, міцно стискала плечі, дивилась йому в вічі. Вона шепотіла йому, і те шепотіння лагідного вітерця серед квітів—він, не розуміючи, розумів... А її уста, її палючий подих одбирали йому розум.

Вони були одне ціле, жадібне, безумне.

*

Ранок кинув струмочок ласкавого гарячого проміння в її покій і порушив їхній сон.

Тюркєня підвелась і, стоячи на колінах та зібгавши руками розпущене волосся, дивилась в його спокійне сонне обличчя, ніби намагалась у нім розгадати своє майбутнє.

Врешті вона нахилилась до нього і пасмами свого пухнатого волосся витирала застигли смуги на щоках, що полишили її сльози щастя.

Він одкрив очі, притяг її до себе і обережно, мов кришталеву крихку річ, палюче-палюче поцілував її в уста.

Тюркєня обвила його шию своїми пружкими руками, притисла його обличчя до свого, ніби захищаючи його від небезпеки.

Але вони повинні були знову розлучитися.

Ранком, коли увійшов Ахмет з дівчам, принісши свіжої води вмитись і гарячого чаю, мале дівча добуло із низки ключ від її кімнати, відімкнуло й однесло туди воду.

Відмикаючи двері, вона кинула переляканий погляд на Ахмета.

Але той нічого не зауважив. Він спокійно лагодив на столику Ремо чай.

Сьогодні Ремо мав добрий апетит. Він уминав принесену рибу і спорожнив таріль з перепічками.

Коли Ремо скінчив, він, вдячно глянувши на Ахмета, жартівливо поторкав себе в живіт і, усміхаючись, промовив: „Козак ток¹“. Ахмет теж співчутливо покивав головою, певне міркуючи: „Ну, і дивні животи у тих чужинців вчора майже не доторкнувся, а нині ач як набузувався“!..

Він щось уважно говорив до Ремо, але його намагання були даремні. Лише із серйозного тону Ремо зрозумів, що Ахмет говорить щось поважне. Тоді тюрк за хінською звичкою запросив Ремо з хати, торкнувши долонею до дверей.

І Ремо зрозумів. Він мусів іти за ним слідом подвір'ям на вулицю.

Хоч був іще світанок, але на вулиці скрізь біля кожної халупки купчилися дорослі й малеча... Ремо

---

¹ Наївся.

помітив, що майже з кожного двору і прощілини саманових загород стирчали вкриті темними чадрами голови.

Кожна кутка уважно стежила за чужинцем, ніби вивчаючи всі дрібниці його ходи, одягу й вигляду. Дітвора намагалася присунутися ближче до Ремо й Ахмета, але суворий вигляд останнього спиняв їх на півдорозі, і вони сором'язливо розлазились по піску, пасучи очима чужинця.

Ремо пригадав свої дитячі роки, коли, разом з дорослими, так само задивлявся на кількох сербинів у дивних убраннях, що старцювали попід вікнами.

Певне, цікавість до оригінального, до того ще незнаного—хоча б і людського створіння,—однакова для всіх людей, народів, клас і каст.

Ахмет іноді відповідав на вітання селяків і, суворий, поважний, простував далі.

Таким серйозним Ремо пам'ятав його в той час, коли вони здибалися з ним уперше.

Минувши кілька вулиць, Ахмет звернув на платанову алею, що тяглась у безвість зеленою стрічкою. Ахмет спинився на хвилину і щось уважно почав пояснити чужинцеві. Ремо тільки зрозумів, що вони йдуть до бая—до старшини міста... Інших пояснень він був не в силах утнути. Ахмет безнадійно махнув рукою і, перейшовши алею, вузенькою, ледве протоптаною на кучерявій тендітній травиці стежкою понад глибоким яром простував до цяткованих високих дубових воріт.

Там уже стояв Маметка. Скинувши шапку, він зустрічав поважного Ахмета з його полоненим.

Чужинець слідом за Ахметом увійшов до клітчастої довгої веранди, повитої зеленими вітами, лапатим листям винограду. Крізь штахетчасті грати звішувалися ще зелені грона плоду цієї виплеканої рослини. Війнуло приємним холодком. Аж тоді зауважив юнак, що надворі була палюча спека.

Ступаючи м'якою килимовою доріжкою, що тяглась через усю довжелезну веранду, Ахмет і Ремо увійшли до просторої світлиці.

Просто перед ними, на широкім пілку біля маленького столика з мідяним жбаном і п'ялою сиділо троє людей. Патріярхального вигляду сивий дідок підвівсь і пішов назустріч. Біла, як морська піна, голова, вкрита невеличкою камілавкою, сиві вуса та лопатою підстрижена довга борода на перший погляд казали, ніби цей дідок стоїть одною ногою в могилі. Але його кремезна постава, тверда хода, гостре око та рум'янець на трохи блідих щоках надавали йому молодецького вигляду.

Він привітався з Ахметом, запросив сідати до столу, кинув до чужинця, торкнувши рукою набік, де стояв великий оздоблений штахетчастими візерунками стіл і два тверді фотелі, вифарбовані у темночервоний колір.

Ремо згадав, що такого гатунку меблі він бачив на малюнках з хінського побуту.

Він мовчки сів у крісло.

Ахмет, ніби не помічаючи дідуся, почав щось розповідати двом іншим, що сиділи із старим, часом киваючи головою в бік чужинця.

Обидва гості дідусеві були у звичайних тюркських хламидах, але обличчя одного, що цілий час усе розпитував Ахмета, було більше подібне на калмицьке, ніж на тюркське.

Другий скидався на хінця. Останній щось уважно записував у довгий папір, розкладений перед ним на столі, іноді лиш перепитуючи Ахмета.

Їхні розмови перервала диня, що її приніс на великому тарелі запобігливий Маметка.

Сивий дідусь щось муркнув до Маметки, і той в одну мить зник і також непомітно з'явився. Він тримав у руці маленьку тарілку. Поклавши на неї кілька скибин, він одніс її на стіл перед Ремо.

Чужинцеві спочатку було ніяково: він не розумів докладно, чи цю диню призначалося, щоб їсти, чи, може, для якогось ритуалу; але побачивши, що тюрки, засукавши рукава, взялись до соковитого жовтоблідого плоду, теж узявся до дині. Його таки брала спрага, і організм вимагав якоїсь холодної рідини.

Тюрки не приспішали справи з чужинцем; вони ніби намагались якнайдовше протягнути цей приємний випадок побалакати про всякі новини й розповісти один одному свої останні пригоди та фантастичні байки.

Коли від дині залишилися самі лушпайки, розмовники згадали за полоненого.

Покруч, провівши нервово краєм долоні по своїх масних губах, звернувся до чужинця невідомою йому мовою.

Ремо знизав плечима, і всі троє тюрків здивовано зиркнули на тлумача. В їхніх поглядах можна було прочитати приховану думку: „Ну, й пройдисвіт же ти!.. А ще тлумач звешся... Грошики тільки даремно загрибаєш, а мов чужих зовсім не знаєш“...

Але півтюрк не звернув на те жадної уваги й продовжував говорити до чужинця.

Ремо піймав у балаканині слідчого якісь незграбні фалшиві англійські, німецькі слова, але сполучення їх було зовсім незрозуміле, як і сама вимова цих „європейських“ слів..

Ремо усміхнувся. Йому спало на думку, що цей тлумач просто дурить їм голови своїм знанням різних мов.

Врешті він заговорив досить складно руською мовою. І Ремо відповідав...

Обличчя всіх трьох, особливо Ахметове, прояснилось,—зони навіть задоволено зідхнули.

— Я гадав, що ви німець або англієць, швед або ж грек, і тому говорив тими мовами,—запобігливо промовив тлумач до Ремо.

— Так... Я розумію англійську і німецьку, але ви так говорили, що ні по-німецькому, ні по-англійському у вас не виходило...

У тлумача спалахнули вуха. Він трохи закашлявся, але не розгубився.

— Бачите, добродію, я вивчаю ті мови й гадав трохи спробувати себе... Це чудово, що ви руський...

— Ні, я зовсім не руський, але знаю цю мову, — відповів лагідно чужинець. Йому зовсім не хотілось ображати тлумача, що чорт-зна що може наказати ян-шаєві, перекладаючи розмову, тому він додав:

— Я теж хтів би вивчити тюркську, — вашу мову, щоб розумітися з цим народом, де я оце опинився...

Тлумач переклав ян-шаєві сказане. У дідуся приємно розповзлось обличчя, і він доброзичливо кивнув до юнака головою.

За ян-шаєм і інші приязно закивали головами.

А тлумач, відчуваючи себе гоголем, закидав чужинця питаннями, одночасно щось розпозідаючи тюркам. Ремо здалось, що він надто багато говорить після кожної його відповіді, певне оформляючи сказане у своїй мистецькій фантазії, але Ремо був спокійний, бо оповідання тлумача викликало у них приязнь до нього.

Ян-шаїв писар ледве встигає записувати.

Тепер для всіх було ясно, що чужинець належить до якоїсь невідомої нації, про яку вони ніколи не чули. З чужинцевих пояснень вони зрозуміли, що це щось подібне до їхнього народу, що про нього теж певне в інших краях не знають... що чужинець є з тих

людей, що ненавидять царя руського, як ненавидять подібні до них племена все, що є за синонім гніту... Адже це вони позбавили їхній нарід волі, скинули їхнього султана й поставили по всій Узбеччині чужих, ворожих їм людей, які зневажають їхню мову, хто є причиною підпаду туркестанського царства, коли їхню частину після того підбили під себе хінці... Це вони є причиною їхнього розпорошення і роз'єднання з великим ісламом.—єдиною Туреччиною Вони дізналися, що цей юнак був проти царя і його урядовців і що він мусів тікати звідти, щоб спекатися кари; вони дізналися, що він заблудився серед пустель, блукав майже місяць по горах та непролазних бескидах, споживаючи всяку рослину та знайдені пташині яйця, що, врешті, він випадково натрапив на ниви, де здибав Ахмета... Вони дізналися, що тепер чужинець не знає, що робитиме далі, але його думка була дістатися моря, щоб мандрувати в Новий Світ, де він зможе вільно жити, де він зможе здобути якусь роботу... Вони вислухали прохання чужинця дозволити перебути тут ще який час, щоб зібратися з силами й думками на дальшу мандрівку, коли вони—тюркська чи хінська влада—не видадуть його назад урусам.

На останнє сивий ян шай іронічно всміхнувся і здивовано глянув на своїх земляків.

А тлумач переказав чужинцеві, що ні тюрки, ні хінці не видадуть його нікому і що до уруса¹ звідси

---

¹ Росії (руських).

тисячу кілометрів... Чужинець також дізнався, що ян-шай повинен сповістити про нього хінську владу, а повідомити, що він буде жити тут до того часу, доки буде наказ від повітової влади.

На запитання аксакала, де хтів би тимчасом перебувати чужинець, Ремо поклався цілком на їхню ласку, але не перечив би, коли б йому дозволено було залишитись у Ахмета. Крім того, чужинець попросив дозволу ходити до ян-шаєвого писаря чи мулли вчити їхню мову...

Ахмет задоволено кашлянув і погладив свою бороду, кинувши погордливий погляд на тлумача.

Ян шай вдячливо хитнув головою до Ахмета; він ладен був навіть щоразу посилати по нього Маметку... але Ахмет зауважив, що він сам буде за супровідника Ремо.

На прохання Ремо, тлумач, з дозволу ян-шай, згодився сьогодні ж пояснити йому потрібні слова й вирази для початкового вивчення мови.

Коли ян-шай дав надобридень і пішов відпочивати, лагідно торкнувши на прощання руку Ремо, а писар закінчував своє справоздання, тлумач залюбки поясняв чужинцеві початкові мудрощі їхньої мови і окремі слова...

Папірці Ремо, що їх ласкаво дав у власність чужинцеві писар, хутенько списувалося невідомими тюркам літерами.

Ахмет мовчки сидів і уважно захоплено стежив за розмовами між чужинцем і тлумачем. Він міг

лише розуміти, яку силу-силенну слів, виразів і таких складних, що навіть покруч ледве міг скомбінувати, випишував Ремо на свої папірці.

Проте, коли чужинець скінчив записувати, Ахметові була невідома довга розмова поміж тлумачем і Ремо.

З цієї розмови Ремо дізнався, що Ахмет — найбагатший після ян-шая мурза на селі, що він має жінку, одного сінка і двох сестер... Що одній сестрі ще й дев'ять років немає, а другій вже перейшло за сімнадцять... Що ця друга сестра його вже четвертий рік сидить десь там у нього в хаті, чекаючи на калім... Що кажуть, та сестра велика красуня, і за неї Ахмет хоче взяти дві тисячі янів... Що їх дати ніхто не може в окрузі, і Ахмет, певне, сподівається продати її якомусь мандаринові, тунганові¹, а може сподівається на купця з Туреччини чи Персії... Що багато охочих було викрасти її в Ахмета, аби не платити калиму, але до неї не можна добратися... що Ахмет з тих причин навіть не пускає її до мечеті!..

Ремо вже далі не слухав... Йому було досить.

Значить, та красуня просто замкнена, щоб її не вкрали. Чотири роки сидіти замкненою, не бачивши світу! Кров ударила йому в лице, горло стисли кліщі, а душа прагнула.. туди, до неї, до тієї нещасної безсилої невільниці.

Ремо, щоб не виказати себе, розпитав ще про ян-шая, про писаря і про самого тлумача, це по-

---

¹ Тунган—хінець-магометанин.

круччя хінця і тюрка, що знає хінську, тюркську, калмицьку, руську мови і служить за тлумача при ямені міста Хотан.

Думки Ремо кружляли хаотично. Він не міг зосередити їх навіть на логічній будові, щоб відповісти про себе, як питав його тлумач. Його тягло швидше, швидше додому... Туди, де вона—його рідна, люба невільниця...

Ремо не помічав уже ні людей, що покинули на цей день усяку роботу й сиділи в холодочку, під піддашком чайхани і правили теревені про чужинця та про те, як розсудить його справу поважний ян-шай. Ремо не відчував і жахної спеки, що палила все навкруги, як і його відкриту голову, на яку він, з нестями, забув навіть надягти свого потертого кашкета. Він навіть не зауважив, коли Ахмет спинився біля чайхани, де його обступили багатії, щоб дізнатись про ян-шаїв вирок. Ремо по інерції простував далі, інстинктивно правильно переходячи вулиці, ніби він тут уродивсь і знав усі закутки покручених суточок.

Аж коли він підійшов до Ахметового двору і не знав, як відчинити хвіртку, він зауважив, що Ахмета не було. Ремо прихилився до одвірка воріт і замислено стовбичив, чекаючи на господаря.

В його думках промайнули ці останні три дні. Думав про себе, як він, загартована людина, що ніколи не звертав уваги на жінок, що завжди вбивав у себе в зародку пожадливість і прагнув тільки революційної акції, потрапивши сюди, міг

забути все на світі і захопитися цією красунею... Він намагався аналізувати це. Але ні свідомість розумового комутатора, ні підсвідомі клітини не давали йому розгадки.

Він нервово стиснув лоба, ніби намагаючись витиснути пояснення, але даремне: його не було. Натомість він одчув у серці зворушливий стогін, що електричним током проймав всю істоту. І він безсило зрозумів, яка близька йому була ця жінка. Він згадав тлумача, що розповів йому про її долю, і в його свідомості спалахнуло: „А ця красуня-тюркеня хіба не є одна з незчисленних офір тих жахливих умов соціального побуту, що він ще їх добре не знає, що, може, жахліші від тих країн, з яких він утік“. І в ньому прокинулось нове чуття й бажання звільнити її.. Не лише звільнити, а й розгадати невідоме побуту і соціального устрою, серед якого він опинився, і якого офірою є оця красуня, та може й не одна, а сотні, тисячі жінок, дівчат. Перед ним майнули темні голови, повиті чадрами, що сьогодні дивились на нього з прощилин загородей, парканів. Він тільки тепер згадав, що не бачив жадної жінки в цій селищі—ніби то було чоловіче царство. Він пригадав малу дітвору та рухомі манекени з повитими в чорне головами.

Ремо відчув на плечах легкий дотик... Підійшов Ахмет. Він приязно дивився на Ремо.

„Ні, він надто добрий, щоб умисне мучити“...— майнула думка у Ремо,— „Певне, причиною цьому— незламний закон релігії і побуту“.

Ремо усміхнувся. Ахмет щось проказав, — мабуть він був здивований, яким чином Ремо знайшов дорогу додому.

Ремо міркував: ввесь час своєї мандрівки йому було байдуже до того, де він був, яке навколо оточення, люди, які їхні звичаї та їхній внутрішній духовний зміст. Для нього горіла його зірка — його мета, як найшвидше вибратися з цих нетрів, добутися туди, де є культура, туди, де є люди однієї з ним мети, звідки він може і свою енергію спрямувати на боротьбу за визволення мільйонів людей від пригноблення...

Тепер цю зірку повила тьмяна запона, і невідомий йому до цього часу світ — оточення люди, до яких оце він потрапив, — запалював його мозок. А його тюркенья.. Ця невідома йому внутрішнім змістом істота маячила, як нерозгадане запитання, як і те життя, що було за її спиною, що захопило її в полон хатньої в'язниці. Все це настирливо вимагало від нього з'ясування.

„Він мусить дізнатися про все, він повинен звільнити її з пазурів жахного оточення, він мусить розгадати загадку її існування, як частину невідомого йому побуту. Хіба це не є його завдання?“

„Дивно... йому якось не спадало це на думку раніше... адже, скрізь пригноблення... Там він бачив, як людство гнітить ціла держава, там затиснуте обценьками ціле людство... Тут одна особа, одна людина, що тепер заповонила його серце, замутила душу. І ця особа, що, здавалось йому, була дорожча

за все на світі, за себе самого, ув'язнена. Її позбавила волі не держава-гнобителька, а людські звичаї, побут, релігія“.

Він мусить дізнатись, він мусить визволити її, він мусить... Але чого він не мусить?..

Ремо стояв на м'якому килимі пілка й безтямно дивився через загразоване маленьке віконце на клаптик неба, повітого молочною блакиттю... Він не відчував ні палючого сонця, що розтинала прозору синь космічної стелі, ні всієї краси природи, заллятої полуденним сяйвом.

В руках у нього було кілька дрібно списаних листків. В них таїться секрет оточення. Він обов'язково вивчить те... Головне вивчити значення окремих слів. Комбінувати їх навчить практика. Хіба він не має тут, у тюрмі, знавця мови, з мелодійним, мов кларнет, голосом, що його звуки подібні солодким стрілам казкового амура...

Ремо розгорнув свої листки, зліз із лежанки і заглибився у читання.

Він захоплено вивчав переписані слова, фрази. Час од часу юнак схоплювався, хутко ходив по тісенькому покоїку, повторюючи вголос вивчене... Іноді він спересердя спинявся, зазиравав знову до листка і, ніби заглушаючи внутрішні думки, вигукував по кілька разів окремі слова...

Він навіть не зауважив, що в ледве одхилені двері за ним зоріли перелякані блискучі агати палких очей. В них було повно цікавості, здивовання і дикого жадання.

Тюркеня злегка цикнула крізь зціплені перламутри зубів—і Ремо, здригнувши, озирнувся. Він хутко був коло дверей, нервово почав перегортати листки, нишпорячи в них очима... Нарешті він знайшов потрібне і проказав їй кілька слів.

Тюркеня шалено кинула на нього очима, перевела погляд на листки і промовила...

Він не зрозумів її. Але в ту ж мить він ще хутчіше почав знову переглядати листки..

— Найшов!—вона проказала „любий“... Так, ірке—це „любий“...

Він простягнув до неї руки, а вона просунула свої. Тепер вона вже не дивувалася, для чого. Ремо палко цілував їх, промовляючи без перестанку: „Мінім ялгуз назлік мейль“¹. Він більше нічого не міг їй сказати... О, коли б він мерщій вивчив її мову... Як мелодійчо, чудово виходить на її мові це „Мінім ялгуз назлік мейль!..“

Тепер вона захоплено дивилася на листки і, торкнувши їх ніжно своїм бронзовим пальцем, запитала щось...

О, з цими листками він розуміє її. І він читав звідти знайомі їй слова...

Вона милувалася ним... Іноді тюркеня поправляла якийсь помилковий вираз, і Ремо вдячно кидав на неї свій стомлений погляд...

Тоді він на хвилину забував за листок і дивився в її, повні жадання очі, немов дитина на недосяжну ляльку в вітрині...

---

¹ Моє єдине ніжне кохання.

Вони стомилися... Присіли на підлогу, вона—з того боку, він з цього—і, притиснувшись до дерев'яних рамен дверей, вивчали списані листки...

Раптом вона схопилась і злякано ойкнула, метнувшись в середину своєї хати...

Ремо підвівся. Йому знову майнула думка—божевілля своєї коханки, бо знадвору нічого не було чути, ніхто не відчиняв дверей... Але то був тільки дикий порив.

Вона миттю доскочила до дверей. Її очі палали, а тремтяча рука подала йому ключа.

„Як вона забула про нього?“

За хвилину двері були відчинені... Вони не пішли до неї. Тюркеня переступила його поріг і сіла, вказавши рукою біля себе.

Чи можна переказати захоплення матері, коли вона слухає перші незграбні слова своєї дитини? Чи можна змалювати радість людини, що, прокинувшись одного ранку після тяжкої хвороби, відчуває, що вона цілком видужала? Чи можна передати палке, повне до вінців радісномлосного жадання чуття людини, що зустріла після довгої розлуки свою кохану?

Чи міг передати юнак своє чуття, своє раювання в ці хвилини радості від перших зрозумілих слів своєї коханої?

Втома охопила його. Він уже не міг вивчати слів, фраз... Його голова лежала на її колінах, а вона—ця ярка, ніжна й дика красуня—голубила його лице, голову, плечі і стиха співала йому свою ніжну пісеньку:

Юашлик ірті мінім
Абданлик мінім чалпан
А мен сенінге чурі
А мен уятсиз чакан ¹

І він, заплющивши очі, в ніжній знеможі слухав її мелодійно чарівний спів, намагаючись затишити слова.

Знадвору хтось поволі шпортався біля замка. Мов сполохані весняні птахи, схопилися тюркенья й юнак.

Ремо похапцем замикав двері своєї коханої.

Хто швидше упорається: — там, за дверима, — чи він? Від цього залежало його майбутнє: або навіки він більш не бачитиме її, або...

Його руки тремтіли.

В момент, коли він встиг кинути їй у щілину ключ, з грюкотом одчинилися двері, і до нього увійшли дівчина й хлопчик...

Ремо легко зідхнув і бездумно взяв на порозі їжу з рук Гусейнових.

Хлопчисько здивовано глянув на чужинця, немов питаючи себе: „Що це з ним трапилось? Сам підійшов узяти їжу... Ото зголоднів!..“

Коли темінь оповила Чурук-Су, а зірки висипали залицятись одна до одної та яскраво переморгуватись, Ремо й тюркенья знову були вкупі.

---

¹ Мій ніжний ранок і краса
Моя досвітня зоря!
Я безсоромна молода
Твоя є вічна раба..!

Вони вже не вчили мови... Килимова тьмяна кімната вбирала в свої м'які стіни тихий шепіт:

— Гюлле, Гюлле!

— Ремо, Ремо!

Щодня до обіду Ремо, в супроводі Ахмета, а коли того не було—малого Гусейна, ходив до мірзи ільбегі¹ практично вчитися мови та записувати слова, про що запитував здогадками та чудернацькими питаннями. Мірза дивувався, звідки так хутко чужинець міг навчитися мови... Невже вона так легко дається людям? Йому й самому заманулося вивчити руську, і він почав був нотувати її із слів Ремо. Одначе, за кілька днів він упевнився, що його жадання були даремні. Ця капосна мова була тяжка; вона не давалася йому.

Мірза вихваляв чужинця перед ян-шаєм. „Ще й тижня не минуло, а він вже розмовляє“. Мірза навіть обіцяв своєму начальникові досконало вивчити чужинця мови за пару тижнів.

А Ремо вже взявся за підручника. Разом із Гусейном вони просиджували цілі години за малим буквариком, вивчаючись читати друковане.

Ремо вже ходив до навчителя—до мулли. Він уже міг навіть з ним розмовляти. Той здивувався чужинцевій вдачі і пророкував йому велике майбутнє: „він не пам'ятає за свій старечий вік ще ні одного учня, щоб міг вивчитися читати за три дні“...

---

¹ Районовий писар.

— О, ахун ¹ Ремо — велика людина! — вихваляв старий навчитель, аптекар, знавець мудрощів лікування.

— Коли таке каже старий, — гомоніли селяни, — то чужинець таки, справді, велика людина... От кого б притягти до мусулманської віри, — казали багатії до старого Кемалю — служки мечеті...

В чайхані вже точились змагання — чи є на світі мусулмани з таких народів, як Ремо? Та чи взяв би тунган мандарин Чу-Єй-Сан до себе за мірзу чужинця, коли б він був мусулманином?

Хтось пошепки проказав, озираючись: „Хе, куди мандаринові до нього!“

Одного вечора чужинцеві було сказано, що завтра зранку він має поїхати до амбаня ².

Про це знала і Гюлле. Ремо намагався не балакати про це. Він теж не розумів, для чого то було потрібно. Що жде його там? А коли до свідомости закрадалось неприємне передчуття: „адже його можуть забрати звідси“ — він увесь тремтів, мов у пропасниці.

Тоді Гюлле міцно пригортала його тремтяче тіло і гаряче стискала в своїх обіймах.

Вона, мов кішка, стрибала з ліжка до скрині, витягала свої теплі ковдри, одяг і закутувала його. Певне, гадала, що в нього починається пропасниця — не диво в її краях.

---

¹ Ясновельможний пан.

Начальник округи, губернатор.

Та Ремо брав себе до рук, він спрямовував свої міркування в інший бік і ставав спокійніший.

„Нехай, нехай його заберуть кудись в інше місце! А він хіба не зможе втекти? Бо ж він тепер має зброю—хоч трохи знання їхньої мови“...

„Він піде на все, він зважиться за всяку ціну вихопити її“.

Ця думка захопила його міркування, і він обплітав її різними вигадками: вони тікатимуть кудись у гори, далі од людей її раси, він навчить її мови, вона буде йому за товариша мандрівки і життя...

Але гори, де голод мало не позбавив його життя, невідомі обшири цієї країни, туманом застелене майбутнє і ті обставини, що в них він може потрапити разом з нею, кидали його в жар. І тоді знову пропасниця тіпала його знервований організм.

Він намагався врешті покластися на „що буде, те й буде“.

Дивне життя! Людина—пан природи. Яка безглузда іронія! Ні одним кроком, ні однією хвилиною людина не може керувати із своєї волі. Все залежить від обставин, від того буття, що оточує його, що панує над усім, він—тільки безвільний гвинтик в цьому оточенні, його доля залежить від волі останнього, а не від власного бажання.

Він тікав од кари й потрапив у невідомі йому людські нетрі... Його мозок горів прагненням величного, світлого, далекого, і врешті останнє спле-

лось із зовсім для нього стороннім чуттям—коханням. Це все злилося з побутом і соціальними умовами країни, непереможча всевладна воля цього краю витає тут над усім життям, вона заграбастала і його в свої лабеті; він почував, що борсається в цих сітях без надії вислизнути з них...

Коли засіріло, Ремо заспокоївся.

Гюлле теж, вона ніби вже не відчувала остраху, і лагідним зором стежила за ним, коли він залишав її кімнату.

Коли він передав їй ключа, вона відчувала на руці тремтіння його гарячих уст. Гюлле не витримала... Сльози перлинами покотилися з її чарівних очей... Вона тихо прихилила двері.

Але Ремо, вражений, стояв біля порога. Він відчував, що Гюлле не пішла на своє місце, а тут же за дверима, схилилася додолу і тихо ридала, втопивши лице в шовки своїх розпатланих кіс, затиснутих у долоні.

*

Ян-шай з мірзою прислав хінську двоколісну балагулу; від амбаня було троє вершників вартових.

Троє лоз¹, запряжені врозтяж, нервово смікали отоси.

Вартові, оточивши гарбу колом, суворо поглядали на стовпище селян. Вершники, повні поваги до власних осіб, лайливо гукали до натовпу—не

---

¹ Покруч осла і коня.

натискати. Вони поводитися так, ніби приїхали забирати запеклого злочинця.

Коли вийшов Ремо, вартові, мов навіжені, заметушилися навкруги балагули, штовхаючи під боки своїх конячин, щоб моторніше рухались.

Ремо зблід. В його свідомості майнуло: „Кінець. Більше мені не вертатися сюди“... Він мимоволі озирнувся: „можливо, він хоч востаннє побачить свою кохану Гюлле.“.. Але за самановою огорожею він нічого не побачив. Ахмет стояв біля хвіртки й ласкавим поглядом зорив за чужинцем.

Ремо піймав Ахметів веселий бадьорий погляд і йому стало легше. Він кивнув йому головою й поліз до балагули.

В цю мить вартові шалено загукали до натовпу й візника.

Балагула смиконула, лози швидкою винохіддю помчали вулицею.

Коли майнули останні верболози околиці, і кавалькада рушила полем, Ремо отямився. Він відчув, що балагулу страшенно трясло, вона хилиталася, як пароплав у хуртовину. Їхали піщаною дорогою, всипаною дрібним диким камінням.

„Чому не вибрати оте каміння з дороги і не збити його до купи, вибрукувавши шлях?“—майнула химерна думка у Ремо,—„адже його така сила навкруги—і на шляху, і ген-ген, куди бачить око полями та кучугурами—всюди!“

Вартові врешті позбулися своєї пихи, а один із них, навіть, під'їхавши до балагули, запропонував

Ремо свою люльку. Ремо подякував і жадібно вдихав їдкий дим тюркського хатнього тютюну. Ремо, певне, вже півроку не палив, ще з того часу, коли почав блукати по горах, бескидах... і йому забило памороки. Він ніби сп'янів, а згодом настала реакція, і він задрімав.

Ремо прокинувся і відчув, що всі частини його тіла були ніби під ступою. Він відчував нестерпучий біль.

Він не міг ворухнутись, аж доки одійшли заляклі частини тіла.

Балагула стояла. Її в'їстя було вкрите тонко сплетеною кугою.

Навкруги гомоніли люди, про щось сперечаючись.

Ремо відхилив кугу. Балагула стояла на моріжку, що зеленів оазою серед піщаного степу, вкритого кучугурами, поріс молочаєм та чагарником.

Поблизу балагули дотлівало багаття, що поверх нього на довгім списі досмажували шматки м'яса.

Навкруги багаття сиділи вартові, мірза й візник. Мірза щось розповідав; мабуть, причиною їхніх суперечок і було його оповідання. Один із вартових доводив, що гадюка ніколи не обертається на сарну, а завжди на птаха, кондора, журавля або ж на орла... Мірза зневажливо сміявся з того і з пихою доводив: „вони не вірять йому, вченому мірзі, але він на власні очі бачив, як гадюка-жовто-брюх, що він був забив із рушниці, перекинулася

на його власних очах от на таку самісіньку сарну“,—і мірза ткнув пальцем у зеленкуватосіру шкуру, що жужмом лежала поміж розмовниками.

Ремо виліз. Назустріч йому підвівся мірза, він привітно запросив його до багаття.

Вартові вже здіймали із списа підсмажене м'ясо.

Ремо залюбки з'їв шматок сарни, хоч і не відчував, яка вона на смак.

З пояснень мірзи він довідався, що, коли він спав, двоє вартових пішли до кучугури й забили там сарну.

„Звичайно,—коли б він, мірза, пішов, то не одну б забив, їх паслося цілий табунець“...

Вартові, що забили, іронічно посміхались, а один із них витяг з-за пазухи два різки кольору запліснявілого олива, обрізаних конусами, і показав Ремо. Стрілець пояснив, що за ці різки він добуде в аптекаря кілька ченів¹ абож цукерків. „А це моя“,—додав другий вартовий, що брав участь у полюванні, торкаючи долонею оксамитову сірозеленяву шкуру сарни.

Сонце стало на полудень, але спека, здавалося, тільки ще починалась. Лози й ті не в силі були пастися на моріжку і, похнюпивши голови, стовбичили коло балагули, певне, уявляючи собі холодок, що тінню сховався під балагулою.

Ремо зацікавили рушниці вартових. Це були старовинні німецькі на одну кулю рушниці, що їх набивали шомполами.

---

¹ Хінські мідяки—дрібна монета.

„Певне, не такий уже я страшний злодій, коли вони дають мені в руки рушницю“,—подумав Ремо, розглядаючи старовинний кременевий курок.

Він став веселий. недоладною мовою розпитував вартових, як набивати рушницю, як стріляти з неї. І коли він уже розумів усі нескладні мудрощі поводження з нею, він теж забажав полювати.

Вартові обіцяли йому, але зараз уже треба було лагодитись у дорогу.—Сьогодні ми мусимо бути на місці зауважив йому мірза. І за кілька хвилин валка знову швиденько посувалася далі.

Виїхали на уторований шлях. Тепер дорога пішла ґрунтом поміж невеличкими голими сірими горами. Що це був за ґрунт—ніяк не міг доміркуватися Ремо,— жадної рослинки. Чорнобура земля, змішана ніби з побитим склом та дрібненькими камінцями та вкочена котками. Лози бадьоро мчали своєю природною винохіддю, і балагула вже пливла, не коливаючись. Вершники підстрибували на сідлах своїх конячин, що підтюпцем ледве встигали за лозами. Вартові безперестанку сперечалися за всякі дрібниці своїх фантастичних оповідань і дивацьких спостережень.

Ось один із них раптом круто повернув коня і щосили помчав полем.

Недалеко понад самою землею несло два птахи, один одного наздоганяючи. Нараз передній занурився під горку, а задній за інерцією промчав кілька гонів. Це був великий степовий шуліка.

Доки він спинивсь і повертав назад, утікач-птах, забачивши ворога, знову знявсь і щосили подався вбік, просто на вершника, що мчав на нього. Це була чорна качка. Вона вихорем промчала повз подорожніх, вихилясом крутнула до бескиду, що звисав над дорогою... Але шуліка, не звертаючи уваги на вершника й подорожніх, вже наздоганяв качку. Ще мить, і він ухопить її. Жахом пойняте створіння, качка, нетямлячи навкруги нічого і згубивши надію на людей, що могли б її врятувати, щосили хляпнула у вибій скелі.

Шуліка гепнувся об каміння поблизу качки. Хижак певне прогадав свій розліт—з опалу або з голоду не зауваживши скелі. Одну мить шуліка вовтузився на землі. Нарешті він ледве підвівсь і, ніби поранений, поволі полетів голим степом... Але вартовий уже наздоганяв його... Шуліка плив у повітрі, хоробливо поколихуючись; він тепер був безсилий втекти від небезпеки, а вершник вже настигав його. Розмахнувши щосили своїм довгим батогом, вартовий хльоснув хижака на відлі, і шуліка каменюкою звалився на суху землю.

Вершник схилився з сідла і зручним помахом свого, петлею скрученого батога підхопив хижака з землі.

Шуліка був мертвий.

Вершник поїхав до качки. Він зліз з коня й добув із щілини чорне створіння. Качка вся зшуглилась і перелякано притислась до грудей вершника, важко дихаючи.

Під'їхавши до балагули, вартовий обережно передав качку до рук Ремо, що напружено стежив за всією процедурою.

Це був черник. В руках Ремо качка полохливо тріпотіла, а його пальці відчували калатання збентеженого пташиного серця.

На мить Ремо згадав свої минулі переживання. Перед ним постав образ його тюркені. Йому здавалося, що в руках він тримав її тремтяче тіло. Адже останньої ночі її серце так полохливо билось у грудях.

Ця аналогія викликала в нього невимовну ласку до птаха, і Ремо мимохіть почав злегка гладити це чорненьке створіння з золотим відблиском пір'я.

„Як вона тут опинилася,—міркував він, оглядаючи навкруги сухий голий степ, дикі узгір'я, піщані кучугури з пожовклими від спеки кущиками. Ніде ні краплини води. жадної блокви“.

„Бідна пташино, певне, тебе десь одбив у дорозі забитий злодій“—згадав Ремо про шуліку. „І ти, як і я тут, серед пустелі, серед чужого, невідомого тобі оточення“.

Качка спокійно сиділа в нього на руках. У неї втихомирилося серце. Еге, вона навіть почала порпатися носом у крилах, ніби почувала себе в безпеці.

Таке поведження тваринки зворушило Ремо; він підніс качку і подивився їй у вічі. Але її, як діаманти, блискучі точки нічого йому не говорили. Тоді Ремо підніс її на долоні в повітря, одначе,

качка стала навдибки, розправила крила, тріпонула ними і знову спокійно присіла.

Знечев'я постріл на стороні край дороги тріпонув її тіло, і качка нервово підвела голову.

То один вартовий просто з сідла стріляв антилопу, що струнко промчала межі кучугур.

Качка тріпонувалась, підстрибнула на долоні Ремо і, метнувши крилами, знялася. Вона зробила в повітрі навкруги валки широке коло, ніби дякуючи подорожнім за порятунок од смерти, і, надібавши свій повітряний шлях, подалась, зникла за верхів'ями гір.

Валка спинилась. Вершники злазили з коней, а той, що показував Ремо, як поводитися з рушницею, підійшов до балагули. Ремо зрозумів.

Решта вартових і мірза, що взяв рушницю в одного вершника, вже розташувалися під кучугурами, зірко вичікуючи звіра.

Ремо з рушницею, в супроводі вершника, подався на правий фланг мисливців.

З-за кущиків кучугури перед Ремо розстилися колишні піщані дюни, що поросли тепер сухими, низькими кущиками. Це була долина поміж горами, що поринала десь у сутіні сірих гірських бескидів.

Сонце вже сіло, почав напливати присмерк.

Вартовий нервово смикнув Ремо за кунтуш і ткнув рукою ліворуч.

Поміж жовтявими кущами сунулися отарами дикі кози, сарни, антилопи. Вони спокійно йшли

до бескидів, іноді поскубуючи зелені листочки кущиків.

Раптовий постріл по крайньому лівому флангу сполошив цю отару сірозелених тварин. Кущі заворушилися, немов од вітру, і Ремо побачив силу-силенну диких кіз, що наввипередки, збиваючись іноді докупи, поміж кучугурами мчали по флангу.

Постріли подвійною луною відбивалися межі гір.

Перед Ремо за кілька кроків ліворуч мчалось кілька сарн. Йому запалали очі, він нервово притиснув рушницю, поціляючи в табунець. Пальці натиснули курок, бабахнув постріл. Антилопи, мов навіжені, перестрибували кучугури, а на їх хвилястім фоні затіпалась на землі одна тварина.

Вартовий вихопив із рук Ремо рушницю, хутко набиваючи її. Сила первісного мисливця-людичи штовхала Ремо вперед, до антилопи, що в корчах конала на землі, а біля неї нерухомо стояло маленьке козеня, простягнувши до пораненої матері шию. Воно ніби дивувалося з кумедних забав своєї неньки й чекало, коли скінчатся її корчі. Та це була одна мить; антилопа раптом підхопилась і помчала... але, стрибнувши кілька кроків, хрьопнулась об землю, знову схопилась на ноги... В цю мить вона затрималась, лизнула своє козенятко, перестрибнула через нього й шосили подалась, захищаючи його своїм тулубом од вогняної смерті, що вибухала з кущів. Антилопа ледве могла кульгати на своїх трьох ногах. Чет-

верта її ніжка моталась цурпалком. Іноді козенятко мчало швидше і висувалось головою з-за неї; тоді тринога мати напружувала всі свої сили, щоб бігти врівень з козеням, щоб яка шалена куля не влучила в нього...

Коли вони були врівень поперед Ремо, тварина-мати повернувши голову в його бік, зорила за кущем, ніби намагаючись відгадати таємниці його гримучої, смертельної сили. Вона дивилась своїми переляканими людськими очима. В них було стільки муки й горя, що, здавалося, з них текли сльози. Вартовий уже поціляв цю триногу тваринку, але Ремо похапцем схопив за цівку і... перед кучугурою знявся клубок диму: постріл пішов у землю...

Вартовий здивовано зиркнув на Ремо... а він утопив погляд у далечінь на дзох створінь, що одно з них шкандибало і, вибиваючись із сил, ледве посувалось у напрямку бескидів...

Ремо очманів.

О, ці тужливі, повні сліз очі триногої пораненої тварини, що давала себе розстріляти, захищаючи своїм тулубом маленьку дитину...

Коли до балагули повернулася решта мисливців, і Ремо не побачив з ними ні одної забитої сарни, серце юнака пойняло приємне тепло...

Всі втекли...

„І я... я—чужинець у цій країні, де за мною теж полювали і, можливо, що будуть полювати мисливці—царські агенти, мав намір забити звірину,

вільну звірину .. Підла тварюка людина!“—вилаяв він себе.

Огида до таких мисливців сп'янила його розум. В його свідомості калейдоскопом пройшло ціле людство, боротьба за існування людини й тварини, йому здалося за дивовижне: „Невже я починаю нову еру свого життя? Я, що розумів: „сильніший панує над слабшим“—я перетворююсь на слинявого плакуна?..“

Він намагався умовити себе, що це все тільки чуттєве, тільки забобони, дурниця... Але серед темряви ночі повні сліз карі людські очі антилопи зазирали йому глибоко в душу.

Здалеку чулось собаче гавкання. Наближались до оселі.

„Сьогодні ж ми повинні прибути на місце призначення,“—згадав Ремо слова мірзи.

Ворота з рипом відчинились, і валка проїхала повз шерехи папіряних ліхтарів, що коливалися в повітрі понад землею і освітлювали постаті жовнів.

Від блілого саява цієї ілюмінації надворі стало ще темніше, і Ремо не розумів, де вони що ото за люди з ліхтарями.

Чулися нерзові поклики й метушня.

Різнокольорові ліхтарики з'єдналися до купи, утворивши ніби повітряний ярус вогняних кавунів і динь. Начальник варті розглядав папери, що їх мірза привіз із полоненим. Врешті валка посунулась вулицею слідом за довгим динею-ліхтариком, що коливався спереду, вказуючи шлях.

Балагула спинилася посеред двору. Верхівці позлазили з кочей. Прибули на місце призначення.

До балагули в повітрі підплив ліхтарик, і його світло кинуло смугу проміння на обличчя мірзи; він запрошував Ремо висідати.

Слідом за мірзою і якимсь тюрком у цивільнім убранні Ремо увійшов до господи.

На пілку вже були приготовані ласощі, сушені брусквинові зернята, великі шматки цукру, цукерків.

Прибрана ковдрами кімната, освітлена двома лойовими свічками, свідчила, що це була багата господа. А мірза пояснив: „Це заїзд, де вони ночуватимуть, щоб завтра з'явитись до амбаня“.

Увійшло кілька запилених вартових, знайомих Ремо; вони приємно усміхались до чужинця і заздрісно поглядали на столик, де з маленьких дерев'яних тарілочок смачно визирали купи ласощів.

Ремо стало весело від їхніх приємних поглядів, і він загадково підморгував вартовим, кивнувши на цукерки...

Ті похалцем підійшли до столу, і Ремо залюбки спостерігав, як зникали із столу ласощі.

В хаті нікого не було. Зник десь навіть мірза.

Врешті до покою увійшов тюрк, а слідом за ним і мірза із жбаном чаю.

Тюрк викладав на столик перепічки. Хвилину він здивовано дивився на стіл, сердито зиркнув на вартових і, похитавши головою, grimнув на них.

Вартові, приязно кивнувши до Ремо, зникли.

Мірза запросив Ремо до їжі—чаю з перепічками та лишками ласощів і пояснив чужинцеві, що на хабству цих вартових немає меж, од них завжди треба ховати все, що тільки має якусь вартість чи споживчу принаду. Він також зауважив, що завтра їм неодмінно всиплять за це канчуків, бо господар приготував ласощі з наказу амбаня.

Ремо усміхався. Від нього якимось одразу відлетів той острах, що з ним він виїздив до Ахмета. — „Невже мені зовсім не погрожує небезпека в цих амбанських околицях?“

А ксли мірза напучував його, що завтра він, Ремо, стане перед високою людиною, яка керує цілою провінцією, що має тисячі війська і владу більшу за самий Пекін та всіх ян-шаїв і мандаринів, Ремо охопила дитяча цікавість побачити цього владаря тюркської провінції, намісника Пекіну.

Тільки засіріло, Ремо вже був на ногах. В той час, коли він хлюпавсь у холодній воді принесеній у тазі, для вмивання, мірза заклопотано метушився по хаті, вибігав у двір, щось комусь поясняв, із кимсь сварився. Він був збентежений, і його брав острах перед майбутньою аудієнцією з начальником провінції. Ремо для нього був лише причина, що через неї йому, мірзі, пощастило врешті мати нагоду побачити великого амбаня, якого не всі люди мають щастя бачити. Можливо, мірза зверне на себе увагу великого начальника,

і йому усміхнеться майбутнє: з мірзи стати за са-
галадая ¹, а то за самого аксакала ².

З такою таємницею мірза уважно розглядав
одяг Ремо розминав своїми руками пожмакану
вилогу чужинцевого кунтуша.

Врешті Ремо знову поліз до своєї балагули.
Сьогодні вона була чисто прибрана й вичищена
від пороху.

Їхали довгими кривими тюркськими вулицями
містечка, звертаючи на себе не абияку увагу його
мешканців та їхніх четвероногих вартових, що
ліниво кидалися на подорожніх

За околицями, коли почався виноградник, бала-
гула виїхала у ворота, що їх берегло аж четверо
жовнірів-хінців.

Вартові пропустили валку, цікаво зазираючи до
балагули, хто воно там сидить, і з призирством
оглядаючи вартових стражників тюрків з їхніми
незграбними рушницями та в різноманітнім одязі.

Валка простувала величезним майданом з вито-
лоченою травою, минула шерег низеньких довгих
інбарів, що коло них вовтузилися жовніри, і під'ї-
хала до цяцькованих воріт, на яких було вимальо-
вано фантастичних звірів і, ніби людського ви-
гляду, дивовижних казкових потвор.

В супроводі мірзи та чисто вбраного у вій-
ськове тюрка з блискучими срібними півмісяцями
на вилогак Ремо пішов через одвірки воріт у дру-

---

¹ Урядовця.

Пристава.

гий двір. Обминувши кілька таких воріт, що ділили дворики з оселями, де сновигали або без діла сиділи цивільні хінці, тюрки, та, певне, їхня дітвора, подорожні ввійшли до чистого брукованого двору. Посеред двору тяглась довга низенька будівля європейського вигляду, а обабіч дорого стояло два шерехи жовнірів у хінських убраннях.

Спочатку, доки жовніри не повертали голів і скам'яніло стояли, Ремо здавались вони за звичайні монументи, вирізьблені з сіроблакитного каменю.

Це була почесна варта. Ремо відчув, що рум'янець залив йому лице. Для чого все це—він не міг зрозуміти. Він згадав про себе, колишнього жовніра, і огида до воєнщини опанувала його свідомість і чуття. Він опам'ятавсь аж тоді, коли відчув дотик до ліктя. Перед ним стояв знайомий йому тлумач. Він усміхався до чужинця і просив сідати.

Вони були в просторій кімнаті. Крізь вікна з візерунчастими шибамися, запнутими тонким білим палером, кімнату заливало різне-денне світло. На ясних стінах цього високого покою було вимальовано фантастичних птахів та по-мистецькому написано хінські гієрогліфи.

Тлумач піймав на них погляд Ремо й зауважив:
— То—улюблені гасла бег-амбаня¹. Ото на чорнім фоні жовтими літерами написано:

---

¹ Ясновельможного начальника.

Людино, коли ти цар природи, не кривди тварину

А то на червоній смузі чорним:

Пам'ятай, що ти є на цім світі тільки тінь свого майбутнього

Або поруч напис:

Кремнева вдача без еластичного розуму— баский кінь без верхівця

Ремо усміхнувся. Він ніколи ніде не чув таких виразів з колибудь читаного. І він запитав тлумача.

— Це, певне, думки якогось дивака-філософа?

— Ні, це власна філософія бег-амбаня. Він— велика людина, опріч того, що він губернатор і військовий начальник.

І тлумач розповів, що амбань—це особа з колишнього роду богдоханів, що колись він був навіть за міністра, що він має якийсь науковий ступінь, що, хоч він із царського роду, але за свою ліберальну вдачу був призначений за начальника новим урядом республіки.

Доки Рембо сьорбав з накритої кришечкою маленької чашечки зелений чай, тлумач пояснив йому, як треба буде поводитись під час авдієнції:

— Коли вийде далоя¹ і вклониться, Ремо повинен відповісти йому так само і вийти з ним, тлу-

---

¹ Урядовець.

мачем, із хати, щоб стати перед дверима ганку. Тоді вийде давква бег-амбань¹ і буде розмовляти з ним.

Знадвору неслись вигуки й метушня. Там жовніри, амбанева варта, робили вправи—готувалися до паради.

Хвилини чекання здавалися Ремо за вічність—його нервувало невпинне зазирання до кімнати якихось хінців у довгих чорних блискучих балахонах, їхні настирливі погляди на нього, ніби він був якась дивовижна тварина. Ремо пригадав цікавість мешканців Чурук-Су, коли він ішов од Ахмета до ян-шая.

Врешті з-за дверей висунулось перелякане обличчя хлопчика-хінця. Він щось гукнув, і тлумач схопився з високого крісла.

Ремо теж підвівся. До кімнати увійшов у чорнім одязі хінець.

Він миттю склав руки і, вклонившись, черкнув ними по землі.

Ремо теж вклонивсь і вийшов слідом за тлумачем у двір.

На всю довжину від воріт аж до в'їстя губернаторського будинку в два шерехи стояли нерухомі жовніри.

Тлумач став біля ганку посеред цієї живої доріжки лицем до дверей, а поруч нього став Ремо.

За хвилину зачулась команда, і у дворі настала мертва тиша.

---

¹ Генерал-губернатор.

Почесна варта підхопила рушниці ложами під пахву. На ганок вийшов хінець, високий на зріст, у довгому національному балахоні блакитного кольору, вимальованому золотими різьками й лапчастим листом. На чорному ремені біля паса у нього незграбно висіла крива шаблюка, а на голові—високий чорний блискучий англійський циліндер.

Ремо отетерів. За свого життя він ніколи не бачив такого дива, і він не розумів: чи то було амбаневе урочисте убрання, чи це була якась глузлива символіка філософа-начальника.

Генерал-губернатор хвилинку уважно, але спокійно дивився своїм пронизливим поглядом на Ремо, і амбаневі сірі тоскні очі ласкаво світилися. Губернатор тримав у руці віяло з великих орлячих сірих крил і повівав ним собі на довгі сиві вуса, що поважно коливались.

Врешті він тупнув ногою по ганку і суворо промовив до Ремо.

В ту ж мить драгоман переклав:

— Як же воно ото трапилося на білому світі?

Ремо спочатку не зрозумів питання. Але, згадавши генеральські філософські написи на стінах, відповів:

— Певне, мені, на роду написано бути в цих краях.

Амбань спокійно повів своїми суворими бровами і ще міцніше тупнув ногою, промовивши до чужинця незрозумілою для Ремо мовою.

— Адже його могли застрелити! Адже руські козаки, мов тать, шалаються скрізь!—переклав тлумач генералове запитання.

— Авжеж могли. Та мені пощастило уникнути їхньої ласки,—відповів Ремо, весело зиркнувши на амбаня.

Хінець мовчки посмикав свого вуса, ніби міркуючи, що б його ще спитати. Потім усміхнувся і, звертаючись через голову Ремо до жовнірів, що скам'яніло стовбичили, промовив, жестикулюючи руками та хапаючись за шаблюку.

Тлумач стиха перекладав Ремо його розмову.

Губернатор казав: „Дивіться на цього європейця. Беріть з нього приклад. Він голодний, без притулку, пройшов пішки тисячі кілометрів, де на кожному кроці витала над ним смерть. Хоробрість винесла його з небезпеки... Будьте й ви такі ж хоробрі, як він...”

Генерал запнувся і одну мить вдивлявся у шерги жовнірів. Врешті він роздратовано закричав: „Ти там, п'ятий від краю, тримай рушницю рівно. Чому схилив її, немов руський козак-незграба?!“

І тим самим тоном провадив свою розмову:

— „Авжеж, будьте хоробрі... чуєте? Хоробрі і відважні, як цей юнак!“—велично ткнув він віялом до Ремо... і амбань задерикуватю підвів голову. Так мовчки стояв він хвилину, ніби замріяний. Згодом махнув крилом на своє спітніле лице, чомусь уважно подивився на віяло і навчально промовив до Ремо: „Будь завжди такий. Не бійся! Мої жовніри

не дадуть тебе зловити козакам. Ненавидь їх, як ненавиджу я, як ненавидимо їх ми всі“.

Промовивши це, він пишно повернувся і пішов у свої покої.

Ремо ледве втримався, щоб не зареготати. Надто комічна була постава цього хінського начальника: довгий балахон, крива шаблюка на чорному ремені й циліндер...

Тлумач пояснив, що треба йти слідом за амбанем.

У вітальні до тлумача вийшов хінець у шовковому чорному вбранні і шось довго з ним балакав. Тлумач потім переказав, що Ремо запрошено на обід, що він буде обідати разом з амбанем і мандаринами, що поприїздили до амбаня.

Поки Ремо чекав на обід, тлумач розповів, чому ото губернатор мав такий одяг. „Цим одягом амбань об'єднував свою цивільну й військову владу, а циліндер—це символ Європи, що за її представника тепер був Ремо“...

Вийшов знов управитель і, вклонившись до Ремо, запросив до розчинених дверей у внутрішні покої.

Тлумач ішов слідом.

У просторій, світлій кімнаті за великим круглим столом вже сиділо троє: амбань і двоє невідомих хінців, що підвелись і чемно вклонились.

За столом було два вільні крісла. На одному з них сів управитель. На друге сів Ремо: тлумач став коло його крісла.

Стіл уже був вкритий безліччю маленьких тарілочок із стравою. На столі перед Ремо, крім зви-

чайних хінських паличок, лежали металеві виделка, ложка і ніж.

Амбань і двоє мандаринів ще не починали їсти, — вони нервово провадили розмову, від часу до часу лузаючи зернята мигдалевих орішків, насипані перед кожним у мініатюрні мідяні чотирикриллі тарілочки.

На чужинця розмовники не звертали жадної уваги, і Ремо розглядав страву. В тарілках були по-мистецькому складені парені всілякі корінці, дрібно покришена смажена городина, мініатюрні, на зразок яблук, гарячі білі пампушки, з яких ще здіймалася пара, ще на менших тарілочках лежала кришена, в'ялена, карбована та копчена риба; посеред столу в тарелі здіймалась гора смаженої курятини, засушеної в дрібному цукрі; перед кожним стояло по чашці-п'ялі мутної юшки та порожньому порцеляновому малесенькому наперсточку.

Врешті амбань схаменувся, — бач, він забалакався; гукнув набік, і з сусідньої кімнати з'явилося три служки хінці з чайниками в руках.

Обережно вони поналивали наперсточку чистою гарячою рідиною; пара з неї біла Ремо в ніс і приємно лоскотала апетит.

Слідом за амбанем гості промочили свої засохлі від розмови горла.

Ремо теж випив гарячу рідину. Це була горілка... Хінська горілка з гарячим запахом сивухи здалась Ремо за нектар.

Господареві перший кусень. За ним і гості.

Ремо хвилину вагався, врешті він одсунув виделку, ніж і ложку та, взявши палички, заходився біля страви...

Амбань на мить остовпів. Він такого не сподівався, але приємно усміхнувся, щось невиразно промовив і поглянув на Ремо, що незграбно намагався оволодіти тоненькими чорними паличками, повитими срібними кінчиками. Після кількох маніпуляцій йому пощастило врешті здобути рівновагу в пальцях, і він досить зручно орудував цими хінськими виделками. Випивши кислосолону, але на предиво смачну юшку, він уминав рибу, зелені смажені стручки, пампушки і, коли покінчив з цим, за прикладом інших, взявся до смаженої на цукрі курятини. Ремо колись читав нісенітницю про хінську їжу. Він уявляв, що вона дуже огидна, а тепер йому здавалось, що смачнішої страви не було, певне, на білому світі.

Тепер він цілком вільно орудував паличками, уминав принесений гарячий риж, випив ще кілька наперстків смачної гарячої горілки... Йому лише було ніяково, коли після солодкої курятини принесли смажений оксіт свинини. Спочатку йому здалась огидна така комбінація, але, скуштувавши шинки, зробив висновок, що кухарі мали рацію: виходило досить смачно, коли так чергувати страви... А слуги все несли й несли нові печива без кінця.

Ремо вже давно наївся; проте, хінці й на думці не мали кінчати їжу. Тепер Ремо спостеріг, що

вони надто мало їли з кожної страви, і йому стало соромно за себе, що вже давно закінчив свій риж у той час, коли інші тільки пригублювали його, ніби зберігаючи свій шлунок для інших страв.

Обід усе тривав. Ремо здавалося, що йому не буде кінця, як, певне, не було меж вигадкам кулінарів амбаневої пекарні. Амбань і гості кілька разів одпочивали.. Під час спочинку вони брались до перерваної бесіди, заїдаючи її зернятками й орішками...

З їхніх розмов, що перекладав тлумач, Ремо дізнався, що йому дають повну волю: де схоче, там і живе; він може переїздити хоч до амбаня чи до якогонебудь із присутніх мандаринів, або жити там, де він тепер, а коли бажає, може їхати на південь до Пекіну, чи до моря, де пароплави, звідки він може добратись до „Нсвого Світу“.

Ремо був на підпитку... Йому стало весело - весело. „Він може жити там, де хоче... Він буде жити у Ахмета, де частка його душі, де лишилось його серце, куди прагнуть його чуття... Там Гюлле, його люба красуня, половина його фізичного я... бо, можливо, вона вже має в своїй крові частку його, Ремо... Але його охопила розпука. Йому пригадалось оповідання тлумача про купця. Можливо, що поки він тут перебуває, той уже приїхав, і Ахмет продав її“. Ремо увесь затрусився. На мить спалахнуло бажання попрохати амбаня за неї, щоб той силою віддав йому її. Але це ка-

зав його п'яний розум. Здоровий інтелект промовляв: „Він, Ремо, революціонер—буде прохати губернатора? Хутчій, хутчій бути там“—приголомшило всі його міркування. Він сидів, мов на гарячій вугіллі; кожна мить, що її марнували за столом ці правителі, здавалась йому за вічність.

„Коли б швидше кінчали вони“.

А тлумач, ніби відчувши цю чужинцеву нетерплячку, остеріг:

„Вставати з-за столу, доки всі не наїдяться, доки не встане господар, не можна; це буде не абияка образа для хазяїна“.

Ремо перепитував тлумача кілька разів: чи губернатор точно сказав, що Ремо може жити в Ахмета, що доки він. Ремо, не забажає, його звідти нікуди не будуть тягти й відпроваджувати.

І тлумач кільканадцять разів потверджував це.

Ремо вже не помічав нічого навкруги... Ні управителя та писарчуків з ямена, ні лоїв, ні жовнірів, ні тюрків, що намагалися сказати йому щось приємне; не помічав церемонії його проведів, ні люду, що стовпищами чекав подивитися на чужинця, що його сам амбань запросив на обід, той амбань, що так ненавидить усіх чужинців, опріч хінців і тюрків...

Все навкруги Ремо здавалося за якийсь сон, що мов крізь димове запиало, ледве протискався до свідомости.

Вечір і ціла ніч мандрівки були для Ремо інквізицією... Йому здавалося, що їхатимуть без кінця

і краю... І він увесь час перепитував мірзу, чи не збилися вони із шляху, чи так ідуть? І, врешті, коли сонечко вже підбилося височенько і голубило зелені кучері дерев над Чурук-Су, Ремо відчув, як у його організмі розлилось приємне тепло, а серце лунко забилося в грудях.

Ще кілька хвилин, і він буде там, коло своєї Гюлле.

*

— Батька немає вдома, він поїхав до Хамі з караваном,—пояснив мірзі малий Гусейн.—Він гадав, що приїде за тиждень,—додало хлопча, відчиняючи двері.

Серце Ремо стиснулося від жаху, коли майнула думка: „Нема! Ахмет забрав її з собою“.

В хаті була урочиста тиша. Ремо прихилився до одвірка і мовчки слухав калатання свого серця. Він боявся навіть постукати до її дверей.

Нарешті, трохи отямившись, він тихенько підійшов до дверей і боязко стукнув. Він відчував, як дрижали його пальці, коли він поволі штовхнув її двері.

Але за дверима ні звука. Його горло перетяло кліщами, і він ледве прошепотів: „Гюлле“.

В ту ж мить за дверима хтось стрибнув на м'який килим, і біля дверей була вона...

Ремо не міг вимовити слова... Ще момент, і він відчував, що тепла рідина застить йому очі... Серце часто забилося у грудях. Тремтячими ру-

ками він почав відмикати замок, відчуваючи, що його істота перероджується, що в нього ростуть крила, а всього його проймає неземна легкість.

Ледве він одчинив двері, Гюлле притислася до його ніг і, обхопивши їх, придушено ридала, стискаючи у своїх обіймах. Ремо дужим рухом підвів її з підлоги і, обхопивши долонями голову, дивився в її, повні сліз, щасливі очі поглядом, повним ласки, скорботи й відданости.

— Моя люба, чарівна Гюлле,—шепотів він до неї, поцілунками висушуючи її вогкі очі.

Коли вони трохи заспокоїлись, Гюлле намагалась поволі, як учив він її балакати, щоб було все зрозуміло, розповісти йому про своє страждання й непереможну тугу. Життя їй здалось за темну безодню, без просвітку і жадних милих сподіванок. Чи ж могла вона розпитати Ахмета про нього коли той певен, що Ремо не відає про її перебування в сусідній кімнаті... „А сестра Ярим тільки й сказала, що Ахмет сподівається тебе аж за тиждень, коли амбань не залишить у себе“

І вона дивилась у його очі, мов вірний пес, ждучи на ласку.

Ремо незграбною мовою розповідав про своє перебування в амбаня. Тепер він, ні, вони вдвох, повинні вигадати, щось далі робити... Бо так довго тягтися не може.. Хіба Ахмет не шукає повсякчас покупця на неї?

Серце Ремо стискалось, він мовчки кусав свої бліді губи.

Гюлле вигадувала: „Вони можуть втекти... Вона не боїться голоду, вона піде за ним, куди він захоче... Шкода, що вона не знає світу далі своєї околиці... Тут побратись їм не можна, Ремо не має грошей, а Ахметові неодмінно треба їх, бо ж хіба він даремне справляв їй посаг? Проте, вона все ж таки має надію“...

Ремо було дивно, що ця жінка сходу, „дикунка“, така відважна. Це зовсім не подібне до того, як малюють східніх жінок рабинь, як хатню річ мужчини.

Ремо відчув, які далекі були від життя ці писання художників слова. Хіба ця жінка проінята релігійним фанатизмом? Більше за це—вона навіть не розуміє, що таке релігія... А сама віра—мохамеданство, коран, це для неї так само мертва річ, як отой ланцюг коло дверей.

„Гюлле—це паросток зеленої лози, що з нього можна гнути все“—міркував Ремо.— „Її мозок—це цілина, де може буйно розцвісти і дати плід всяка рослина, та цілина, з якої людство черпатиме скарби майбутньої жінки-людини“.

Проте, голова його була забита г.роклятим питанням: „як опанувати становище?“

„О, провалися, жахливий світе! Що робиш ти з жінкою?“—чулися її прокльони. Вона певна, що скрізь на світі продають жінок, мов крам, мов худобу, вівцю, коня, гуску“... Шолудивій собаці краще, бо її ніхто не продає і не купує“.

А до свідомости Ремо настирдиво лізло: „Ти ж революціонер. Чим ото ти розважаєшся? Забавля-

єшся у визволення жінки... Вирятувати для власної вигоди“.

Тоді він схоплювався з місця й нервово ходив по хаті.

Гюлле перелякано дивилася на свого „господаря“, намагалася розгадати його думки. Вона міркувала: „І він такий, як усі, і в нього суворо насупились брови, і його ласкаві очі стають сталевим холодні, мов крига, і гострі, мов ніж“.

— Як бути?—стиха шепотів Ремо, стомлено сідаючи коло неї. Він заплющив очі й нервово тер долонею свого лоба.

Тоді вона підсувалася до нього, ніжно обіймала, схиляла йому на груди свою голову, нечутно припадала і, затаївши дух, слухала стукання його серця.

Ремо лагідно розповідав їй про життя, про людство і пригноблення в нім людської особи.

Мільйони люду борсаються в тенетах своїх сімейних обов'язків батька, матері, сина, дочки. Такий природний закон тяжіння обов'язку. Лиш небагатьом щастить подолати це і стати вільною істотою. Істотою, що шукає шляхів знищити ці ланцюги, що своє життя віддає за це велике. Хай борсаються в цих ланцюгах. Він, Ремо, і вона, Гюлле, мусять скинути ці кайдани. Їхня зустріч,— зустріч двох полонених: одного від соціальних умов, і другої—від побуту, зв'язала їх докупі, і вони обидва підуть до того великого...

Гюлле мало розуміла з того, що він говорив, але вона тямала, що десь є люди, що інакше жи-

ють, що її існування є гірше за тваринне... Вона цього позбудеться, завжди буде з Ремо. І більш нічого не треба. Це—головне.

На саму згадку про минулі два дні, коли його не було, вона вся тремтіла і щільніше тулилася до його гарячого тіла.

„Вона з ним цілком згодна, вона буде робити те, що він накаже“.

А його мозок свердлило невпинно питання—„що робити?.. Хоча б довше не приїздив Ахмет, може еластична кебета Ремо встигне що вигадати. Ні, він не може дати собі ради“.

Гюлле, поглядом, повним страждання, увесь час стежила за кожним його рухом, за кожною зміною риси його обличчя. Вона розуміла його напруження. Але що вона, дикунка, могла вдіяти? Її мозок був надто примітивний для таких складних питань.

— Так, іншого способу немає,—голосно промовив Ремо. Він зідхнув, ніби позбувся якого тягару, ніжно взяв її обидві руки і злегка гладив своєю долонею.

— Тобі легше, Ремо?—запитала вона.

— Так. Іншого нема. Ми з тобою побере-мося...

— Цього ніколи не буде. Ти поганської віри, і наші цього не дозволять,—відповіла вона тоном, що абсолютно відкидав таку думку.

— Вони згодяться... Я перейду в твою, тобто в їхню віру...

Гюлле спалахнула. В її очах блиснула радісна іскра, але знову погасла. Гюлле упевнено додала: „А гроші де візьмеш? Адже Ахмет не згодиться на таке“.

— Ти скажеш йому і всім, що ти вагітна, що ми з тобою з першого дня живемо...

Він не договорив. Гюлле широко розкрила свої повіки і повними невідомих таємниць чорними очима дикунки дивилася на Ремо, затаївши дух і ніби прислухаючись до себе всередині.

„Це ж насправді можливо... Еге—вона ж навіть відчуває всередині, де саме, вона не знає, що там є щось. Хіба даремно так буде тіпатись серце, а душа сповнятися невимовною радістю? Авжеж, так—вона вагітна. Це ясно, як те, що коло неї нині чужинець Ремо, що заповонив усю її істоту“.

Раптом вона впала йому на коліна, і її плечі затремтіли: вона тихо ридала.

Ремо голубив її голову, ніжно гладив її плечі. Врешті вона підвела голову. Її очі, крізь кришталь сліз, світилися щастям. Вона притисла його руку до обличчя й замислено дивилася догори

*

Прибув Ахмет. Він устиг заїхати до ян-шая, одвіз йому чудовий порцеляновий кальян і разом довідався про свого поневоленого.

Заїхавши у двір, він зиркнув на двері халупки, гукнув на Гусейна і дорікав хлопцеві за неприпустиме поводження з чужинцем.

— Не треба було замикати двері. Хіба він не знає, що тепер Ремо—не полонений, а гість! Мерщій ключі!

Гусейн здивовано рухав плечима, уважно чухав собі вихор, і мовчки подався по ключ. Йому подобалась батькова розмова. Він сам не раз гадав про те, щоб чужинця випустити. Але йому ніхто про це не сказав.

Збентежений Ремо ледве вискочив з кімнати Гюлле, так невчасно одмикались двері знадвору. На порозі був Ахмет. Пилом пририта його чорна борода, здавалось, ніби посивіла, і Ахмет виглядав дуже постарілим.

— Без мене вас тут замучили,—звернувся він до Ремо, торкнувши того в лікоть.

— Тепер двері не будуть заперті, а ви почувайте себе, як гість, а не полонений.

„Невже двері було замкнено?“ майнула думка у Ремо. Він цього зовсім не зауважив...

Ахмет хазяйським оком оглядав його кімнату, ніби шукаючи прикмети, чи добре ходили за чужинцем під час його відсутності. Він підійшов до столика, мазнув пальцем ніжку його і, глянувши на замащений пилом палець, докірливо похитав головою.

Ремо, прихилившись до стіни, мовчки кусав губи і дививсь у кут, де висів мідяний жбан з водою. Він хвилювався. Врешті, коли Ахмет промовив, що мусить іти розсідлати коня, Ремо, приглушуючи тремтіння свого голосу, глухо промовив:

— Ахмете, я хочу з тобою побалакати...

Тюрк спинився, він радий хоч і зараз до бесіди, але Ремо додав: „Хай надвечір, або ранком... Ми підемо десь у поле“...

Ахмет приязно закивав головою: „він завжди до послуг Ремо. Чужинець хоче йому щось сказати, він розповість Ахметові про амбаня... Можливо, він має намір мандрувати далі“...

Коли Ахмет вийшов, Ремо похапцем одхилив двері до другої кімнатки. Гюлле була коло них. Ремо передав їй ключа.

— Ти чула нашу розмову?—тихо запитав він. Гюлле кивнула головою.

— Коли ми не прийдемо до згоди, певне, що я тут не буду ночувати, а ти будь наготові.

Гюлле затремтіла... Хтіла щось промовити, та не могла. Але вона вже не плакала... притягнула його руку і гаряче притислась до неї устами.

— Гаразд,—прошепотіла вона і тихо прихилила двері.

Ахмет сам приніс їжу. Він буде обідати разом з Ремо. Його брала нетерплячка дізнатись, що має сказати чужинець. Адже Ремо майже ніколи не балакав з Ахметом... А він тепер так добре розмовляє по-їхньому.

Але Ремо мовчав. Він тільки дякував на кожне запрошення до страви і сам навіть налив Ахметові першу п'ялу чаю.

Коли покінчили із стравою, Ремо подякував і попрохав кальяна. Йому хтілось підвищити настрій.

Ахмет гукнув на Гусейна, і той хугенько притяг новенький порцеляновий кухоль.

Палили з нього навперемінку.

Ремо стало трохи зле... Тепер добре б на повітря...

Ахмет ішов поруч і розповідав про свою мандрівку до Хамі, де вигідно спродав овечу вовну.

Коли вийшли за околиці до широчезних зелених тютюнових плянтацій, Ремо спинивсь і запитав, ткнувши рукою в напрямку зелені:

— Це—твоє?

— Так. І не тільки це, а ти ще не бачив мого величезного рижового поля, що по той бік Чурук-Су.

— Скільки ти матимеш зиску з твоїх нив?— знову запитав Ремо, спинившись на хвилинку і уважно зиркнувши на Ахмета.

Той момент вагався, не розуміючи, для чого такі дивні питання. Потім, одігнавши підозрілі гадки, відповів:

— Коли не випріє, не буде великих дощів, це дасть мені готівкою близько п'яти тисяч ян...

— А скільки дає тобі річно твоя торгівля, каравани? —

— Ще близько трьох тисяч...

— Скільки з цих грошей ти витрачаєш річно на життя?

— Коли рахувати подарунки ян-шаєві до ямена, тощо.—близько тисячі ян...

— Сім тисяч чистого прибутку річно,—голосно міркував Ремо. Потім він хутко повернувся до Ахмета і, дивлячись йому в вічі, запитав:

— Для чого, тобі ще дві тисячі? Чи дадуть вони тобі яку користь, що ти їх покладеш у жбан? Коли б ти їх не одержав, скоїлось би з тобою яке лихо?

Ахмет запитливо дивився на Ремо.

— Яких дві тисячі? Я не розумію,— відповів він.

— Ті дві тисячі, що ти хочеш за Гюлле,— гостро відповів Ремо.

Ахмет важко дихав, а його жорстокий погляд, здавалося, пронизував Ремо.

— Звідки ти знаєш?— врешті ледве встиг вимовити Ахмет.

— Вона моя жінка,— спокійно відповів Ремо.

Коли б у липні пішов сніг, це не справило б такого вражіння на Ахмета, як ці спокійно сказані слова. Ахмет одразу охляв і присів на межу. У нього зник дар слова.

— Слухай, Ахмете,— присів коло нього Ремо, взявши його за вилогу ковніра.— Я хочу, щоб ти віддав її за мене... Я знаю, твій закон не дозволяє віддати за поганця, але я прийму вашу віру... Чуєш? Я лишуся жити в тебе і буду допомагати тобі по господарству, доки...— Ремо замовк на мить, ніби шукав відповідного тюркського виразу щоб не сказати: „не настане час, що я можу покинути тебе“, але він не договорив.

Ахмет обхопив голову долонями, обіперся руками на коліна й нерухомо сидів.

— Це неможливо,— прохрипів він, помацавши рукою горло, ніби там щось заважало йому говорити.

— Чому?—запитав Ремо.

— Тому, що такого ще на світі не було. Тому, що я ославлю честь свого роду, видавши сестру без калиму...

— Ти скажеш людям, що я тобі заплачу ці гроші, що я, мовляв, сподіваюсь їх добути...

— Це неможливо, це неможливо,—повторював Ахмет, а згодом замовк, схилившись під тягарем думок.

Ремо дав йому спокій.

Врешті Ахмет підвівсь і рішуче промовив:

— Ні.

— Ти мусиш згодитись, Ахмете: вона вагітна і має бути матір'ю.

Ахмет знову присів Йому, як і Гюлле, зовсім не спадало на думку: „вагітна“. Це означає: „він ніколи не тільки не дістане жадного калиму, але що її жадна почесна людина не візьме за жінку. Дитина від поганця“.

— Ремо, Ремо, що ти наробив?—шепотів він, хитаючи головою.

— Зрозумій, ми кохаємо одно одного, я—її, вона—мене. Хіба ти не бажаєш щастя своїй сестрі?

Та Ахмет не розумів таких складних питань природного закону добору. Він тільки знав, що його сподіванки на додаткові дві тисячі луснули. „Що він скаже посланцеві, а, може, і купцеві, що має цієї осені переїздити тут?“ Адже він переказав, що буде сподіватися ще рік на нього, коли він згоден дати дві тисячі та двох арабських коней.

Тепер йому не бачити й посади ян-шая, як своїх рук... Чужинець, гольтіпака, без шеляга за душею — його зять? А до того ще обоє будуть на карку у нього...

Він проклинав той день і час, коли здибав цього волоцюгу на полі, коли йому прийшло на думку забрати його до себе. „О, проклята людська пиха“, — згадав він свої гордоші перед чурук-сяніми „Він піймав, він дав притулок!“ Поволі Ахмет згадав за ян-шая, амбаня, де з пошаною поставились до чужинця. „Амбань його поважає... ян шай теж. А що, коли вони дізнаються за Ремо, що він став мусулманин; чи не скажуть вони, що це все сталося завдяки Ахметовим зусиллям? А те, що чужинець освічена людина, мусулманин, лишиться у цих краях — хіба це не його, Ахметова, заслуга?“ Мрії, що їх навіяла пиха, яку він щойно проклинав, закружляли в його голові... Він уже почав уявляти Ремо за доброго помічника, він знає мови він матиме стосунки з багатими чужинцями далеких міст, коло моря... всюди буде пишатися ім'я Ахметове...

— Ахмете! — трусив його за плече Ремо. — Ну? Гаразд?

Але тюрк мовчки підвівся й ледве промовив: „Ходім... Я ще не знаю, що й робити“... Але він був спокійний.

Ремо намагався відгадати Ахметові думки: „Чи згодився він, чи вигадав щось погане“. Він зиркнув на нього. Спокійний тюрків вираз зогрів за-

хололе було серце Ремо, і він засяв. Телер він був переконаний: „Все буде гаразд“.

Коли підходили додому, мешканці Чурук-Су поглядали на сумного Ахмета, що йшов поруч веселого чужинця, який приязно розмовляв із ним.

Ахмет увійшов з Ремо до його хатинки, мовчки одімкнув кімнату Гюлле і зник за дверима, щільно притуливши їх.

Ремо тремтів.

„Що він буде їй говорити... Невже буде умовляти?“

Ремо безтямно кинувся до дверей...

Ахмет стовбичив проти вікна, одвернувшись од Гюлле, що сиділа навшпиньки позад нього на килимі і хижо зоріла за братом, за кожним його підозрілим рухом...

„Я здурів“, — майнуло в голові у Ремо. І він, щось промимривши, посунувся назад за двері.

Ні Ахмет, ні Гюлле не зауважили його. Вони ніби були запаморочені.

Ремо принишк у себе на пілку; він затаїв подих і ввесь, немов натягнута струна, чекав невідомого за дверима, коли його допомога була б там потрібна.

Ахмет все стовбичив проти вікна і часом кидав у відповідь сестрі уривчасті суворі запитання.

Врешті відхилилися двері, і Ахмет увійшов. Він мовчки сів коло Ремо і витер руками своє спітніле чоло.

Ремо не рухався. Нарешті Ахмет чужим, глухим голосом промовив:

— Вона, таки, дійсно, вагітна.

Він знову замовк і поринув у свої міркування. Ремо торкнув його за плече. Ахмет ніби прокинувся від летаргічного сну. Він повернув голову, і їхні погляди зустрілися.

У Ахмета на устах заграла лагідна, дитяча усмішка.

— Гаразд. Іншого способу нема. Не годиться мені віддавати на суд сестру... Це ж буде не гаразд ні для нашого роду, ні для моєї честі... Тільки от що: про це нікому ні слова. Завтра я піду до мулли сказати про твоє бажання прийняти мусульманство...

— А звичайно,—весело додав Ремо, одружимося ми після того... Щоб нікому й на думку не спало...

— Ти мені напишеш розписку,—продовжував Ахмет, не слухаючи, що сказав Ремо,—що обов'язаний виплатити дві тисячі п'ятсот янів, коли тільки матимеш їх...

Ремо кивнув головою: він згоден.

Тягар спав з обох чоловіків, що їх за кілька хвилин тому проймало непереможне горе.

Ремо міцно схопив Ахмета за лікоть і енергійно потрусив.

Ахмет підвівся, злегка торкнув Ремо за плече на знак приязні і важко зідхнув, ніби видихаючи рештки важкого чуття.

Гюлле для ока й надалі була замкнена у своїй кімнаті. Але таємницю про її двері, ланцюжок і ключ, крім малої Ярим, ще знав і Ахмет.

Ранком ціле Чурук-Су зворушила новина:

„Чужинець, що до нього приязно ставиться суворий амбань, приймає мусулманську віру і зрікається навіки своєї, поганської“.

Дехто припускав, що на це його нашттовхнув самий амбань дарма що він сам був буддист... Хіба він не був начальник мусульманської округи? Дехто припускав, що то робота мулли, до якого ходив вчити мову чужинець і де він пізнав велич корану.. Та більшість була на боці Ахметовім— онде голова! Онде дійсний мусулманин!

Це була надзвичайна подія для цілої округи. Чурук-сівці переживали свято; немов у комашнику, метушились вони з хати до хати, щоб поділитися новиною, що після полудня стала всім відома. Кожен ніби відчув себе за героя дня, немовби все те, що скоїлось, була його заслуга.

Бож таки, дійсно, де чувано, щоб чужинець поганської віри, але освічена людина, що знає, які люди живуть на світі, що кинув думку, яка й не спадала нікому в голову—збити з розперошеного по полях дикого каміння—шосе, що не дав вартовому забити немічну сарну, що на предиво влучно й сміливо давав відповіді самому амбаневі, що вже вивчив їхню мову,—хто припускав, щоб цей чужинець перейшов у їхню віру?

Кожен чуруксівець захоплено розповідав, і всі разом про те, як чужинець священно-красно давав

відповіді мулли, коли той перевіряв його бажання прийняти мусульманську віру. Та чи не дивина? Чужинець знає не гірш за кожного правовірного, що кожен мусульманин мусить молитися п'ять разів на добу, що ранковою зорею треба бити чотири поклони, обідньої пори—десять, перед заходом сонця—чотири, після заходу—п'ять і в чірньою зорею—дев'ять... Та де там—мулла каже, що коли б кожен чурук-сівець знав так святе писання корану, як чужинець, він ладен був би спокійно вмерти, коли б великий пророк призначив на те час...

І коли малий Гусейн з товаришами гнав селом трьох овець, мешканці любовно поглядали на цих миршавих, мовчазно спокійних створінь, ніби передавали свої внутрішні зворушливі почуття через них славному мулли, що заслужив їх одержати від Ахмета за таке велике діло.

„Чужинець Ремо,—тепер ще й бег-Сайфеддін мусульманин. Він наш“...

А малий Гусейн щосили хльостав своїм мотуз'яним батіжком, зухвало вйокаючи на вівці. Його малі товариші з покорою поглядали на приятеля, відчуваючи гордощі, що вони а не хто інший, є товариші Гусейнові, сина поважного Ахмета, що обернув чужинця на тюрка...

Чуруксівці нетерпляче чекали на захід сонця, щоб у належний час молитви висловити великому богові своє задоволення. Хе!—тепер кожен буде ці п'ять поклонів бити так довго, аж доки настане

вечірня зоря, що дасть можливість продовжити їх ще дев'ятьма...

Лише Огли сидів мовчки під піддашком чайхани і з прихованим незадоволенням тягнув димок з череп'яного кальяна. Що йому за користь з цього всього! Адже це все йде на користь Ахметові, а не йому, що в таємницях своїх думок прохав великого пророка наслати наглу смерть на його супротивника Ахмета, що за його життя йому не бути за ян-шая та аксакала Чурук-Су...

Цього вечора у господі старого Гасана, ян-шая селища, довго блищало світло, і мешканці знали, що там улаштовано багату вечерю для Ахмета, Ремо-Сайфеддіна і мулли.

За батька Ремо-Сайфеддіна захотівся бути сам Гасан. У нього першого буде бенкет весільний, а вже потім у Ахмета, бо ж старий не зможе бути там, а весілля його „сина“ в першу чергу має бути в його господі.

Чурук-сівці були певні, що приїде сам амбань, бо ж до нього їздив сам Ахмет, як післанець од ян-шая. Та сподіванки були марні. Тільки в самий день весілля, коли вже мулла був у Ахмета, щоб виконати законний запис в айлядафтарі¹ і зв'язати молодих на сімейне життя,—прибув післанець од ямена. Він привіз од амбаня чудової роботи саєтову турецьку фесу з вигаптованими на ній срібним місяцем і зіркою та червону шовкову широку

---

¹ Книга метричних записів

стрічку, що на ній було намальовано мистецькі хінські гієрогліфи.

Дарма, що хтось із чурук-сівців нібито чув що то була всього лише амбанева почесна візитова картка і звичайна святкова шапчина. Мешканці були певні, що то напевне, якась грамота, а феса — то знак, що чужинець обдарований рангом лої... Хіба не такі феси носять мусулманські військові старшини хінського війська?

*

В маленькій кімнаті Ремо були, крім Ремо, Ахмет і мулла. Всі були вбрані по-святковому. Мулла мовчки стояв біля порога, тримаючи під пахвою загорнуту книгу; він трохи схилив голову і, заплющивши очі, здавалося, читав якусь молитву, або просто куняв. Ремо, присівши на пілок, примруживши очі, втопив погляд у блискучу пляму мідяного жбану, ніби замріяно вчитував на хвилястих переливах сьйва якесь цікаве оповідання. Він був у амбаневій фесі, що дуже личила йому і надавала вигляду вояка. Ахмет нервово перебирав пальцями бурштинові чотки. Він нетерпляче позирав на маленькі двері.

Врешті двері легенько рипнули, і через поріг переступила постать, з ніг до голови закутана в чорне.

Ремо здригнувся, духом схопивсь і хвилину дивився на чорний привид. Він ніколи не бачив Гюлле в такому убранні. На хвилинку йому здалось, що то не вона. В його голові майнули химерні думки про можливість підміни... Але яскравий

блиск очей, що протинав густу чадру, заспокоїв його: „Такий блиск очей був тільки у Гюлле“.

Мулла прокинувся, поважно-спокійно одніс замотану книгу на столик, одкашлявсь і, звернувшись до чорної постаті, запитав.

— Чи сама, дитино великого пророка, будеш давати за себе відповідь, чи передаєш своє слово кому іншому?

Ахметове обличчя пройняло ледве помітне тремтіння. Його охопив розпач на саму гадку, що його сестра буде сама давати відповідь, а не передасть йому, її братові, що тепер правив їй за батьків.

Постава ніби піймала нервування Ахметове, ніби запримітила його зблідле лице. Вона хвилинку мовчала, немов тішилася з Ахметового тремтіння. В цей момент тиші чутно було, як дзижчав джміль, стукнувши в шибу, здавалося, було чути навіть легке калатання серць чорної постави і її брата.

Але раптом чорна постава промовила:

— Так, я передаю моє слово моему братові, Ахметові.

Хтось легко зідхнув, і затаєна в тиші погрозлива хуртовина непомітно розвіялась.

„Це був її голос. Авжеж, такий співучо-мелодійний голос був тільки у Гюлле. Тільки його звуки могли так проїмати безмежно солодким чуттям істоту Ремо“.— І він поглядом, повним відданости й любови, подивився на блискучі іскри, що протинали густу шовкову зуаль.

— Скажи, Ахмет-Еміне, чи твоя сестра хоче йти з доброї своєї волі за Ремо-Сайфеддіна?—пріязно заговорив мулла, перевівши погляд з чадри Гюлле на Ахмета.

— Так, вона хоче і робить це з власної волі й бажання,—твердо відповів Ахмет, злегка вклонившись.

— Чи береш її за жінку?—звернувся мулла до Ремо тоном, ніби почув таку новину вперше.

— Авжеж, хочу, щоб вона була моя законна жінка.

— Ти знаєш, дитино, що йдеш заміж на все життя?—спитав мулла Гюлле і повернувся до Ахмета по відповідь.

— Так, знає і буде за дружину, як це говорить святе писання корану,—відповів Ахмет.

— Вона—твоя дружина,—промовив мулла до Ремо,—така воля великого пророка.

— Тепер, коли ви зв'язані законом,—звернувся мулла до Гюлле,—пам'ятай, о, жоно. розділ четвертий, стих тридцять восьмий і дев'ятнадцятий святого фуркану¹, що дав його нам всесильний бог через свого великого пророка:

„Твій чоловік є вищий за тебе, тому що бог дав перевагу йому над тобою і тому що він утримує тебе. Будь покірна і, коли його не буде, ощадна, як ощадний бог. Пам'ятай, що коли ти будеш уперта і неслухняна, чоловік позбавить тебе спільного ложа, він битиме тебе, бо так велить бог“...

---

¹ Коран.

Ремо зробив нервовий рух, але Гюлле ледве повернула в його бік голову, і крізь запинало чадри він почув її застережливий блиск очей.

А мулла провадив: „Затям, о, жоно: за гидке, що вдієш ти, і що засвідчать свідки, твій чоловік замкне тебе і триматиме, аж поки смерть позбавить тебе життя“...

Тепер здригнула Гюлле, а на обличчі Ремо заграла іронічна усмішка.

Мулла підійшов до столика, розгорнув сутану поволі розкрив закладену пером сторінку айллядафтарі¹, і крапнувши з п'яли на чорненький смоляний шматочок, пошкріб у нім пером та, голосно промовляючи, писав:

— Ремо Сайфеддін—25 років, Гюлле-Кемаль-Емін—17 років. Родичі: Хаджі-мурза Гасан-Абу; мурза—Ахмет-Кемаль-Емін.

Жінки Чурук-Су не ремствували на те, що ні одна з них не була на весіллі Гюлле. Не диво. Хіба чоловіки турбуватимуться за жінок, коли нема матері, щоб згадала про це; бо ж хіба хворобливій дружині Ахметовій до весілля? А проте, хто взагалі міг гадати про жінок? Досить того, що всі пристойні, поважні багатії Чурук-Су мали чим вихвалитися потім. Хіба Огли не гуляв у самого ян-шая хаджі Гасана? Хіба не він кинув там Ахметові, це чув сам Гасан, що він, Огли, хоч і не мурза, але теж, коли треба буде, не пошкодує

Книга метрик.

для ямена чи ян-шая пару десятків овець. Хай знає ян-шай, що не тільки один Ахмет може дарувати! А власник чайхани Ірим-Сейфуд, хіба то не він під час гулянки в Ахмета наказав принести півмішка найкращого чаю, що, певне, ніхто в Чурук-Су не пив, відколи живе на світі. І хіба не його чай пили всі, аж животи поспухали? Хе... дивно! Та хто міг устругнути таке, як Селям-Бек? Де чувано, щоб мулла міг випити півп'яли оковитої калганівки? Та ще й як:—не моргнувши оком. Правда, він тихцем налив йому з бурдючка й подав немов би чай... а той... хе, хе! Ну, й старий! Та ніхто б і не повірив, що то він не чай пив, коли б не був за свідка мірошник Мустаддін. Звичайно, Селям-Бек розповідав про це своїм приятелям, які не будуть торохтіти всім, що він, Селям-Бек, любить іноді випити. Бо ж що, коли всі дізнаються про такий його гріх? А старому блудникові Сиз-Бегінові так і не пощастило побачити Гюлле, що, як ходили чутки, до її вроді нема подібної. Старе опудало хтіло, ніби випадково, зайти до кімнати, де була вона із своїм чужинцем, щоб хоч оком зиркнути, що воно за красуня. Так куди ж тобі! Коло дверей його смиконув за вилогу Огли. Він, певне, теж вичікував, що, може, одімкнуться двері, щоб і самому зиркнути... Обом так і не пощастило!

Три дні веселих гулянок у Ахмета, хаджі Гасана, а на четвертий—в чайхані Ірим-Сейфуда, залишили серед чурук-сівців назавжди приємну згадку про Гюлле-Сайфеддінове весілля.

Що самі винуватці цих гулянок не брали жадної участі в них—це було цілком звичайно. Вони, повні щастя свого одружіння, що не тяжитиме жахливою таємницею над ними, сиділи у своїй господі, повні кохання одно до одного.

У Ахмета з душі спав тягар, і він залюбки завертав часом до чайхани, щоб іще раз вислухати від чурук-сівців улесливу хвальбу.

До всього цього було байдуже одним погоничам отар і кільком мандрівникам-мулярам, що прибудували Ірим-Сейфудові нову хатину, та двом грабарям, що, виставивши на сонце спину, вовтузилися коло яриків ян-шаєвого двору.

*

Дві сумні кімнатки, що були для Ремо й Гюлле за в'язницю, перетворилися на сімейне кубло.

Гюлле була вільна. Тепер до них ніколи не заходили, принаймні, коли в хаті був Ремо,—ні мала Ярим, ні Гусейн. Гюлле правила за господарку не лише свого кубельця, але й допомагала невістці. Адже там була велика сім'я, а невістка, що її ніколи не бачив Ремо,—немічна жінка і, доки Ахмет знайде собі ще одну пристойну, здорову й дебелу дружину, вона мусить їм допомагати... Коли Гюлле напинала на себе чадру і зникала з хати, Ремо, закінчивши свої щоденні справи вивчення мови, ішов у двір.

Він заходив до стайні з віслиюками, кіньми, обережно сглядав помешкання, боязко обходив тва-

рин і хвилинку зорив на їхні похнюплені постави. Тварини не звертали на нього жадної уваги. Це не був той, хто ганяв на пасовище чи водопій; це не той, хто натягає на них дерев'яні болючі кульбаки, чи навантажує їх; не той, хто лупцює їх щоразу невідомо на що й про що... Це — просто якийсь дивак, невартий їхньої уваги. Деякі ішаки навіть пильно дивилися на нього, трясли шкірою, ніби здивовано рухаючи плечима, тріпали своїми довгими вухами і поверталися до нього своїми куцими хвостами.

Ремо, здавалося, розумів їхню зневагу й ніяково виходив геть.

Адже тепер він повинен допомагати Ахметові в господарстві, бо ж, бач, Ахмет багатій, а не мав навіть постійних наймитів... Причина тому — таємниця схованки Гюлле... Але тепер Ахмет уже підшукає здібних робітників. Проте, Ремо повинен щось робити.

Перед ним поставали стайні з тваринами, до яких не знати як і приступити, як поїти, як сідлати, впрягати і інші вправи, незвичні для Ремо, далекі розумінню, як те, чому повіває лахміття та різнокольорові стрічки на сухостої, коло кладовища, що він бачив...

Ремо обхоплювала лютість і ніякова соромливість.

„Це ж авантура, нечесна авантура. Хоч Ахмет і багатій, алеж він — добра людина, людина, як усі люди“

В його голові майнув ян-шай і Ахмет мірза та Маметка, засмалений брудний погонич ішачого табуна ахметового каравану... Як опинився в колі таких суперечок він. Ремо? Ремо - резолюціонер що його сповили сіті кохання, і він став співгосподарем багатія Ахмета—ян-шаєвого приятеля, начальника району...

„Правда все це казкозо далеке від його вітчизни, від цивілізації“.

Його обличчя горіло від сорому.

*

Він повинен виробити плян він мусить досконало вивчити мову, зорієнтуватись в оточенні в географічному стані краю і тих шляхів, що ними він буде осягати визволення Гюлле. Він мусить, врешті, перестрибнути той брудний рівчак, що перерізував його шлях.

Ахмет не силував Ремо ні до якої роботи. Чи той не йняв віри, що буде виконано так, як треба, чи він нацто шанував чужинця Але Ремо відчував, що він зайвий серед ахметозого господарства. Це він читав на обличчі Ахметовім, коли той іноді наказував щось робити наймитові і воднораз кидав погляд на Ремо. Йому не лишалось нічого іншого, як почати частіше бувати у старого мулли і залишатися там довгий час, вивчаючи і удосконалюючи мову та всі мудрощі коранської науки і побутового етикету. Коли він повертався додому, він ніколи не заставав Гюлле... Вона десь вешталася по городах, по хатньому господарству,

ніби працею намагалась надолужити час ув'язнення та відробляти за нетягу-чоловіка.

Ремо завжди пізнавав її поставу, гнучкі рухи, коли вона йшла десь на поле чи на город, вся закутана в чорне убрання.

Коли вона приходила додому, він відчував у її силуваних рухах та напруженій метушні по хаті непереможну втому.

Тоді він спиняв її, відкладав набік її прядиво чи ще яку річ її турбот, садив на пілок і розпитував за її денну роботу.

Вона з манекена-рабині знову перетворювалась на нову істоту, притискалась до нього і розповідала, що то була за марудна праця! Він відчував, що Гюлле поволі втрачає бадьорість, в неї зникає гнучкість виплеканої жіночої постави й тендітних рук. Йому здавалося, що коли так триватиме ще який час, Гюлле стане висохла, із задубілими руками, тьмяними очима... Вона стане за робочу худобу Ахметового господарства, і як жінка, кохана істота, втратить всяку привабливість. Тоді у нього прокидався егоїстичний інстинкт захисника своєї речі, і він міркував: „для чого ото вона має працювати? Адже такій чудесній істоті, як Гюлле, не місце серед колючок грудкуватої ріллі, брудних жбанів та казанів і стябел“. Одначе, він відчував свою безсилість розв'язати це питання. Тимчасом він піймав себе на противних його внутрішньому переконанню думках... Адже його прагнення було—рівність людей... Чому ж

він дає привілеї своїй дружині перед іншими бідачками вічної праці, вічних турбот за шмат хліба?

І він намагався себе обдурити виправданням.

„Гюлле турбується не про себе, а про Ахметове багате господарство... Він і сам не одмовиться від якоїсь праці, але це буде тоді, коли вони з Гюлле будуть удвох, там, десь у Новім Світі, для свого добробуту... не добробуту, а для підтримання свого існування, з надією на велике майбутнє визволення людства із рабства“...

Але хіба вони не будуть працювати на якого капіталіста чи вередливого купця? Чи не однаково? Цей нерозплутаний клубок питань застилав перед Ремо ясність розгадки свого сучасного й майбутнього... „Що він таке є і за кого має бути?“

Він твердо розумів—йому треба виплутатись з цього оточення первісних часів людського животіння. Він прагнув до „цивілізації“, туди, де гноблення відчувається в культурних формах, де жахливе животіння людини, затиснене в обценьки, досконало виковані на ковадлі техніки, прощається з оточенням...

Ремо відчував свою безсилість у цій середовищі напівдикого суспільства, де від найосвіченішого до останнього невігласа ніхто не вміє одрізнити місяця від сонця, і навіть першому надають більшого значення, ніж останньому...

Він заплутався. Цей прикрий висновок настирливо ліз йому до голови, і Ремо вже був безсилий його позбутись...

Своїх внутрішніх страждань Ремо не міг сховати від Гюлле. Одної ночі вона тепло пригорнулася до нього і боязко спитала, що його мучить.

Ремо не вагався. Він докладно розповів їй про заплутаний клубок своїх думок. І перед нею стала ясна картина. Щоденні їхні розмови підготували її мозок до сприймання таких речей. Вона ще раніш знала від нього, що теперішня релігія, як і всяка віра,—це омана людства, як міраж у Гобі,—і для його, а тепер і для неї, жадного значення не має; для неї тепер ясні стали людські обрії, що десь живе людство зовсім інакше за їхнє животіння... Вона тільки не розуміла внутрішніх прагнень Ремо та їхнього химерного значення. Поза всім з його оповідань її захопило становище жінки в світі—там, у невідомих їй краях... Непереможне бажання потягло її туди, в ті дивні країни, де жінка не ховає свого лица від людей, де вона може бути навіть за мірзу, де перед нею стеляться широкі можливості, де вона може прокладати шляхи на свою уподобу, а не за приписами побутового закону—священного наказу чоловіка.

Вона аж тремтіла від бажання осягти це. Але вона була безсила... Ремо слухав її метикування і переживання, лежачи на її колінах із заплющеними очима. А коли вона захоплено промовила: „Ми мусимо там бути якнайшвидше“,—прибитий настрої Ремо зник у безвість. Натомість виринуло енергійне: „Годі. Досить комедії, мерщій у до-

рогу. Звідси, де безсило плутається його мозок,— туди, куди тягне його невідома сила“.

І Ремо почав перевіряти себе: чи знає він до сконало мову. місцевість, чи може це осягнути без сторонньої допомоги?

Йому тільки треба вигадати спосіб утечі. Сам він не жахався майбутнього голоду під час подорожі, але його кохана Гюлле. його магнет, що тягне до себе все його чуття,—хіба ж можливо, щоб вона голодувала?

Вона теж вигадувала різні способи втечі. Ремо почав переконуватися, що схований до того в панцир мозок Гюлле розтинає залізні пута і розправляє свої крила; вона вже таке вигадувала, що варте було сміливого розуму і поривань високого льоту. Одначе, всі їхні вигадки були непридатні, щоб без перешкоди здійснити втечу.

*

Прибула валка з півночі. Погоничі розкульбачили ішаків і погнали їх на пасовище.

Ахмет пояснив Ремо, що ця валка позавтра знову має рушити в дорогу. Він хотів би, щоб Ремо помандрував з нею до Іртенлика і здав крам Ахметовому компаньйонові. Сам Ахмет тепер не може поїхати, а там треба одержати гроші.

Ремо згодився. У нього на мить виникла гадка взяти з собою і Гюлле, та він пригадав, що він же „мусулманин“... Нарешті він знав, що Ахмет ніколи не згодиться на таке, він не захоче мати поголоски серед населення, що його сестра—дру-

жина чужинця—йде проти їхніх звичаїв і законів. І Ремо відкинув цю химерну гадку. Гаразд, він поїде сам.

Тимчасом Ахмет розмотав одну валізу, витяг звідти засмалену скриньку і, запрягши балагулу, повіз її з двору. Він зауважив, що цей подарунок опіюму для ямена він обіцяв передати ян-шаєві.

*

Гюлле не сумувала. Мандрівка Ремо—це нова надія в їхньому житті, і вона має щось дати. Вона, Гюлле, покладається на цю подорож.

Ці міркування вона висловлювала голосно, таким тоном, що Ремо вчув у них непереможне бажання дружини піти на все.

„Гаразд, хай що буде, те й буде... Але вона не лишиться тут сама“. І Гюлле розповіла йому свій плян... Вона це сказала з такою енергією, що Ремо тільки довелося відповісти: „Гаразд“.

І Ремо, веселий, вдягав Ахметів халат, шапку й постолі. Гюлле уважно допомагала йому. Вона вже зготувала йому на дорогу різної печені, перепічок.

Ремо тепло пригорнув її, гаряче поцілував (на людях це не личить) і вийшов у двір. Ахмет уже повернувся од ян-шая, чекав на нього, наказавши, щоб караван рушав із двору. Ахмет востаннє напучував Ремо, як треба на місці здати крам, взяти розписку та п'ятсот ян грошима; що, коли там буде який вантаж, то Ремо може повертатись,

не чекаючи на караван,—хай із тим упораються самі погоничі.

Коли Ремо проїздив повз свою халупку, він зиркнув на маленьке віконце. Звідти блиснули дві жарини очей. Гюлле трималась за ґрати руками: видно, що вона силою підтяглась до високого віконця, і її уста надрізаного гранату слали йому жагуче „кохаю“.

Ремо потягло до неї. Він крутнув свою шкапу, під'їхав до віконця і послав їй крізь шибу поцілунок.

Він не звернув уваги на чорну поставу, що стовбичила насупроти із жбаном на плечах і зацікавлено позирала на вікно...

※

Двоє погоничів ледачо пленталися за валкою, не звертаючи уваги на свого нового хазяїна.

Їм, певне, байдуже було, хто сьогодні або завтра буде в них за дозорця. Їхній мозок не потребував великих мудрощів: для нього було ясне головне: доставити вантаж цілий та одержати належну їм за роботу плату.

Ремо під'їхав до заднього сухорлявого тюрка, що їхав охляп на віслючку, обкутаний хмарою пилу. Коли Ремо порадив йому звернути набік від пилу, той сонно подивився на чужинця і, ніби не зрозумівши його слів, без діла вйокнув на ішаків.

Ремо запитав, чи давно він із дому, скільки часу в дорозі... Тільки тепер погонич кинув на Ремо погляд і чомусь зідхнув. Йому на мить блиснули очі. Він відповів: „Третій місяць. Його сім'я

живе в Іртенлику, він був з отим другим аж коло Урумчі—васили риж, вантажили цукор, опіум... Вони обидва дістануть за ці рейси дванадцять ян... Це надто мало... Він справить дітям сорочки, а собі купить сірячину і капці для мечеті... Вони дякують бег Сединові за роботу—адже Ахмет міг знайти своїх погоничів із Чурук-Су“.

У Ремо вихопилосьь: „Він їм дасть ще десять ян, коли виїздитиме звідти“.

Погонич недовірливо подивився на Ремо: він звик до жартів, особливо від багатіїв. Проте, він став, балакучіший, розповів Ремо, де вони були, як за наказом начальника митниці їм довелося переходити кордон вузенькими шляхами, бо ж вони везли опіум та інший заборонений крам... Розповів про те, що за все це, з наказу бег-Седина, вони відпровадили на митницю ішака, навантаженого цукром і напоями; це було дуже добре - вони перейшли кордон без перешкоди. Ремо дізнався від нього, що бег-Седин—Ахметів небіж має в Іртенлиці найбагатшу крамницю, що його, як і Ахмета, поважає місцевий ян-шай, та що в їхньому каравані є ще одна скринька з опіумом—подарунок для тамошнього мандарина... Ця валка надто багата, бо має кілька ішаків з опіумом на продаж, цукром, крамом і навіть набоями... „Проте, не діло погоничів знати, що вони везуть“.

Валка ліниво посувалася на південь, ледве помітно залишаючи за собою околиці Чурук-Су.

Одноманітний шлях, застелений пилом, не мав

кінця. Ремо здавалось, що ця пилюга лягає товстим шаром йому на душу, прибиваючи надію на світле, невідомо-прекрасне.

Тужна розмова з погоничем труїла його свідомість. „Він, Ремо, співхазяїн купця. Купця, що заробляє тисячі, що обдаровує ара-ликами¹ амбанів, ян-шаїв, що платить за тримісячну марудну, виснажливу працю шість янів. Це він, що має призначення боротися із здиством гнобителів—співхазяїн“. Він усміхнувся, похитав головою і зідхнув. Нарешті Ремо шарпнув свою шкапу і виїхав геть, осторонь від валки, подалі від пилу—на свіже повітря, де зеленаві кущики скручувались од немилосердного сонця, намагаючись до заходу витримати нестерпучу спеку.

Ремо хвилювався. Він поривався щось сказати погоничеві, але вагавсь і запальними очима бігав по віслючках, що розповзлись упоперек дороги, ледве плентаючись вперед. Врешті Ремо вгледів зелену влоговину, що коритом вгиналася поміж гір; він наблизив свою шкапину до погонича і, вказавши рукою на долину, промовив:

— Скажи передньому, що отут ми мусимо підождати...

Погонич здивовано глянув на чужинця. В його очах ледве помітно блиснув вогник.

А Ремо додав: „Надвечір нас має наздогнати Ахметів післанець. Хазяїн не встиг дещо передати для Седина“.

---

¹ Ара-лик—хабар.

І Ремо звернув свого коня під гору.

Погонич ліниво гукнув на свого товариша і, коли той пождав на своєму віслюкові, передав тому наказ Ремо.

За півгодини віслючків було розвантажено, і вони залюбки полягали на зеленій ковдрі, щоб погріти на сонці свої миршаві спини, звільнені від вантажу, і одночасно поскубти м'якеньку травицю.

Коли сонечко заповзло за узгір'я і з долини подув вітрець, Ремо вийшов на шлях... Він нервово позирав на північ, звідки сподівався гінця...

„А що, як Ахмет не поїхав на жнива й помітив? Що, коли вона не зважиться на таке? Що, коли вона розповіла Ахметові про їхні наміри“, — міркував він. — „Адже це було подібне до дитячої витівки з небезпечними наслідками, бо ж яншай — приятель Ахметів і піде на все, щоб захистити закони релігії та мусульманські звичаї“.

Настав вечір. В космічній височині заблищали зірки; денна духота танула в нічному холодку. Віслючки, як і їхні господарі-погоничі, куняли. Ремо безперестану набивав свою люльку (що її зробив йому на знак приязні малий Гусейн), сновигаючи шляхом, який мутною стрічкою ледве полискував у темряві. Ремо напружено дививсь у північну далечінь дороги, але там не було жадної живої душі.

Його почало морозити... Він відчував калатання грудях...

Врешті на сугорбку майнула постава і зникла в долині.

Від напруження солона рідина очей застелила йому зір.

„Вона!“ — він важко дихав і тихо промовив: — Гюлле!..

— Я, — ледве чутно відгукнулось на шляху.

Мозок йому мутився, а серце хтіло вистрибнути.

В темряві він наткнувся на ішачу голову, що затріпала вухами і сердито пирхнула.

В ту ж мить з віслючка стрибнула постава. Ремо в обіймах тримав Гюлле. Він намагався розглядіти її обличчя; але пелехата шапка ховала його від зору, блищали тільки її блискучі очі.

Вона сміялась...

Ремо теж сміявся... Відступив на крок і любувався нею.

Чорний чоловічий сіряк, підперезаний пасом, чоботи й шапка надавали цьому хлопцеві ділового вигляду... Гюлле задьористо схопила шапку, і волосся розсипалося по плечах...

— Люба, кохана, — шепотів Ремо, — а я гадав...

Та палкі жіночі уста не дали докінчити йому фрази...

— Треба буде негайно обрізати їх, — прошепотів Ремо; він притиснув її голову й поцілував шовкові пасма.

Гюлле підбрала їх на голову і зручно накрила шапкою, знову ставши пристойним юнаком.

— Швидше сідай. Треба хутко рушати,—прогомонів Ремо.

— Ахмет поїхав на поле,—ніби йому у відповідь промовила Гюлле, сівши на віслючка, що затупцяв дорогою...—Знає тільки Ярим, що без її допомоги мені тяжко було б вирушити... Але, будь певен, вона не викаже,—пам'ятаєш ключ... Вона весь час говоритиме Ахметові, поки той домізкується, що я, певне, десь на городі... А вночі він не наважиться спитати...

Три дні марудної мандрівки нагнали на Ремо хвилю сумнівів.

З оповідань погоничевих він тепер знає від самого Чурук-Су на північ і схід кожне село, кожний горбик, долину.

Гюлле—цей витвір півдикого племені після первісного періоду, рішуча, як блискавка, жагуча, як промінь, приваблива, як магнет,—буде з ним! Він тепер певний того, що вона витримає всі небезпеки й голод, вона здатна бути не лише за гарну жінку, а й відважного товариша, подорожнього в майбутнє.

*

Валка підходила до міста.

Погоничі ладнали на віслючках вантаж.

Їхня валка має викликати привабливість серед мешканців Іртенлику, а особливо серед купців та караванників.

Був базарний день. Мов живі квіти в палісаднику від вітерця, хиталась людська маса, повби-

рана в квітчасту одіж. В цім людськiм казанi була непереможна шамотня. Здавалося, що тут ніхто нічого не купував і не продавав, мініатюрні рундучки, розстелені рядна на землі, літня й зимова одіж, розкладена на возах, повивішувана на кілках,—все це ніби було виставлене тільки на диво, і люди, збиті в цьому стовпищі квітника, любувалися всім цим, шастали, скрізь точили теревені з крамарями та один з одним.

Погонич пробивав дорогу, вигукуючи: „Бережись!“ Але на це ніхто не звертав уваги. І тільки коли віслючки, певні своєї упертості, простували за вигуками переднього погонича, шалабудили поміж людьми, штовхаючи своїми похнюпленими головами в спину, боки замакітрених ярмаркових, люди давали дорогу цим настирливим створінням, щоб знову інші віслючки чи їхній вантаж збив їх назад на іншого віслючка, який спокійно чвалав уперед.

Люди в різнокольорових халатах, білих чалмах, шапках та чорних чадрах змішалися поміж віслюків, і ця оригінальна валка, переплєтена попелясто-сірими створіннями, сунулася крізь товщу ярмаркового стовпища.

Ремо на мить спало на думку, що караван розгубить у цім людськiм морі свій вантаж разом з довговухими створіннями. Але, зирнувши на заднього погонича, що спокійно штовхав ногами попід боки віслючка з найменшим вантажем, поклався на певність засмучених, засмалених погоничів.

Врешті валка виплила з людського моря і, збившись до купи у вузенькій вуличці, посунулась далі.

Вуличка була вся із крамниць, що щільно притислись одна до одної і тяглися обабіч її. Та в крамницях не було, певне, і хазяїв, що теж святкували на ярмарку, залишивши на варті малих хлопчаків.

Валку наздогнав молодий тюрк. На його поклик погонич спинив свого віслючка; вони привіталися.

— Вже прибули?—запитав юнак.

— Авжеж,—спокійно відповів той і, показавши рукою на Ремо, додав:—Це замість Ахмета; той юнак, що з ним, певне, його служка.

Молодий тюрк зиркнув на Ремо своїм юнацьким бистрим поглядом, і в його очах блиснули іскри пошани; на юнака-служку він не звернув жадної уваги...

Він уже чув за цього чужинця, зятя бег-Ахмета. Ремо привітався.

— Бег-Седин дома,—промовив тюрк,—у нього великий гість... Дозвольте сповістити!—Він уклонився Ремо і зник в суточках.

— Це яйчі¹ бег-Седина,—кивнув погонич убік, куди майнув юнак.

За кілька хвилин валка спинилась біля великої крамниці.

Вийшов літній тюрк, вдягнений у плисові чорні шаравари, чисту сорочку, а поверх неї—чорний халат.

---

¹ Посередник—прикажчик.

Ремо дивним здалося, що ця стара людина—небіж молодого Ахмета.

Він поважно вклонився Ремо і, доки той злавив із шкапини, наказував яйчі прийняти вантаж.

— У вас гості?—запитав Ремо, простуючи за ним через крамницю.

— Атож... До нас завітала велика особа, сам Хазрет-бег-Гамзі-Саїд. Прошу сюди,—додав він, вказавши на двері, що плямою темніли в куті крамниці.

Кімнатка була набита крамом; посеред неї на ковдрі за кавуном сиділо кілька тюрків.

— Ремо, зять Ахметів, прибув із дорученням од мірзи,—звернувся до трапезників Седин.

Старший тюрк, із сивинсю в розкішній бороді, рум'яним лицем, у високій чалмі, білій, як сніг, поважно підвівся. Він по-європейському протягнув руку Ремо. Одначе, Ремо тюркським звичаєм стиснув її біля ліктя.—„Він увесь у пилу... прохає пробачити великих гостей“... І Ремо звернувся до Седина, де б помитись, прибратись трохи.

Гюлле стояла біля порога з оклуночком речей; вона стежила за Ремо і, коли той рушив за Седином, хутко пройшла за ним.

Бег-Седин намагався сам полити йому з новенького жбану, але Ремо лагідно узяв жбан і передав до рук Гюлле-юнака.

Тимчасом Седин оповідав про високого гостя. „Великий мула—Гамзі-Саїд прибув із самої Мекки... Бог не залишив мусулманський нарід одірваним

од святих земель і свого благословення... На кого випаде благодать небесна і кого освятить хазрет, тому вже не треба страждати цілий вік бажанням про зіярат¹ великого пророка... Священний хаджі, великий кунктаджі² іде по всіх землях, що їх посідають поганці—хінці, уруси тощо, щоб кинути в серця земляків промінь радості, надії на визволення з-під ярма чужинців“...

— Бег-Седин,—звернувся Ремо до Ахметового небожа, витрушуючи пил із свого кунтуша,—чи не міг би ти хутенько навантажити караван, щоб одправити його назад? Мені хтілося б швидше виїхати звідси...

— А певне, бег-Ремо,—відповів той, допомагаючи Ремо натягнути халат, у той час, коли Гюлле, виносила брудну воду надвір,—але чому поспішати?... Ми відберемо тут кращої бавовни, рижу, а також коштовної хінської порцеляни, що оце привіз великий хазрет... Звичайно, коли ти так поспішаєш—хай благословен буде великий пророк, це буде зроблено завтра.

— Чудово,—весело промовив Ремо... —Я не хочу тебе затримувати, адже у тебе гість,—кивнув головою Ремо до дверей.—За кілька хвилин я прийду... —Ремо промовив це таким тоном, що яскраво виявляв бажання лишитись у кімнаті самому... Він навіть узяв у руку кухоль з водою...

---

¹ Бути на прощі в Мецці.

² Великий князь.

Бег-Седин задоволено посміхнувся. У нього май нуло: „Цього чужинця таки дійсно щиро захопила перейнята віра... Він розуміє, що перед бесідою з великою особою та стравою треба бути цілком чистому“...—і Седин вийшов.

„Завтра надзечір вони вирушать у дорогу... За містом він передасть погоничеві Ахметові гроші, а вони повернуться назад, ніби до Седина, і... подадуться на південь... туди, звідки їхній шлях стелеться у—Новий Світ...“

— Нас піймають,—промовила Гюлле.

— Нас не піймають,—рішуче одказав він до неї. Ремо напучував її, що вона має робити, доки він гаятиме час у компанії Седина, хазрета та інших купців.

Коли Гюлле зникла з хати, Ремо пішов до покоїв.

Тюрки все сиділи на коштовнім килимі в тих же поставах, підобгавши ріжками ноги поперед себе.

Ремо підсів до них і, щоб не спинити їхньої розмови, налив собі чаю, не давши навіть отямитись гостинному Сединові. Він жадібно почав пити, удаючи, що він тут зовсім не гість, а давній приятель.

— О, великий боже,—тимчасом лагідно тягнув хазрет,—а воно таки правда, Седине, що мене на цьому обдурили. Не диво! Хіба я розуміюся на цінах порцеляни та шовку? Я тільки знав одно: для наших мечетей, для пристойних мусулман потрібні коштовні вироби жбанів, п'ял, білого шовку на чалми та міцної шкіри на капці. Хіба

для бога і його великого пророка хто шкодуватиме грошей?—тому я мусів те зробити,—хіба не мій обов'язок був, коли не хотів, щоб їх забрали які поганці для своїх варварських розваг...—Він жалісно зідхнув і згодом провадив:—А ти, Седине, кажеш мені, що вони коштують дорожче втрое, як можна за їх взяти?.. За допомогою великого пророка ти ще й зиск матимеш! Аджеж одна громада по дорозі купила, та ще й дякувала за нагоду...

— Та я що, великий хаджі,—услесливо зауважив Седин, ніжно торкаючись кінчиками пальців до хазретового коліна,—коли таке ваше слово, я нічого, я так просто цінував їх ..

— Седине, Седине,—зідхнувши промовляв великий кунктаджі, звівши вгору очі і на мить склавши руки для молитви,—ти ще забув, що ці речі благословляється для святого вжитку хазаретом—мною—післанцем ісламу! Сама Мекка повіває своїм святим духом над ними...

— Величний хазрете! Твоя воля—моя воля,—відповів Седин.—Я беру за таку ціну. Але я не матиму на цих днях стільки грошей... Завтра я маю послати п'ятсот Ахметові...

— Нічого, любий сину,—ласкаво торкнув хазрет рукою лікоть Седина.—Ти можеш навантажити мені гарбу якогось твого краму. Бег-Огли вже потурбується вибрати щось у дорогу, що можна буде десь продати чи віддати бідній громаді...— І мулла глянув добрими очима на немічного турка

що сидів поруч нього і зорив за рухом свого хазяїна-хазрета, готовий виконати кожне його бажання.

Бек-Огли в ту ж мить, вишкіривши усмішкою свої щелепи, подав скибку червоного, мов жар, що вилискував перлинами ямок, кавуна своєму добродієві...

Увійшов яйчі і сповістив, що прибули післанці від громади.

До кімнати увійшло кілька по-святковому вдягнених дідуганів.

— Великий боже,—поважно промовили вони, б'ючи чолом хазретові...

— І Магомет його пророк,—відповів хазрет, повівши рукою вгору, ніби благословляючи їх.

Двоє передніх поклали перед Гамзі-Саїдом на білій розгорнутій сутані купу шматочків срібла.

Вогник жадоби блискавицею майнув в очах хазретових.

Він підвів угору руки і, заплющивши очі, прошепотів по-арабському стих із корану.

„Правовірні! Коли ви розмовлятимете наодинці з післанцем (божим чи пророка), то раніш, ніж мати з ним розмову, дайте якунебудь милостинку; тоді у вас буде все гаразд“—згадав Ремо писання з корану, що чомусь у першу чергу пояснив йому чуруксівський мулла. І він мимохіть глянув на Саїд-Гамзі.

— Гаразд,—скінчивши молитву, промовив хазрет, запрошуючи знаком руки сідати.

Бек-Огли, піймавши хазяїнів погляд, поволі склав кінці принесеної сутани у вузлик ..

— Громада і я, старий мулла, знову прохаємо великого хазрета одправити нам позавтра. в день пророка, службу. Коли ти тут, великий хаджі, я раб твій, простий мулла, негідний настановляти парафіян і правити службу.

Сивий тюрк, дідусь, а за ним і інші післанці, патріярхи, вклонилися хазретові.

— Ти маєш рацію, старий мулло,—не кожен хто знає істину святу, знає істину людську,—промовив у відповідь йому хазрет. Гляньте на цього юнака,—схилив він голову вбік Ремо, привітно глянувши йому в вічі,—він теж пізнав істину великого ісламу. Він, що зрікся поганства і став правовірним мусулманином, теж приїхав просити хазрета прибути до них. Тільки мусулманському народові дано пізнавати істини великого пророка та тих, кого він настановляє; їхній преподобній волі підлеглі не тільки люди, а й живі події. Воістину великий пророк єдиного бога во віки вічні!

Ремо, як підніс п'ялу до рота, так і остовпів: „Він, Ремо, приїхав запрохувати хазрета до Чурук-Су? Коли це сталося?“—Він здивовано глянув на хазрета.

Делегація сивих тюрків на чолі з місцевим муллою перевели свій ласкавий, повний поваги, погляд на Ремо і спостерегли, що той захоплено дивився на великого меккінця.

Їм було досить, щоб зрозуміти ще раз велич-

ність хазретову і разом свою нікчемність перед ним. Дідугани зробили рух підвестися.

Це помітив хазрет. Він кинув погляд на Огли й підвівся. Той одним рухом схопився, кинувся до стіни і обережно зняв із гвіздка китайкове накриття та подав хазретові чудової роботи, білим шовком повиту чалму.

Кунктаджі одяг її і звів руки догори. Всі встигли змінити свої капці на нові, витягши їх з-за пазухи, і слідом за хазретом пройнялись екстазом молитви.

А хазрет став навколішки, припав до землі і шепотів молитов; з зідханням він підводився, підносив голос, і тоді всі тягли за ним незрозумілі звичайному тюркові слова. Він знову припадав головою до землі і так півгодини лежав у молитовному запалі.

Ремо одійшов до вікна і зорив за цими автоматичними „ваньками-встаньками“. Йому здавалося, що їхньому молінню не буде кінця. Принаймні пройшла вже досить добра година, а ці запальні люди робили вправи наввипередки: хто кого перемолить. І Ремо зауважив, що досконаліший з них усіх був таки хазрет.

Ремо охопив сміх. Йому хотілося зареготати з такої комедії, але, згадавши, що він теж „мусулманин“, що за найдрібніший прояв наруги весь плян, що він його намітив, полетить шкереберть, взяв себе до рук. Еге, він і забув.. Він теж повинен молитись,—адже хіба це йому мине, коли

хто зауважить, що він стоїть собі? І Ремо присів біля стіни й дивився на колізання молільників.

Ремо свердлила думка: „Навіщо збрехав хазрет про нього? Невже він, як і всі тубільці, не може в жадній фразі обійтись без брехні? Чи, може, дійсно хтонебудь набрехав про причину його приїзду? Він мусить вивести це на чисту воду“...

Міркування Ремо перервав Огли. Він підвів голову з долівки і, знепритомнівши, звалився набік. Та молільники не звернули на це жадної уваги, аж врешті доки хазрет виголосив „амінь на віки“. Тюрки поволі підвели голову Огли, і Седин бризнув йому в обличчя води. Огли важко підвів повіки, щось прошепотів; двоє тюрків під руки вивели його з кімнати на свіже повітря.

В кімнаті лишилися хазрет, Седин і Ремо.

Хазрет звернувся до Седина і попрохав залишити його наодинці з Ремо.

Коли той зник, хазрет мовчки почав ходити по кімнаті, легко ступаючи по м'якому килимі. Він про щось міркував.

Ремо стежив за ним. Йому було трохи дивно, про що хоче говорити з ним старий меккінець кунктаджі? Ремо хотів забалакати перший: йому кортіло спитати його за брехню. Але меккінець спинився біля Ремо, взяв його ніжно за руки і спитав.

— Скажи, — тобі б хотілося стати великою особою? — Його розумні очі намагалися пронизати глибину чужинцевого погляду, щоб дізнатися про його приховані думки.

Ремо не зрозумів питання.

— Ну, скажімо, заманулося б тобі бути таким, як от я, а може й величнішим? — пояснив своє питання хазрет, — адже ти знаєш чужі мови, а я, крім турецької й арабської, жадної не знаю.

У Ремо майнула думка: „Він таки дійсно вірить, що я приїхав за ним, що я таки дійсно фанатично поїнявся мусулманством, як і вони всі“. І він відповів:

— Хто вам про це казав? Певне той, що збрехав, ніби я приїхав по вас?

— Я так і знав. Я знаю, чужинці не люблять віщувань, хоч ти тепер і не чужинець. Я сказав, що ти приїхав мене запрохати до Чурук-Су. Хіба це не правда? Коли ти мені цього не скажеш, то все одно чутки такі будуть, незалежно від тебе і від мене. Ти погано знаєш наш нарід і моїх слуг, що мусять підносити своїх господарів незалежно від бажання останніх. І я висловив заздалегідь тільки те, що мало бути за годину, до вечора, до завтрього, однаково...

— Аджеж це брехня, хазрете, — насмішкувато промовив Ремо, — а вам таке не личить.

— А то хіба не брехня, що ти прийняв мусулманську віру? Хіба я не знаю, що всі революціонери ні в яку релігію не вірять. Хіба я не маю п'ять десятків з половиною років життя? Хіба я не маю досвіду в людях? Ти забуваєш, що я виховувався і жив у Стамбулі, де більш європейців, як турків, хіба я не царської родини, що має всі

нитки від кожної групки, касти всіх шарів населення: багатих і бідних, революціонерів і релігійних фанатиків. Я добре це розумію, і коли ти прийняв віру, це не спроста... — Хазрет усміхнувся і поплескав чужинця по плечах.

Ремо був спантеличений. „Він—цей старий фанатик, брехун, таки дійсно має рацію“ І йому було ніяково?.. Але його пройняв страх: „Коли цей бадьорий дідусь знає таке, то що він хоче від нього?“

А меккінець, присівши біля стіни поруч Ремо, лагідно смикнув того за полу і приязно промовив:

— Сідай, я тобі розповім про це.

Щира мова і одвертий тон Гамзі мимохить забирали від Ремо ініціативу бесіди. Ремо сів і мовчки почав набивати люльку.

— Я скажу тобі одверто,—почав хазрет.—я релігійний фанатик, як повинен бути таким кожен шах, король,—інакше він не буде шах чи король. Але я, опріч того, ще й революціонер. Ти смієшся? Тебе дивує це? Так, я й революціонер! Правда, революціонер не проти своєї країни, навпаки, за свій нарід, за іслям і проти гнобителів нашого мусулманського народу, що опинився під ярмом хінців, урусів. Цей нарід захопили різні держави, а тепер він мусить об'єднатися в єдиний нарід великого ісляму, що столиця його Стамбул, що священна земля його—Мекка. Ти пішов проти царя-уруса, проти того, що він пригноблював людей... А хіба він не гнобитель мусулман? Хіба

він не забрав силою Самаркандщину? А хіба хінці не підбили під себе Туркестанщину? Так підемо ж разом проти гнобителя! Хіба ви не кидаєте гасло: „воля всім народам!“ Твоє ім'я буде золотом вибите на мармурі мусульманської історії визволення поневолених народів...

Ремо охопила моторошність. Його думки заплутались у темних суточках, невідомих до того йому. Він мовчав і запально пихкав люльку.

— Ти боїшся, я бачу, провадив азрет¹. Даремно. Коли тобі здасться, що все те, що ти робиш, одворотне, ти можеш завждизалишити мене. Більше за це — ти бачиш, тепер, коли я тобі сказав, — я багато в чім залежу від тебе. Адже ти можеш виказати на мене хінській владі і за те добудеш від неї усе, що захочеш для себе. Коли ти зрозумієш, що слава перемагає найулюбленіші, чисті людські чесноти — ти тоді станеш великою особою. Навіть, коли б наші пляни не здійснилися... — не забудь — я являю собою волю цілого турецького народу. Такий будеш і ти. Ти знаєш уруса, його мову, звичаї, ти освічена людина, ти революціонер, тим то ти нам і потрібний. Революціонери — люди відважніші від сталезих лицарів.

Хазрет замовк, ніби чекаючи на відповідь. Але Ремо мовчки пихкав люльку. Тоді меккінець додав: — Ти бачив сьогодні дарунки. Можеш бути певний, що нужди ми не матимемо, навпаки — нам буде скрізь пошана. Таких людей, як я, мусулмани

---

¹ Азрет, хазрет — духовна особа.

рідко бачать. Мені непотрібно, щоб ти удавав із себе релігійного, ні. Хіба я не бачив сьогодні, що ти не молився. Молитися—це вже мій обов'язок... Проте, про людське око—лишайся мусулманином. Навіть більше за це—для хінців можеш говорити, що ти конфуціянець чи буддист...

Меккінець подумав трохи і закінчив:

— Я сказав усе. За тобою слово. Можеш його зараз мені не говорити, а добре поміркувати.

— Гаразд, я поміркую,—весело відповів Ремо. Його охопила дитяча жвавість. „Дійсно таки цей меккінець—оригінальна й симпатична особа“... Сміливість думки, розмах ідей, одвертість і двоїста гра турка, прочанина, меккінця-хазрета і одночасно кунктаджі та революціонера захоплювала Ремо.

Ремо хотілося жартувати, і навіть по-дитячому поглузувати з нього, і він запитав:

— Скажи, для чого ж ти ото ще в торгівлю бавишся? Адже тобі як кажеш, та й сам я бачу, несуть дарунки. Врешті, ти ж революціонер. Хіба можна все це сполучати?

— Хм,—усміхнувся меккінець,— ти мало розумієшся на мудрощах. Є одна велика істина, що говорить: „Прекрасний для людини є той час, що дає їй випадок захоплюватись дріб'язковими, корисними, звичайними справами, що повсякчас трапляються добрій волі нашого серця“...

— Алеж там іще сказано: „це треба робити непомітно для інших і себе самого“—вигукнув

Ремо,—а ти це витворяєш на очах у всіх і стаєш крамарем, махлярем та губиш через це свою величність.

— Все це умовно і залежить від оточення. В Туреччині я б цього не робив,—безтурботно відповів меккінець,—там, де цивілізація й культура вищі від нас, ми стаємо за її рабів.

— Виходить, що ти свою ідею ісламу несеш не з любови до цих темних, некультурних людей, якщо ти гадаєш, що серед них можеш творити те, про віщо в іншому місці і не мріяв би?—іронічно запитав Ремо.

— Ти гострий на слово, бег-Ремо, але я мушу сказати, що є ідеї, що до них не може стосуватися жадна катастрофа. Отже чи я, чи хто інший мусть виконати це завдання.

— Тоді чим ти поясниш твоє прагнення здійснити ідею ісламу—об'єднати всіх мусулман?—запитав Ремо.

— Любов'ю до народу,—без вагань одповів меккінець.

— Дивно, що ж то за любов, коли ти намагаєшся їх визволити і одночасно обдираєш? Хіба срібло, дане тобі, не тяжкою працею добуте біднотою? Хіба потрійна ціна, що ти здер за шкіру на капці, жбани тощо, не буде полита потом бідолах? — Ремо засміявсь і почав набивати люльку.

— Так, але дійсний мудрець не той, хто сіє свою любов, мов сівач на полі, не бачачи, де

впаде його зерно. а мудрець той, хто бачить далеко і любить свій нарід глибше, не розпорошуючи сили любові на дріб'язки.

— Це оригінальна філософія,— пихнув Ремо люльку,—але бачити й не любити — це дивитись у темінь. Для чого ця софістика?

— Це не софістика, а велика істина,—запально відповів меккінець. Хіба ти був би революціонер, коли б за кожну дрібницю, утиск і торттури кидався на гнобителя? Ти просто був би варіят або Дон-Кіхот. Коли ж ти бачиш глибше корінь, зла і намагаєшся знищити цілу систему гніту обминаючи дрібниці його,—ти революціонер.

— Ти знаєш багато мудрощів, хазрете, але ці мудрощі еклектичні... Вся біда в тому, що твоя філософія революціонера пристосована до вимог кунктаджі, а не для того народу, що ти ніби хочеш визволити.

Ремо, промовивши це, міркував: „Дійсно, меккінець має рацію щодо деяких тверджень“—і він зауважив:—З тобою, хазрете, весело. Ти знаєш дещо таке, про що, напевне, не знають ті, що тебе послали.

— Вони добре знають усе, але поодинці. На такі справи і посилається таку людину, що мала б у себе все це разом.

Ремо мовчазно дививсь у високе віконце, а меккінець, безтурботно присівши до клуночка, розгорнув його і почав рахувати шматки срібла, виважуючи їх на долоні. Він ніби тішився з цієї процедури.

прислухаючись до глухого звуку купи срібла, що в ній він шарудів пальцями.

Ремо повернувся.

— Смакуєш якість металю?—насмішкувато запитав він.

— Авжеж,— спокійно відловив меккінець, захопивши в долоні купу потемнілих кубиків і показуючи їх Ремо.— Невже тобі його не треба, хоч би ти і тричі був революціонер? Будь пезен, воно тобі теж знадобилося б. Ти, мабуть, гадаєш: „От скнара!“ Але помиляєшся: я тобі, коли хочеш, можу віддати оце все срібло, якщо воно тобі буде потрібне.

— Ні, я не про це. Так, просто дивно,— відповів Ремо, витрушуючи люльку в черепок.— Я піду до себе... відповідь дам завтра.

— Гаразд, бег-Ремо,— не відводячи голови від срібла, відповів хазрет,— ти, звичайно, не забудеш, що я тобі винний, коли б ти не згодився...

— Нічого. хазрете. Ти зовсім не такий, як всі тутешні тюрки.

Меккінець підвів голову і обдарував Ремо приємною усмішкою.

— Між іншим, Гамзі...— спинився Ремо на півкроці. В його тоні було чути тремтячі нотки.

Саїд-Гамзі пильно дивився на Ремо.

— Коли б я згодився, як ти гадаєш, чи я міг би взяти з собою свою дружину... Ти знаєш, про кого йде мова...

Меккінець примружив очі, затаївши дух. Потім видихнув повітря і відповів:— Ти маєш рацію. Йй

не годиться бути в таборі мужчин. Це завжди викликатиме...— але він, не докінчивши фрази, замовк.

— М-да... Тутешні релігійні звичаї цього не дозволяють...—протяг журно Ремо.—А коли б вона стала хлопцем?—без чадри! Ти розумієш, про що я кажу?—додав Ремо.

Хазрет не відповів. Він щось міркував, втопивши зір в одвірок, ніби вишукуючи в своєму мозкові щілини, що крізь неї можна було б перетягнути цю пекучу справу. Врешті його зморшки розпливлись; усміхнувшись, він додав:

— А хіба вона неодмінно потрібна?—сказавши це, він стежив за обличчям Ремо.

— Так. Без неї не можна,—рішуче відповів Ремо.

— Гаразд. Хай буде так. Тільки про це буду знати один я. Для такої справи хай великий пророк буде за суддю...

Ремо легко зідхнув.

— Добре, я поміркую,—кинув він меккінцеві і зник за дверима.

*

Гюлле вже давно покінчила справи й чекала на Ремо, підобгавши ніжки на лежанці.

Коли він увійшов, вона не рухалась, зиркнувши на двері: чи не йде хто за Ремо.

Ремо накинув на двері защіпку.

Тепер вона може роздягтись і відчувати себе, як вільна Гюлле, а не юнак-служка.

За кілька хвилин вони обидва сиділи в куточку пілка, притулившись одне до одного.

Вона розповіла йому, що погонич обіцяв добути ще одного провідника, що той залюбки поїде знову з караваном назад, бо з тих грошей, що він заробив, четверту частину мусів офірувати мечеті, де має правити службу великий хазрет. Седін уже наказав приготувати для вантажу потрібний крам. Вона дізналась, що на південь можна їхати двома шляхами і що найбезпечніший шлях—це горами в напрямку Седжю. Треба тільки швидше обстригти їй волосся, щоб кожну мить не наражатися на небезпеку... Бо ця клята шапка—просто пекло для неї...

Гюлле добула з-під килима великі овечі заржавілі ножиці.

Ремо взяв їх до рук, механічно клацав ними й дивився на її прекрасну голівку з розпатланим волоссям хвилястого шовку.

— Ти шкодуєш його? — лагідно запитала Гюлле. — Адже найшвидша втеча дорожча за нього. Врешті, коли буде треба, за пару років ти матимеш таке саме.

Ремо вразило те, що вона сказала: „Ти матимеш“... На мить у нього майнула контрольна підсвідомість чуття: „Чи він кохає її красу, що її частина є волосся, чи її, як істоту, як людську тварину, як друга, що заповонив непереможною привабою його чуття, його розум?“

Він пригорнув її, безтямно захопив у жменю жмут її шовків і підніс їх до уст... „Адже з ними зв'язане його перше чуття, її пестощі й приваба“...

„Химера, сантиментальні дурачі“ — вилаяв себе Ремо. Він мотнув суворо головою, ніби щось одганяючи од себе, і підвівся.

За півгодини Гюлле виглядала зовсім, як юнак. Тепер їй уже не страшно було за шапку. Тепер нікому й на думку не спаде, що він, цей хвацький парубійко—Гюлле-жінка...

Доки Гюлле зголодніло винищувала приховану їжу, Ремо розповідав пригоди з гостями і Огли. Гюлле усміхалась. Їй також, як і йому, здавались дивні чудасії релігійників; побут чоловічий та їхні релігійно-побутові химери, пезне, для неї, як жінки, були далекі і чужі. Ахмет боявся її пускати до мечеті навіть і з своєю дружиною. Коли Ремо розповів Гюлле за пропозицію хазретову, вона оніміла. Тремтячою рукою поклала на ряденце дині і переляканими очима застигла на Ремо...

Ремо не розумів, чому її пройняв переляк. Він збентежився. Тепер він почував себе безсилим перед цим створінням, що свої настрої переносить на нього, паралізує свідомість.

— Чого ти? — ледве промовив він.

— Значить, нам не бачити тих країн, про які ти мені розповідав? Виходить, ми знову мусимо повернутись?

Вона кусала губи і примруженим поглядом дивилась на вікно, де ледве сунулась кучерява тінь верболозу.

— А коли це треба буде, — запитав Ремо, — для того, щоб найшвидше вибратися з оцих дикунських країн?

— Цього не треба, — рішуче, але лагідно відповіла вона. — Я не знаю, але відчуваю — коли ми станемо на ту путь, нам погрожує небезпека. Чуєш? Небезпека! — Вона ніжно взяла його за край коміра і, схиливши голову, вела далі: — Я трохи знаю своїх людей, братів, сестер, небіжчика батька, небожа малого. Всі вони є часуси¹ людської думки, — і вони на тебе викажуть, як чужинця-поганця, що забруднив їхню віру... Тебе схоплять... Вони будуть себе виправдувати перед богом, його пророком і святим кораном.

Ремо прихилив її до грудей і тихо відповів: — Моя люба Галле, ми з тобою ще не вирішили цього. Я сам навіть не міркував про це... Але мене дивує, що ти припускаєш таке...

— Ремо, коли ти згодишся, поїдеш, — ти мене уб'єш. Я не поїду! Я не хочу загибелі. Табуни ішаків не потребують захисту. Тільки овець захищає пастух. Хай самі себе визволяють. Я хочу невідомого, світлого, я хочу, щоб ти йшов тим шляхом, що про нього розповідав, що запалив у мене непереможне бажання бачити світ. Я не хочу бути мусулманкою! Я не хочу бути тюркенею!

Вона припала головою до його грудей і затаїла подих. Ремо чув нервові тукання її серця, він почував, що проймається її волею, її жаданнями, її впливом. Він злякався: „Що зо мною? — чи я підлягаю силі кохання, чи її інтелект гіпнотизує і паралізує мій розум?

---

¹ Шпики

— Гаразд... Я навіть не буду про це міркувати,— прошепотів він,—але цього турка можна використати, щоб нам безпечніше й краще добутися до тих країн, куди ми прагнемо... Чи так?—запитав лагідно Ремо, підвівши її голову і глянувши їй у вічі.

Вона ласкаво кивнула на знак згоди.

Тужна суворість зникла з її чола, і тремтячі малинові уста заблищали вирізьбленими перлинами. Ремо відчув знову жінку, жагучу, ярку. Тепер її немов би покинула сила погрозової влади над його інтелектом. До нього притислась тільки приваблива, чарівна Гюлле.

*

Сонце показувало полудень. Повітря було прозоре багаття, а земля—розпечена сковорода. Від пекельної спеки люди мусіли ховатись до своїх саманових темних халупок, відпочиваючи в холодочку, щоб надолужити згаяний час увечері, вночі. В такий час тільки мандрівники боролися з цим гарячим пеклом, шукаючи по шляху якогось захисту.

Відпочивав цілий Іртенлик. Тільки робітники Сединові, проклинаючи чужинця, обливалися потом; навіть миршаві віслючки під повіткою мугикали, шкодуючи цих істот, що вовтузилися коло вантажу, ув'язуючи його в рівні величенькі пакунки.

Ремо відчував тяжкий біль у голові. Він хутко підвівся, відчинив вікно і вмився холодною водою. Гюлле, закинувши руки за голову, солодко спала.

На її обличчі вигравала щаслива посмішка; здавалось, вона, заплющивши очі, слухала приємну казку коханої людини.

Її піводкриті уста вабили до себе. Ремо тихенько поцілував її в чоло. Гюлле розплющила очі. Вона солодко потяглась і промовила:

— Чудово, Ремо! Ти не уявляєш тієї внутрішньої насолоди, коли відчуваєш, що ти вільна від звичок... що тебе не гнітить кожна мить обов'язок про те, що ти мусиш бути тупа, запнута чорні хламиди або замкнута в коморі... почуваш себе, як струмочок, що виприснув із затиснених холодних стін скелі; як пташка, звільнена з клітки, відчуваєш клікотіння внутрішньої сили, що не знає, куди себе подіти... Хочеться стати соколєм, перед яким нема перепон ні в дикій пустелі, ні серед підхмарих гір, бескидів. І це все сталось завдяки тобі.—Вона обвила його шию..

На дворі зачувся лемент. Загомоніли люди, придушено гукав чийсь знайомий їм голос, десь хряснули двері, заметушилось за стіною. Потім усе стихло.

— Що то?—злякано запитала Гюлле.

Ремо зблід. Він аж тепер опам'ятавсь. „Адже могла бути за ним, за нею погоня... Так швидко? Не може бути!“

За двері хтось шарпнув. Ремо хутко відчинив їх... На порозі стояв Ахмет. Пил товстим шаром цупко прикипів до одержі, сивиною притрусив його чорну бороду, його бліде обличчя. Він важко дихав, нер-

вово ступнув до кімнати... Ремо миттю закрив за ним двері, а Ахмет, кинувши оком на його безтямно промовив: „Добре“.

Гюлле підвелась на ліжку і втопила переляканий погляд у брата. Яблуневий цвіт вкрив її лице. Її губи дрижали.

Ахмет стояв проти неї і дико приглядався.

— Це ти, Гюлле,— врешті прохрипів він,— ти остригла волосся?!

Гюлле нервово щільніше обвила навкруг стану тонкий шальон, немов би захищаючи своє тіло від злодія, що хоче його викрасти.

— Для чого це?—спитав він, важко дихаючи...

Ремо взяв себе до рук. Він спокійно витяг люльку, набив її і подав Ахметові.

— Сідай, — усміхнувшись, промовив він,— випали оце і заспокойся...

Ахмет безвільно, автоматично взяв люльку... Глянув на Ремо, обвів очима по хаті. Певне, спокійний тон чужинця мокрим рядом охолодив його. Він мовчки пройшовся по хаті, зиркнув на батіг, що чомусь тримав у руці, сердито кинув його в кут, обперся спиною в стіну на протилежнім боці хати і, пихкаючи люльку, мовчки дивився на Гюлле, іноді переводячи погляд на Ремо, що сівши на пілок, обхопив руками коліна і спокійно зорив за Ахметом.

— Як ти могла це зробити?— глухо промовив врешті він до Гюлле, видихаючи з грудей хмару тютюнового диму.— Для чого ти зламав мусул-

манську віру? — також глухо звернувся він до Ремо.

Ремо мовчав.

Гюлле закусила губу. На її обличчі грали нервові хвильки, а в широко розплющених чорних очах мигтіли блискавичні іскорки. Врешті її лице повилось прозорою червоною фарбою осіннього вишневого листу. Вона важко дихала. Ще мить—і вона дикою сарною стрибнула на підлогу. Вигнувшись пантерою, вона похапцем загнула чересло шальона і, втопивши зір у Ахмета, прошепотіла:

— Чого ти хочеш?!

Ахмет від несподіванки присів коло стіни. Він дико, перелякано дивився на свою сестру, безвільно опустивши руку з люлькою на підлогу.

Ремо підвівся. Його охопило жахливе передчуття. Такого він теж не сподівався. І він скам'яніло стояв і дивився на гнучку постать своєї дружини, що ось-ось кинеться звіром на притиснуту до землі жертву.

— Чого ти хочеш?—знов прошепотіла Гюлле.— Хто я—дружина Ремо чи твоя раба? Він хто—мій чоловік чи твій раб? Що, я мала спитати тебе, чи мені їхати з ним, чи ні? Чи ти все ще гадаєш за мене, як за свою жертву, що ти маєш продати за тисячу лан? Ти, гадюко, кат своєї сестри, чого ти хочеш?!

Вона ступнула до Ахмета, розвівши дугами руки із стиснутими кулаками.

— Ти нам даси спокій, чи ні?—погрозово прошепотіла вона, озираючи навколо себе, ніби шукаючи якої речі, що допомогла б їй розквитатись із своїм гнобителем.

Ремо тихо підійшов, обвив її стан і промовив:

— Гюлле, не треба. Він не такий уже злий...

Вона мовчки обвила Ремо поглядом, ніби вперше оглядала його, як цікаве створіння, потім пружким рухом відштовхнула Ремо і рвонулась знову до Ахмета. Але раптом, ніби отямившись, спалахнула, притислась до Ремо, обхопивши руками голову й безсило опустилась на підлогу... Ремо міцно обняв її, намагаючись заспокоїти.

Він глянув на остовпілого Ахмета, що втопив погляд у Гюлле, і ласкаво запитав:—Ну, для чого це все, Ахмете?

— Що з нею сталося, боже мій,—прошепотів Ахмет, не зводячи здивованого погляду з сестри.— Де видано, чи чувано було, щоб жінка була така? Світ став догори ногами... Святий пророк прокляне увесь наш рід! Увесь мусулманський нарід.

— Друже Ахмете!.. Ти верзеш дурниці. Просто вона стала людина—і все .. Віра тут ні до чого,—проказав Ремо, підвівши Гюлле і одводячи її до ліжка.

Ремо повернувся до Ахмета.

— Годі! Будь Ахмет Кемаль-Емін, а не Маметка чи малий Гусейн,—батьоро промовив Ремо, і жартівливо торкнув Ахмета в плече.—Давай поговоримо по-людському... Гаразд?..—І Ремо присів коло Ахмета.

Гюлле, стиснувши долонями підборіддя, суворо дивилася на жбан. Але її думки були далеко від візерунка на нім. Здавалося, вона аналізувала свою нову силу, вирослу з невідомих їй клітин мозку і чуття.

— Ми зламали віру. Так, Ахмете?—запитав Ремо.—Гюлле стала хлопцем і ходить з одкритим лицем, обдурюючи людей. Гюлле поїхала з чоловіком, зламала тюркські звичаї. Ремо прийняв віру, зламав її і глузує з неї. Ремо хотів втекти з Ахметовими грішми, захопивши з собою одурену жінку. Чи так, Ахмете? Ну, чого ж ти мовчиш? Адже так? Ахмет тепер стратить повагу суспільства, а особливо чурук-сівських мешканців... Ахмет винен, що з мусулманської віри поглузували... Ахмет тепер сам поганець... Ахмет тепер не буде ян-шаєм... Чи так, Ахмете?.. Абож Ахмет повинен віддати Ремо і Гюлле на суд і зберегти свою пошану. Ахметові, звичайно, шкода, що Ремо можуть покарати на смерть, а Гюлле, його сестру, закопати живцем у могилу... Але честь мусулманства, шаноба, що її має Ахмет, будуть врятовані... Чи так, Ахмете?.. Ну, кажи, чи так?

Гюлле ворухнулась. Зневажлива усмішка заграла на її обличчі. Вона тихо, але твердо промовила до Ахмета:

— Доки ти це зробиш, я тебе задушу, заріжу власною рукою!—І вона знову замовкла.

Ахмет поглянув на неї й сердито плюнув у кут. Він підвівся, зідхнув і суворо промовив до Ремо:

— Так, я зараз передам вас до рук правосу...

Але він не договорив. Немов вихор, Гюлле кинулась на Ахмета, вчепилась в його горло, і Ахмет, захрипівши, звалився на землю. Це була одна мить. В другу мить Ахмет схопився на ноги... А Ремо, обвивши стан Гюлле і міцно стиснувши її руки, одніс на пілок. Вона важко дихала, зануривши лице в подушку, а Ремо ніжно гладив її голівку, шию, плечі.

Гістеричні корчі вже пройшли, і Гюлле не рухалась.

— Ти дивак, Ахмете,—промовив суворо Ремо.— Мені не треба твоїх грошей. Ти знаєш, я це міг зробити й раніш. Як бачиш, жінку, твою сестру, я не одурив. Вона тільки стала людиною наполовину і хоче бути людиною цілком... Твоя віра, як і всяка віра, цього не дозволяє. Тепер вона звільнилась од неї. А проте... яке кому діло? Може, ми—я і Гюлле—хочемо стати конфуціянцями і заявимо про це амбаневі. Чи ти думав за таке? Твоєї чести ніхто не порушить. Звичайно, ти не винен, що захищаєш свою віру. З виховання тяжко випорснути. Але зрозумій одне: для тебе Гюлле зникла б так само, ніби її й не було, коли б ти її продав до Персії, чи ще куди... Ми собі поїдемо і, можливо, колись навідаємось до тебе. Не ми, так наші діти. Але це буде тоді, коли тут не буде такого правосуддя, коли ти і кожен тюрк уже буде позбавлений можливости виказати на нас першому ян-шаєві і засадити до цюпи...

Ахмет не розумів Ремо і дивився на нього, немов на божевільного. Він повів головою, притиснувши до горла долоню, ніби визволяючи її з цупких рук.

А Ремо, поміркувавши хвилинку, промовив:

— Коли ти не хочеш і розмовляти з нами, щоб розвіяти твої сумніви,—хай розв'яже це хазрет кунктаджі... Ти, певне, знаєш уже, що він тут, у Седина!

Ахметові очі спалахнули.

— Гаразд... Хай буде так, як скаже хазрет,—одповів він і боязко пішов до дверей.

— Про це ніхто не знає?—запитав Ремо, коли Ахмет був біля порога.

— Ні, ніхто,—відповів Ахмет.

— Не кажи нікому, доки прокинеться хазрет. Тоді разом поговоримо,—зауважив Ремо.

— Хіба мені приємно накликати на себе неславу?—ображено відповів Ахмет. Він зиркнув на Гюлле. Але та призириливо вп'ялась у нього диким поглядом.

— Вони нас заб'ють,—промовила Гюлле, коли вийшов Ахмет.

— Вбивають худобу, звірину... Ми з тобою—люди, що вміють метикувати,—відповів ласкаво Ремо.—Проте, я певен,—хазрет розв'яже справу на нашу користь.

— А коли він за це запропонує тобі їхати з ним?—запитала Гюлле, перелякано дивлячись на Ремо.

— Хіба ми потім не зможемо втекти?

— Ніколи в житті. Чуєш, Ремо, ти мусиш не згоджуватися... Ми мусимо тікати!—рішуче промовила вона. Гюлле ніжно пригорнулася до Ремо і тихо-тихо слухала, як тіпалось у грудях його серце.

*

Коли Ремо увійшов до хазрета, меккінець, Ахмет Седин і Огли тільки но кінчили передзахідню молитву, і Огли з Седином виходили геть.

Меккінець показав рукою на пухнатий килимок напроти себе. Ремо сів, мовчки взяв з тарелі жерделю і одкусив шматочок соковитого фрукту.

Сонце кидало крізь вікно своє безсиле, виснажене після полудневої роботи проміння.

Меккінець посунув таріль до Ахмета і промовив:

— Мені вже розповів Ахмет. Справа тяжка і глибоко блюзнірська. Тутешній закон, що охороняє мусулманство, карає за це присудом мусулманського, а не даотаєвого¹ суду.

Ахмет важко дихав і стежив за кожним рухом хазретовим.

— Але треба бути людьми... Ахмет—людина, я теж людина, хоч і духовна.—Меккінець примружив очі і зиркнув на Ремо. Той усміхнувся..

— Єдине виправдання цього це те, що ви обидва хочете стати конфуціянцями. В цих краях, де панує вища влада цієї віри, а також, де ця

---

¹Хінського—губернаторського.

віра стала за основу їхніх законів, можна справу залагодити... Проте, на Ахмета ляже тягар духовного гніту навік.

— Ми зовсім не гадаємо бути конфуціянцями, — промовив Ремо.

— Тоді це неможливе! — фалшиво вигукнув меккінець. — Людина може народитися без віри... але перестати вірувати неможливо! Хіба є такий, що хоче стати скотиною, що не варта людської пошани?

— Бег-хазрете... — почав був Ремо, але в цей момент меккінець пильно дивився на нього, ніби намагався щось сказати або загіпнотизувати чужинця. Ремо піймав погляд Саїдів, — у хазрета загадково мигнули повіки. На мить він замовк... а потім, зідхнувши, додав: „Гаразд! Хай буде, як скажете“...

А меккінець, ніби не чув його, говорив до Ахмета:

— Хоч трапилося нещастя, але... але його можна уникнути. Ремо ще може принести велику користь для мусульманського люду і всього ісламу. Я це знаю. Ахмет має одпустити Ремо з дружиною, і ми разом помолимося за цей гріх, що трапився.

— Я Ремо даю коня і ось це срібло, — витяг він із-за пазухи і подав Ремо зав'язаний у ганчірку вузлик. — Ахмет хай подарує коня Гюлле. Їхня тайна залишиться між нами, а ми її передамо богові.

Меккінець артистично звів догори руки і пово-
ліх упустив. Хвилину він помовчав і підлесливо
спитав:

— Чи так, Ахмете?

Той похапливо відповів, вклонившись:

— Авжеж, великий хаджі.— Ахмет важко зідхнув
і спустив очі на килим.

— Ну, от і поладнали,—ласкавим тоном пору-
шив мовчанку меккінець.

— Іди, бег-Ахмете, справляй свої діла, а я ще
побалакаю з Ремо.

Коли Ахмет вийшов, і меккінець заціпнув за ним
двері, він хутко повернувся до Ремо, пильно по-
дивився йому в вічі і запитав:

— Чи добре я зробив? Я був певний, що ти
вирішив їхати зо мною.

Ремо простяг ноги, підпер долонею підборіддя
і мовчки зорив за тінню меккінця, що одбивалась
на стіні.

Хазрет чекав на відповідь.

Врешті Ремо підвів голову й промовив:

— Ні, я не поїду. Сьогодні ввечері ми з Гюлле
мусимо вирушити на південь.

Меккінець закусив губу. Він тихо сів і проникливо
дивився на Ремо, немов питаючи: „Чи не жартуєш
часом?“

— Так, бег-Саїде... Я обміркував добре і при-
йшов до того, що мені це буде не до душі.

— А мені було до душі робити такий вирок?—
лукаво запитав меккінець.

— Кунктаджі, адже ми вже умовились нині, що брехня—не таке вже погане лихо. Врешті ти ж, хазрете, повинен пам'ятати той стих з корану, де говориться: „бог не буде карати вас за марні слова присяг ваших, аби тим не поїнялись серця ваші“... Ти ж це з розуму, а не з серця робив?—насмішкувато відповів Ремо.—А втім я дуже вдячний вам, хазрете, за ваші турботи про нас... Ми мусимо сьогодні ж увечері їхати. Ми навіть маємо провідника, що мав бути за третього погонича.

Меккінець нервово погладив підборіддя долонею і жував на губі віхтик борода. Він щось напружено думав...

Врешті, ковтаючи слину, запитав:

— Ти рішуче одмовляєшся? Я не хочу силувати.

— Категорично. Сьогодні маю їхати, коли ваша ласка потурбуватися за це... бо Ахмет сердитий, як той вовк...

Меккінець зідхнув.

— Гаразд,—рішуче відповів він.—Сьогодні ви матимете двох коней і вашого провідника!

Ремо підвівся.

— Дякую за все,—промовив він до меккінця.—Бажаю успіху,—і він простяг йому руку. Меккінець не відповів і одвернувся до вікна.

— Ти не сердисься на мене, хазрете?—запитав Ремо, помітивши хвилювання того.

— Ні, я не серджусь. Але ти, здається, хочеш зачислити мене до своїх ворогів. А фуркан каже: „Хто ворогує з вами, з тим і ви ворогуйте так

само, як і він ворогує з вами“...— відповів з удаваною усмішкою Саїд.

— В чому ти бачиш мого ворогування? — здивовано запитав Ремо. — невже в тім, що я незгодився на твою пропозицію?

— Я зробив протизаконне, відкривши тобі тайну, — гостро відповів Саїд-Гамзі, — бо в законі написано: „Правовірні не повинні брати собі за друзів неправовірних, поминувши правовірних“. Проте, бачить великий бог, — я це робив тільки тому, що такого здібного, як ти, я не здибав тут серед правовірних, — ніби закликаючи у свідки когось третього, тихо додав він. Потім хазрет розлютовано промовив сам до себе: — хіба ж даремно сказано у розділі другому святого корану, стих' п'ятий: „Для нечестивих все одно, чи вчиш ти їх, чи ні: вони не вірують“...

Ремо здвигнув плечима.

— На все! — кинув він приязно Саїдові і пішов до себе.

Гюлле відскочила від дверей. Очі її світилися зеленим відблиском. Її обличчя було, мов крейда.

— Що це? — кивнув на її руку Ремо.

Вона зиркнула на міцно стиснутий у руці ніж, похапцем кинула його на столик і знесилено присіла на пілок.

— Я боялася, Ремо, що вони... — їй стисло в горлі, вона впала собі на руки, тихо, глухо ридаючи.

Ремо присів коло неї.

— Сьогодні ми виїдемо,— промовив він.

— Я все чула, все... Мені, мені здалося, що моє серце розірветься... — Вона на хвилинку замовкла, потім зажурено додала:— Але мені щось ніби стискає його в цупкі колючі обценьки. Я ніби відчуваю якесь лихо...

*

В хазретовій хаті від часу до часу чувся гомін, ніби на базарі.

До Ремо з'явився висохлий, обшарпаний тюрк. Це був той провідник, що мав їхати за погонича.

Ремо сказав свій маршрут у напрямку Сюджу.

Добрі очі провідникові заблищали добрістю й покорою. Авжеж, до ранку вони будуть в Яшіль-Оті, а там,—із допомогою праведного пророка— він ладен бути в них за провідника, доки знатиме шлях. Тепер він піде рихтувати коні.

Ремо вийшов з ним у подвір'я. Вантаж лежав під повіткою.. Ахмет наказав вантажити аж після завтраго. Віслюків погнали на пасовище.

У дворі було тихо, і тільки під повіткою хрумали та тупцяли, відганяючи гедзів, коні хазретові та двоє окремих, що їх подаровано Ремо і Гюлле.

Сонце повзло на схил, і тінь од будівель поволі заволокала подвір'я. В повітрі повівала прохолода: дмухнув вітрець.

— Буде чудова година,— промовив провідник,— рихтуючи дві незграбні дерев'яні кульбаки.

Коли курява стовпами охопила вулиці Іртенлику, що збивали, повертаючи з пасовиська на нічну працю, табунці ішаків, коней, коли морок нічний оповив містечко,—Ремо з Гюлле і їхній провідник вирушили з двору. Ніхто не вийшов їх проводити, ніби ховаючи цим таємницю перед мешканцями Сединового двору.

Повагом рушили селом. Коли курява лишилася ззаду, і свіже холодне повітря дмухнуло назустріч подорожнім, Ремо вільно зідхнув і промовив до Гюлле:

— Тобі добре?

В темряві Ремо відчув, що Гюлле намацала його плече, провела по руці і, притягнувши його долоню до себе, припала до неї палкими устами.

Мовчки їхали за провідником, що, чомусь важко зідхнувши, почав мугикати сумну пісню.

Втома поволі охоплювала і Ремо і Гюлле. Повільне хилитання заколисувало їх на сідлах, і тільки іноді застережливий голос провідника про ярок або шпилясте узгір'я будив їх.

Ремо відчув близьку руку, що тримала поводи.

— Ремо,—прошепотіла Гюлле,—мене охоплює жах. На, візьми,—і він відчув у своїй руці колодку ножа...

— Що таке, Гюлле?—пошепки запитав він, стиснувши її руку.

— Нічого. Передчуття не дає мені спокою. Адже тут можуть бути розбійники і ще що... Треба не

спати. Може б ми де спинились у ярку до ранку. Адже однаково нам нічого тепер боятися. — Її голос дрижав, і Ремо в'дчув—вона уся тремтить.

Місяць, що підбився високо над обрієм, відбивав спереду силует у провідника, що, певне, бадьорився, не відчуваючи сну. Він щось хитав головою, часом без діла смикав повіддя, і майже безперестанку тер собі лоба, немов намагаючись щось звідти витиснути.

„Таки, дійсно, чого нам поспішати“, спало на думку Ремо.—Гаразд,—промовив до Гюлле, знову стискаючи їй руку.

В цю мить провідник спинив свого коня і, коли під'їхав Ремо, промовив:

— Бег¹,—він не знав ім'я чужинця,—я вам мушу щось сказати...

Ремо задрижав. Він відчув у голосі провідника таємничий жах.

Три конячі голови притислися одна до одної.

— Зараз ми будемо бродом переїздити річку. Вода її йде в широке озеро незмірної глибочини. Серед ріки я мав би вас штовхнути у воду в той момент, коли з того і з цього боку будуть постріли. Так наказав Ахмет. Така то воля й самого хазрета. Святе письмо каже: „Бог ніколи не прощає тих, хто, ставши правовірний, знову став невірний“... А ви обидва стали поганці. Але мій брат уже другий рік сидить в тюрмі за борги Ахметові.. Він закутий у кайдани... І я не хочу

---

¹ Бег—добродію, пане.

допомогти Ахметові! Але хай вони не знають про це, коли вас піймають. Вас наказано повбивати, а хлопця,—вказав він на Гюлле,—коли не заб'ють, привести до Іртенлику.

В голові Ремо майнули блискавичні думки. Він пригадав, як пояснював фуркан мулла: „Тоді вбивайте, де знайдете їх... намагайтесь захопити їх, робіть засідки на всякому місці, де можете підстерегти їх“...

Проте, він не йняв віри тому, що чув, і Ремо здавалося, що це—галюцинація слуху. Все це провідник промовив одним духом. Гюлле тремтіла. Ремо затиснув лікоть провідника і прошепотів: —Повтори ще!—Він не йняв віри. І провідник повторював те саме, перелякано озираючись. На останку він промовив молільним тоном:

— Заплатіть мені зараз гроші. Бо все одно я мушу вертати, коли ви мене не заб'єте.

Ремо витяг вузлик, що подарував йому хазрет, і втиснув провідникові в руки. Провідник тремтливими руками охопив лікоть Ремо і відповідав на його запитання.

— На тім боці один, і на цім боці чекають двоє... озброєні... Вони мають забити вас, не давши вилізти з ріки... Я не хочу робити того, що наказано, алеж я не в силі змінити щобудь... Мені тоді не вертатися... Зараз за отим узгір'ям ріка,—і провідник показав рукою в темну гору, що була на їхньому шляху.—Недалеко берега ви мене штовхніть у воду... Я випливу... Я буду жи-

вий. А ви... ви... Я вам сказав усе. Вам треба шільно притулитися до гриви і міцно триматись. Може пощастить урятуватись, коли не повбивають...

— Назад!—прошепотів Ремо.

— Це не допоможе. Мені буде смерть.. Вас теж наздоженуть. Вони, певне, стежать,—прошепотів провідник і штовхнув коня.

— Назад? Ніколи!—ледве чутно прошепотіла Гюлле. Вона наздогнала провідника. Коли під'їхав Ремо, перед-ним блеснула криця.

— Тепер ми маємо два... Візьми один!

Але Ремо захитав головою. Він тільки прошепотів до Гюлле:

— Нахились до гриви.

Коні брьохнули по воді, бризки холодним дощем приснули в обличчя. В цю ж мить провідник шубовснув у воду і заголосив, мов навіжений. Він хлюпавсь у воді і тягнув назад за повід свою шкапину.

По тім боці ріки і ззаду їх у воду кинулись верхівці.

Коні, ніби почувши лихо, шосили пливли вперед. Ззаду, навздогін їм, вибухнув постріл. Набій з лоскотом прохурчав водою повз утікачів, підвівши навдибки загрозливу тінь, що неслась з того берега. В ту ж хвилину поранена істота брьохнулась у воду і, знесилено хропучи, повз Ремо й Гюлле прослизнула силюета коня, за яким, тримаючись за стремено, волочилась людина і переля-

кано верещала. Коні Ремо й Гюлле притиснувшись боками один до одного та витягнувши шиї, сунулись уперед, як примари. На мить, ніби за командою, вони кинулись набік, даючи дорогу пораненій тварині з безпомічним її господарем. Із свистом розітнувши нічну тишу, другий постріл тепер не схибив, і коняка Ремо занурилась у воду, а Іздець, за інерцією, сковзнув уперед. Ремо відчув, що поринає в воду слідом за своєю твариною, що борюкалася в бистрині і з стогоном хропла, захиляючись водою; врешті вона тихо зникла за течією ріки. Гюлле застерезливо ойкнула, що сили крутонула свого коня і, прудко перехилившись, допомогла Ремо вхопитись за стремено. За хвилинку вони вже знову прямували на той берег, що чорною плямою маячив у даліні. Тимчасом їх вже настигала мовчазна, зловісна тінь, на віддалі, слідом за нею посувалася друга. Раптом Ремо відчув дно. Він хотів уже кинути стремено, але рука Гюлле, немов кліщі, тримала його за ковнір і не випускала. Нараз кінь Гюлле, ніби наткнувшись на гостру перепону, випростався над водою і вона вистрибнула з сідла. В голові Ремо вихорем майнула думка: „алеж рушниці можуть стріляти тільки одним набоем і на воді їх не наб'єш“, і він пригнувся до води, чекаючи на ворожу силу. Течія збивала його набік і він безсилий був ступити й кроку до Гюлле, щоб захистити її від напасника, що вже був за кілька метрів од неї. В цю хвилину постріл, що розлігся з ворожої

сторони, притупив його. Він відчув, що ліва рука повисла на рамені... А перед себе він бачив темний клубок, блиск криці, дике верещання дружини, плескіт води, гупання, коняче хропіння й чоловічий крик. Коли за хвилинку він отямився і нахилився в воду, щоб плисти на допомогу дружині, динамічний клубок розірвався і темна силюета коня з людиною, як за подувом вихру, крутнувся геть і поволі посунувся назад в напрямку берега, де чувся гомін і притамований стогін. Ремо здалось, що злодійська тінь вчинила жахливу розправу з Гюлле. Та раптом біля нього була вона, в'юнка, розхристана, з зловісним блиском куценької криці в руці. Вона важко дихала, похапцем обмацала його і, підтримуючи, потягла на берег. Але одразу полохливо спинилась. Адже ще одна силюета наближалася до них, виблискуючи цівкою рушниці.

Ремо відчув, що його лице спалахнуло і болісно усвідомив: „Не я її, а вона мене захищає“... І, вихопившись з обіймів дружини, він шарпнувся до ворога. Гюлле попередила його. Піднісши блискуче залізо, вона стрибнула до напасника, схопила за оброть коня і, мов рись, вчепилася в їздця. Розпачливий, нелюдський крик розлігся над бурхливою рікою, а за мить вершник, пустивши рушницю, шарпнув за оброть і зник в напрямку другого берега.

Гюлле щосили кинула йому навздогін блискучий одрубок криці.

По верхів'ях сіробурих гір майнув перший промінь ласкавого ранкового сонця. Як розпечена червоножовта мідниця, хутко підводилося воно за низиною далеких зеленавих долин, обдаровуючи своєю теплою ласкою схолоділу за ніч природу.

Ось проміння парою поповзло по травиці, спускаючись щораз нижче й нижче між сугорби бескидів. Блискуче тепло його заворушило на травиці одубіле намисто малесеньких комашин... десь прохрипів гірський ведмедик, потягаючись від втоми. Вузенький струмочок весело заблищав вифарбованими в зелене камінцями, пробиваючи собі шлях в низину, до моріжка, що простягся межі бескидів на клаптику землиці.

Сонечко освітило долину і любо заблищало по зеленожовтім хутрі травиці.

Ремо сидів на камені коло струмочка, притиснувши лікоть правої руки долонею. Гюлле шматком ганчірки від сорочки вимивала йому рану, тендітно торкаючись до спухлого тіла своїми пораненими пальцями з запеклою кров'ю на долоні. Вона обережно оповила руку і весело усміхнулась.

— Нічого... Добре, що кістки не пошкодило, — стиха промовив до неї Ремо.

— Авжеж, — лагідно відповіла вона, присідаючи коло нього.

Обидва вони були голі. Їхня одіж висіла на чорнім камінні скель. Одежина злегенька пару-

вала теплим димком і здавалося теж ніби дихала чудовим соняшним ранком.

Два голі тіла, полискуючи серед скель, різьбляною мармуровою статуєю, нерухомо притислись до гірського каменя.

Їхні тіла тремтіли. Чи ранкова прохолода, чи наслідок холодної ночі, чи яркі жадання проймали їх...

Гюлле міцніше притислася до Ремо. Вона, за звичкою, схилила до його грудей свою кругленьку чорняву стрижену голівку і слухала тукання серця.

— А тепер кудю нам?—тихо, немов крізь сон, запитала вона.

— На південь. До обідньої пори сонце у нас має бути з лівого боку, після полудня—просто перед нами,—в тон їй відповів Ремо.

— Швидше б сохло,—позіхнувши, прошепотіла вона,—поглядаючи на свою одіж.

— Нічого... Не поспішай. Ще далеко стелеться перед нами наша путь...—і Ремо щільніше пригорнув її тіло до свого.

— Вони хотіли нас убити!—прошепотіла вона, щільно обхопивши його стан.—Прокляті створіння! -- Вона знову прикусила губу.

Але це була одна мить... На її обличчі знову засяла бадьора юнацька усмішка.

Над бескидами звився орел—гірський дозорець. Він поважно плив у повітрі, щораз вище і вище...

Починався день.

1926 р.

А Л А Й

І

Ж А Х

Багровий рум'янець спалахнув жаром соняшного проміння й за мить розвіявся на білястій блакиті небосхилу.

Визирнуло привітне сонце, обдарувавши весняну природу лагідним теплом і сяйвом.

Темнозелена травиця заблищала срібляним килимом перлинок. Легкий вітрець своїм подувом розвіяв ранковий подих юної зелені.

Було ще надто рано, нечутно людського руху, гомону. Здавалось, цим світлим, прекрасним днем людство щасливе із свого існування, солодко спочивало в спокійних обіймах сну.

Урочисту тишу іноді лише порушувало сонне вуркотання весняних фарбистих фазанів, що з ранковою зорею принишкли в кущах.

Раптом десь у недосяжній для ока далечині щось по-дурному бамкнуло, і за мить, розрізавши прозоре повітря, на землю гепнуло метеоричне тіло...

Земля, важко застогнавши, зігнулась під його силою і з страшним вибухом шалено кинула в

повітря шматки свого пораненого тіла, що з бурим димом, вулканічною хмарою звелось до небес.

В ту ж мить зачувся людський галас, шамотня, немов би живі істоти принишкло чекали на цей знак.

Хмара рудого диму оповила півнеба, вона заволокла контури зелених дерев і поволі розтавала в повітрі, розкривши величезну пащу в землі.

— Бризантний!—ліниво промовив сірий жовнір, що підійшов до видовбаної глибоченної ями.

Він стомлено почухав потилицю, подивився на свій казаночок у руці й поволі пішов.

Крізь запинало зелених дерев на галявині фільварку заметушились сірі фігури жовнірів, чорні—козаків.

Під небом глухо гуркотів сталевий птах. Осяяний соняшним промінням, він виблискував, білий, як сніг, мчучи над землею і залишаючи по собі білясту смугу.

Раптом обіч нього повітря розірвала вогняна зірка, породивши клубочок димової хмарки... Раз, два, три... Часто-часто замигтіли вогники навкруг аеропляна, ореолом клубочків обплутуючи його напрямок.

Але сталевий птах спокійно простував уперед. Ось він уже над фільварком. Сталевий птах зніс і випустив світле яйце, що, поблискуючи на сонці, мчало вниз.

— Бомба! — зарепетували хрипкими голосами сірі постаті на фільварку.—Ще одна!

В цю ж мить новий вогник блискучими гострими язиками лизнув кришталевий живіт піднебесного птаха, оповивши його серпанковим клубочком туману.

Аеро блиснув крилами, спалахнув вогнем і, закрутившись у полум'ї, полетів униз, туди, де велетенське яйце торкнулося землі, вибухло рудим, змішаним із пилякою вогнем, розітнувши купу дерев і просвердливши в землі величезну яму.

— Так йому й треба, падлюці! — промовив хтось із офіцерів, що збилися на ганку панського будинку.

Кого це стосувалося — невідомо: чи полум'ям обхопленої птиці — розтрощеного ворожого аеропляна, чи повислої на похиленому дереві пошматованої сірої постаті без голови, із стиснутим у руці казаночком...

*

Смуглявий козак-кубанець лагідно тримав у жменях маленькі книжечки й жадібними очима зорив за нервовим рухом юнака-жовніра, що нишпорив у скринці, щось вибираючи. Час од часу жовнір тикав кубанцеві брошурки: синенькі, жовтенькі, червоні.

Врешті юнак зачинив скриньку і, витерши спітніле чоло, промовив до козака: — От і все!

Кубанець обережно, немов яку хрустку річ, вирівняв у жмені купку книжечок, дбайливо засунув їх собі за пазуху, підтягнув паска на чемерці й стиха промовив: — Дякую.

— А коли ще навідатися?—запитав він жовніра.— Бо знаєш, брате Шешелю, цього й на місяць не вистачить...

Солдат, не відповідаючи на запитання козака, зауважив:

— Тільки знову не забудь нагадати: обережність і обережність. Хай хлопці не забувають, що зараз війна. Фронт. Знаєш, яка за це кара!

— Нічого. Вже рік — і нікого не піймали. Погано ти знаєш наших людей.

— Гаразд. Але нагадати не зле, — стурбовано виправдався Шешель. — Ага! — додав він: — оце, будь ласка, завезеш Пронці до 202 полку. Я забув ще того разу передати, а ви їх читали вже.

Шешель добув із шухляди столу кілька складених газеток.

— Ну, бувай здоров... Аджеж ти, певно, маєш одержати там пошту для бригади?

Кубанець похапцем стиснув руку, що протяг йому жовнір, і поволі вийшов, кинувши з дверей:

— До побачення!

— Шешель у канцелярії?—почув жовнір гомін з вулиці. За мить до хати увійшли два фронтові жандарі.

— Вас прохають до штабу, — звернувся один із них.

Шешелеві щось різонуло всередині. Миттю кинув оком по обличчях штабних післанців.

„Що ж дивного, що кличуть? Це ж звичайна річ, що його кличуть, коли він там потрібний“, вихором майнуло йому в голові. „А чому їх двоє?“

Інстинктивно кинув погляд на похідну канцелярську скриню та, згадавши, що в хаті два післанці, скаменувся, спокійно одяг кашкета і вийшов.

Надворі згадав: „А чому один із них лишився у хаті?“

В серці йокнуло. Розум, що намагався бути спокійним, борювався із збентеженим чуттям.

„До командира корпусу? Алеж це буває надто рідко—тоді, коли немає Шешелевого начальника,— генерального штабу поручника Липського. А тепер же він тут...“

Шешеля пройняла невимовна злість. Йому все стало ясне, як день.

Він бачив прапорщика Вольфуса, що струнко стовбичив серед кімнати перед командиром корпусу, тримаючи в руці листа—Шешелів розкритий конверт.

Шешелеві було байдуже до зблідлого генерала Махметова, з козинячою борідкою начштабу майора Школова та інших штаб-офіцерів, що переляканими очима, але повними ненависти й злості, їли його, штабного жовніра.

Він ніби не чув запитань, що котилися разом із слиною з пащі генерала Махметова, ні реплік та роблено-стриманого бубоніння штаб-офіцерів, що намагалися виявити перед начальством свою

ненависть до такого жовніра,—Шешель лише міркував: „Як міг цей прапорник Вольфус, його приятель, той, хто вже два роки був йому за зв'язок із Петербургом, виказати на нього?“

„Вислуга! Прапорник хоче мати ордена, вищого чину, вищого рангу! Цей адвокат, ліберал-революціонер хоче мати офіцерські кадрові галуни“.

Шешелеві хтілося реготати, харкнути в обличчя цьому приятелеві, та згадавши про свою штабну валізу з листівками, брошурами, раптом схаменувся... Його охопив невимовний сум. „Хіба йому допоможе відмовлення від своєї роботи? Хоч із листа нічого не можна зрозуміти, що виказало б на товаришів у Петербурзі, та хіба це допоможе справі? Адже у нього зроблять трус, і ті листівки, брошури, жахливі для царизму, що знайдуть у нього, з'ясують усе...“

І замість відповіді на йстеричні генералові вигуки та сичання генштабістів він усміхнувся. Йому тепер було байдуже до них. Мозок свердлила думка: яким чином виплутати адресата в Петербурзі? В який спосіб дати знати по фронту, щоб не приїздили до нього на гачок штабних жандарів і не виявили полкові осередки?.. А коли до кабінету корпусного жандарі внесли в похідних ряднах знайдену літературу, од якої генерал затрясся, як від пропасниці, Шешель лише промовив:

— Лист не має ніякого відношення до цього,— і наївно додав:—Що ж—ми маємо різні переконання: ви — монархічні, я—навпаки.

— Але ж війна, виродку! Війна! Хіба в такі часи можна бавитись у революцію?—заверещав допитливо корпусний тоном, ніби він не перечив, щоб це робилося за мирного часу.

Шешель блимнув дитячою усмішкою і, докірливо зиркнувши на прапорника, відповів:

— Війна—кому чини, а кому смерть або вічне каліцтво за чужі ранги...

*

Втома радості облила серце Шешелеві. Кубанець-ординарець ще не поїхав до своєї бригади й бачив, коли жандарі вели його заарештованого... бо ж Шешель, проходячи повз нього, коли той стирчав на порозі, встиг йому прошепотіти:— Сповісти усіх!—Тепер байдуже: по фронту кінці у воду буде поховано.

Його навіть тішило дивитися на сивого генерала—корпусного, що увечері прийшов умовляти: хай викаже всіх на фронті, з ким мав зв'язок, і він, генерал інфантерії, виклопоче йому полегшення; інакше можуть розстріляти, мов злочинця, або повісити, як шпика. Війна, як війна, а генералові, бач, шкода такого юнака.

Що за невміло-улесливої пісні співав корпусний!

І хоч генерал потім тупотів ногами, верещав на всю темну арештантську, Шешелеві було смішно. Його навіть бавила скаженість сивенького монархіста, уквітчаного орденами.

Він міркував собі, коли той пішов:

„Однаково колись треба гинути... А загинути за революцію—це ж не абищо. Його охопила невимовна радість. Цілі віки хтось гинув! Гинуло краще з людства—гинули спартаки, паризькі комунари, гинули декабристи, гинули сотні, тисячі в 1905 р., гинули, гинуть щодня тисячі людей на необмежній обширі імперії. Загинути, як вони—це вища насолода!

І коли його перевели до штабової імпровізованої тюрми, він уже був насичений розумінням потреби загинути.

Йому було приємно запально агітувати коменданта штабу корпусу—полковника Гульбу, старенького дідуся, якого син, із його ж пояснень, теж загинув, устрявши до подібної „злочинної“ революційної організації.

Шешель розумів, що він не загітує монархіста-полковника, але відчував приємність потріпати нерви дідусяві, нагнати на нього холодного жаху революції, що все ж таки буде, що вона—таки винищить це офіцерське монархічне падло!

Але лагідний, жартівливий тон Шешеля зник, коли одного разу комендант запитав, що воно за гієрогліфи написано в його щоденникові.

Хоч Шешель і відповів, що, мовляв, то грецькі вірші, та хіба повірить комендант? Невже він не метикує по-грецькому? А що скаже польовий суд, коли розгляне ці „вірші“? Розшифрувати ці гієрогліфи—прізвища й адреси товаришів по фронту та з Краю! Хіба він не поклав собі вмерти за рево-

люцію? Хіба він не жив цим останні свої юнацькі роки ще раніш, ніж його забрано на фронт, на війну?

Адже хіба даремно ніхто не знає, навіть вартові, за що він сидить? Хіба не навмисне прохоплювалася у корпусного кваліфікація революціонера, як шпика, зрадника держави? Хіба не будуть приводом цін ез'ясовані гієрогліфи, адреси товаришів, як шпигунські пісьмена?!

Загинути з тавром шпіона?!

Шешеля охопив жах. В голові роїлося нерозгадне „як бути?“

Він не міг спати... Голова палала—мозок шукав виходу із жахливого становища. Йому хотілося вийти на повітря. А вартові дивувалися: чому арештант Шешель так часто проситься до виходка? Вони не розуміли, як ото приємно йти довгими городами, вдихаючи кисень, од якого приємно прохолоджується істота, свіжішає голова.

„Дивно!.. Шматок газети. Шматок старої ліберальної газети. Це ж його газета. На фронті таких ніхто не читає“. Вже тиждень Шешель нічого не читав. Жадоба друкованого слова прикувала його зір до цього старого заялозеного клаптика.

У скроню загепали прудкі хвилі крові. О, леле! Хіба там не було написано: „Революціонер Одинецький“ втік із Сибіру й тепер у Сполучених Штатах редагує революційну газету“.

Рої думок загули в мозкові. Свідомість запалала бажанням жити, боротись. Але він відчував, що

крила приборкано. Нараз підсвідоме чуття викинуло блискавичне гасло:—Тікай!

Тікати! Це захопило всю його істоту. Розум уже палав, шукав різних шляхів здійснити це...

Коли прийшов до своєї тюрми—колишньої маєткової пральні,—поглядом почав нишпорити навкруги. Аж тепер він зорієнтувався: за його дверима у присінка—сторожа; вона вартувала вихідні двері: за стіною—житло загону жандарів, що день і ніч вартують маєток од небезпеки. Це їхня робота ловити „дезертирів“. Напевне це вони вартують вночі стелю його хурдиги з проткнутою рурою для пари з колишньої пральні; а тепер він зауважив за єдиним загратованим вікном у садок вартового. Але куди оці другі двері останньої стіни, замкнені на внутрішній замок?!

Коли вартовий на мить одвів свій зір од вікна, він устиг зазирнути в щілину замка:—то була кімната з вікном на вулицю.

Мозок ухопився за двері, за внутрішній замок. Хіба в нього тут, у валці другого розряду нема свого товариша, жовніра ветеринара Вінника? Хіба він не зможе добути відмикачку, посвідку й коня, щоб уночі дременути в запілля. Адже іноді цей жовнір присилає йому кави, чаю, цукру і, навіть, білої булки, коли за начальника варту буває добрячий унтер Семко? Хіба Шешель не одержав од нього олівця й паперу? Хіба Вінник іноді не чекає його десь на стороні, ніби оглядаючи якусь шкапу, щоб співчутливим поглядом

підбадьорити його, Шешеля? Хіба він не може кинути Вінникові записку, скручену маленькою цигарочкою?

*

Чи до сну тоді людині, коли вона сподівається другого дня дістати відповідь, а, можливо, і виконати свої жадання?

Ясно—жовніри не помітили, коли Шешель випустив собі під ноги цигарочкою скручену записку. Вінник бачив! А коли мимохить побачив це капрал, начальник Вінника, то невже він зважиться виказати?

Ледве ранковий серпанок розвіявся днем, Шешель відчув полохливий гомін серед варті. Чулися остроги, вигуки „шикуйсь“.

До камери увійшов комендант і його помічник капітан Карпін.

Шешель тремтів од внутрішнього холоду.

Крізь туманний серпанок, що заволік його погляд він ледве відчував, що капітан тряс перед ним його запискою, тупав ногами, на яких пронизливо дзвеніли остроги: „Хай не буде він капітаном Карпіном, коли він не закує його, Шешеля, в кайдани; нарешті на перше бажання втекти застрілить його ось із цього бравнінга!“

Та полковникові, мабуть, обридла капітанова лайка, а, може, йому була огидна свавільність йому підлеглого капітана над йому дорученим арештантом. Він припинив авдієнцію, сказавши:—можливо, дійсно то не Шешель писав...

— Кхе, кхе, кхе... не він?—закректав капітан, з дороги ще раз показавши Шешелеві револьвера.

„Закують у кайдани! З капітаном це може статись. Але що ж далі? Як бути?“—свердлило Шешелів мозок.

Напіврозвалена піч! Невже там, де був казан, нема якої залізяки, щоб продовбати долівку туди, під стіну сусідньої кімнати?

Підсвідомість завжди має рацію. Атож, коли добре двигнути, оця залізяка буде в руках.

Як смеркло й темінь затьмарила пильний догляд вартового у вікно, Шешель уже мав залізяку в руках.

„Так... отут, у куті... Яка тверда долівка!“

Бита цегла, міцно утовчена з землею, нестерпно різала пучки, пальці... Подерта сорочка, обмотана навкруги примітивного рискаля, не давала можливості скреготати залізяці серед розгортаних камінців. Вони шипіли із злості й ледве виприскували з-під заліза та цупких пучок.

„Чи чує це шарудіння вартовий, що стоїть отут за півметра од підкопу за стіною? А ця проклятуша тиша навкруги. Хоча б дощ, хуртовина“.

Шешель чує, що вартовий переступив з ноги на ногу, що він, певне, ненароком гупнув ложею об землю; ось хтось обійшов навкруги хати; за стіною, де жандарі, щось зарухалося на пілку, де вони відпочивають; щось зашемеріло на стелі...

Десь у далечині прохрипіли другі півні. „А всього лише кілька сантиметрів ями“.

„Швидше закласти!“

„Ще півгодини — і зоря відкриє очі дозорцезі“.

Вже вишкрябану землю з дрібним камінням перенесено до пічки; ось уже вибій закладено цеглою, засипано мотлохом, притрушено назгрібаним порохом, що його так густо скрізь по долівці.

Ранковий світанок тьмяно повив вікно.

Але Шешелеві не до сну. Він мусить простежити за своєю штучно затятою баюрою... Як по-мистецькому зроблено! Наче закладав серед денного світла. Тепер нехай змінюється варта, хай новий начальник варти відчиняє двері, й дивиться з вікна вартовий—майстерно замаскованого початого тайника ніхто не зауважить.

Втома сліпить очі, і за хвилину рундук має на собі вкрите ковдрою сонне тіло жовніра Шешеля.

Це штовхає один із вартових, що приніс обід,—півсвідомо, крізь сон, відчуває Шешель.

Вони вже звикли, що він спить до обіду: вони навіть дивуються, щоб жовнір, та до того ще арештант, міг так безтурботно спати. І хай собі спить: менше клопоту вартовому коло вікна зорити за кожним його рухом.

Тепер він мусить прокинутись—це ясно... бути бадьорим до самого вечора.

Шешель їсть принесений кислий борщ, кашу... Він навіть не забуває лишити половину всього для вартових... Адже він знає салдатське півголодне животіння.

Правда, він і собі залишає грудочку каші, бо мишка, ота єдина його приятелька, знову вилізе з-під рундука й подасться до середини хати, щоб з'їсти свою щоденну порцію, що їй приготує ця добра людина.

Коли, врешті, вона вилазить, спокійно шамотить лапками по своїй мордочці, потім, зирнувши на Шешеля, що сидить на вкоченій йому замість стільця дривітні й зорить за нею, бігцем котиться до самого місця за кашею.

Шешель знає її: вона не жахається, як було спочатку їхнього знайомства, вона вже не тікає під рундук із кожним його рухом; він знає, що мишка, ця сіренька, чистенька тваринка, вже не боїться його і зараз буде шамко уминати крупиці кашки, іноді підводячи свою мордочку, щоб перевіритись, чи це та сама добра людина, чи може інша — зла, якої жахаються всі миші? Шешель знає, що ось вона поїсть кашу і присівши на задні лапки, почне копирсати собі в носі, вичищаючи замурзану мордочку; вона побігає трохи по підлозі, понюхає його подошву, він знає — він повинен тоді нахилитись і покласти їй цукру, а вона тут же почне хрумкати. Шешель відчуває, що тепер можна прогулятись по хаті: від дверей до вікна. А мишка хай собі нишпорить по підлозі, по закутках. Треба тільки бути обережним, щоб випадково не роздавити її, адже вона ніби відчуває його сум і щоб виявити свою приязнь, шарудить у нього під ногами.

„О, люба мишко! Любе, сіреньке створіння. Коли пощастить мені втекти? Як ти сама лишишся тут“...

А робота так тяжко посувається: півтора тижні—і лише півметра завглибшки. Рахуба!

Дубовий ощеп стіни обіперся в підвалині на груди дикого каменю—брили. Зашкарублені пальці відчувають сухі шпаровиння. Ось вони намацали шпарину. Залізний патик щосили рухнув між нею...

Сполох охопив усе єство. Груда рухнулась, і шпаровиння з гуркотом сипнуло в якийсь сухе провалля по той бік стіни, що задвигтіла від виваленої у вибій груди.

На мить Шешель онімів: за стіною нервово ворухнулись ноги вартового. Щось зашаруділо за дверима, де варта.

„Все! Кінець! Почули!“—майнула жахлива думка.

Але це була одна мить. Знову настала тиша.

Коли Шешель, затаївши дух, нахилився до баюри, його рука відчула в фундаменті пащу, що відкрила невідомий простір по той бік стіни, гладко зашпарованої цементом.

Зараз тікати!

Химера!—за кілька хвилин розвидниться. Щоб замаскувати тайник, пішла сила цегли; у ньому втовклась і керея, поверх якої він щільно замостив усе землею, але пороху на долівці вже не вистачало—він ледве намів його кілька жмень.

Коли надворі засіріло, Шешель відчув у грудях жахливе калатання: пороховиння не вистачало ціл-

ком притрусити тайник, і вогка земля плямою відрізнялась од сухої долівки.

Сон тяжкою вагою забирає свідомість, а вона боролась із важкими повіками, тіпала йому нерви, хапала за серце: „Що то буде?“

Нараз Шешель почув: у сінях, де варта, задзвеніли ланцюги, знявся гомін, поклики...

„Йдуть! Викрили! Сповіщено капітана, і тепер несуть обіцяні ланцюги—кайдани!“

Серце обірвалося. Почала трусити пропасниця. Втома, сон поринули в безвість. Він укритися з головою.

Одмикали двері.

„Ось крок, два, ще два—його схоплять і закують“. Дивно! Ланцюги понесено через хату. Загупали молотки, і залунав гук, брязкіт.

Нишпорили коло замкнених дверей.

Інстинктивно відхилив ковдру: легка радість охопила все єство. До других дверей, тих, що через них ото він хтів тікати, приробляли новий замок, приковували другий подвійний, обшивали двері залізом.

„Ідіоти!“—мимохить майнуло у Шешеля. Вони таки дійсно припускають, що я можу відімкнути!

Та раптом серце захололо: коло самого тайника стояв вартовий. Він стеріг одчинених дверей, доки приладновували замки, і його ноги були на краєчку підкопу; маленький рух назад—і він провалиться у замаскований вибій!

Мозок спалахнув. Шешель миттю схопився, вдягся й почав ходити по хаті: од дверей до тайника.

Єдина думка: „посунути вартового хоч на крок далі від тайника“.

Вартовий перейшов на інший бік дверей.

Од серця відлягло. Але Шешель, мов очманілий, ходив і ходив од рундука до дверей, що поділяли тайник од вартового й ковалів.

Він устиг затишити: за дверима була кімната — комора, вікно, з одною рамою, на вулицю.

Прийшов старший, щоб зняти вартового, — тепер той був непотрібний: двері були замкнені на два замки й оковані залізом.

Шешель завмер і безтямно стовбичив коло рундука, вирячивши погляд на старшого. Той командував вартовим, а його закаблуки вп'ялись у вогкий краєчок підкопу.

Старший одступив, здивовано поглянув на закаблуки. Загадково глянув на Шешеля.

Подих спинивсь у грудях. „Кінець! Зараз піде й розповідь капітанові“ — закалатало до мозку. Шешель чудово бачив, з яким поглядом вийшов цей товариш Семко.

У Шешеля зникло всяке бажання про щось міркувати...

„Все загинуло!“ Напружені нерви не видержали, повисли мокрими нитками.

Мовчки сидів і чекав. Не зчувся, коли принесено обід. Але жадної ознаки про викриття.

„Невже, невже той не зауважив?“ — знову напружувались нерви. „Невже?“ Жадоба жити, тікати, бу на волі охопила його. Мозок уже вигадував

різні комбінації втечі. Йому треба заготувати посвідку. Тут, у фільварку, напевне, є шпиталь—треба печатку, інакше фронтові й запільні вартові затримують. „Авжеж, іду із станції Сіркачі до станції Молочної—князь послав по бланки, печатку забув прикласти, повертатимусь—поверну посвідку“. Потім закаблуки відбити на чоботях: легше, швидше йтиметься.

Хаос думок застилав свідомість. Витяг олівця, папір, написав посвідку, поклав до кишені.

Коли смеркалось, вовтузився з залізом над закаблуками, доки відтяв. Але треба, щоб зранку не побачили, коли змінятиметься варта і новий начальник зазирне до кімнати; треба більше виграти часу—хоча б до обіду.

Обережно розібрав маскування, позносив цеглу на рундук. Грудю—замість голови; з кереї і цеглин спорудив опудало, укритв його з головою ковдрою, чисто вимів навкруги підлогу, притяг до вибою дривітню-стілець. Обережно просунувсь у тайник і... загув у провалля. Громом заторохтіла серед сухої порожнечі льоху якась спорохнявіла бочка. Од жаху не дихав. Але навкруги було тихо.

Шешель підвівся, натяг на підкіп величезну дривітню... „Як добре уладналась вона—ніби притислась до стіни!“ Намацав руками отвір із льоху, напружив м'язи—і був у коморі. „Ще момент—висадити вікно... Але розбите скло, тріск рами?“ Охопив нервовий сполох. Та ба! Вікно зацепнуто на гаки. Обережно зняв горщики з посохлими ро-

слинами, відчинив. „Як далеко земля! Стрибати з такої височини—явна смерть“. Перехилився. „Треба тихо впасти“—метнулось у свідомості. Схопився за підлокітники, заплющив очі. „Чи буду живий?“

Але його ноги стояли на землі. Свіже повітря обвіяло гарячу голову. Хага ж мала один поверх, і вікно було так низенько!

Обережно прихилив половинки вікна й поволі почвалав ліворуч повз ставок до гаю, туди, де мав бути фільварок.

Місяць холодним світлом тоскно відбивав силуету вартового в садку коло заготованого вікна.

Ось уже і гайок. Дві тіні жандаріз стирчали на моріжку і стиха гомоніли. Шешель засвистів улюблену капітанову пісеньку із „Сільви“...

Жандарі, одхитнувшись у сутінь дерев, пришикли.

„Жахаються самої капітанової мелодії,“—усміхнувся Шешель, пройшовши темрявою алеї недалеко повз них.

Хіба можуть затримати вартові жовніра зі штабу, що захеканий питає їх, де шпиталь, бо комендант нагло знепритомнів?!

Двоє урядовців шпиталю, вислухавши Шешелеве оповідання про санітарний потяг та князя Голіцина, начальника потягу,—хіба могли відмовити жовнірові, що йому погрожувала кара „за недогляд і затримку виконання обов’язків?“ Хіба вони теж не були жовнірами?.. Хіба і їм не доводилося

скупшувати мордасів, доки добились галунів резервних урядовців?

І Шешель, із печаткою на посвідці, бронею від усіх подорожніх вартових, швидкою ходою по вулицях, бігцем—по полю, мчав до станції.

Мозок палав, груди розтинала тепла радість: „Вільний!“ Спотикався, біг, ішов винохіддю, знову мчав прямою дорогою, почувачи іноді ґрунт під ногами, як цупке гальмо.

Сонні патрулі тільки зиркали при короткому блиску сірника на яскраво відбиту печатку „посвідки“, стомлено на знак дозволу кивали головами—і Шешель мчав далі.

Тільки почало сіріти—він уже був біля залізниці. Поїзд рушав точно о четвертій годині, цебто за десять хвилин. Уліз до вагона з відпускниками, вмовстився серед них і миттю відчув, як йому відпадають ноги, руки й голова поринає у м'яку пуховицю.

— Коли прокинувся і озирнувся навкруги,—сну як не було, до скроні закалатали артерії...

З вагона швидко вистрибували відпускники.

„Котра година? Чи там уже настала зміна варти? Чи викрили втечу?“—майнуло в його голові. Одкотив рукав, глянув на годинника-браслетку, що був коло ліктя. Було дев'ять. „Дев'ять! Час зміни!“.

Хутко вистрибнув і подався за хвостом одпускних до пасажирського поїзду.

„Чи викрили?“—стискалось серце.—„Коли нова варта зауважила, то телеграма повинна вже бути

тут... Може вже шукають?! Проклятий телеграф! Як точно і хутко передає він відомості через вайлуватих тюхтіїв саперів!“

— Документи! Документи!—гукав суворий голос жандара, що швидко простував по вагону і зором нишпорив по обличчях стрічених жовнірів. Десь у далечині теленькнуло три дзвінки і жандар похапливо шугнув геть.

Вагон, хрумкнувши, рушив.

— Ха, ха, ха! От дивак!—зареготав у сіроблакітному куцику студент.—Правда, ідіот? Тікати з фронту тоді, коли ми ще не розквиталися з німцями?!—звернувся він до чорнявого юнака в окулярах, що задумливо походжав по кімнаті, припадаючи на одну ногу й час од часу нервово падаючи рукою вилогу свого урядового кителю.

Юнак-урядовець спинився на мить, ніяково глянув на сміюна, перевів свій дитячий погляд на цивільного і мовчки сів до столу.

— Ти не смійся, друже... То не дезертир... а революціонер. Йому треба допомогти,—повчаючи спалахнув цивільний до студента.

— Хм... які можуть бути революціонери під час війни?!

Всі мовчки сьорбали чай.

— Бачив? Чув?—спинив свій погляд на урядовцеві цивільний, коли студент пішов і вони лиши-

лися насамоті. — Отак усі! Хто бавився у революцію до війни, тепер став запеклий патріот. Навіть не розгадаєш чи чорносотенець він, чи ні?

— Атож... Уряд чудово розуміє. в який спосіб спинити запал людської революційної зливи, — відповів урядовець.

Його зуби дрижали, він нервово м'яв між пальцями кінчик цигарки.

— От що, друже Шешелю, — порушив мовчанку цивільний: — ти виїзди завтра в містечко до Келіхар і там будеш одбувати свою гадану „відпустку“, а я навідаюсь до всіх наших приятелів колишнього гуртка. Адже сам бачив: тепер, хто був свій, став царський... Війна!

. . . . .

Шешель відчував цілковиту самотність... Бо ж на квартирі в Келіхара всі: і господарі, і їхня вродлива донька гадали, що його вакаційне перебування у них є тільки прихований намір до майбутнього одружіння... він відчував, що не може з'явитися майже ні до кого з колишніх приятелів та відомих йому революційних людей і діячів. Вони тепер були переобтяжені проблемами війни, перестановою прапирців на мапі, суперечками про час, коли буде капут німцям. А ті відомості, що постачав йому „цивільний“ приятель, друг дитинства, потверджували це...

На „благо отечества“ навкруги було жахливе шпигунство і добровільні провокатори. Його мозок палав бажанням швидше тікати звідти, де його

можуть здибати знайомі, шпики, що, напевне, вже знають за його втечу.

Він згадав студентів саркастичний сміх... „Ха-ха-ха! Революція під час війни?!“

Шешелеві стало моторошно й самотньо, самотньо...

„О, коли б швидше паспорт і трохи грошей! Подалі, світ-заочі від цього проклятого центру з приятелями, де революціонери стали монархістами, де на кожному кроці зрадник, царський шпик... Людей заморочено ідеєю війни „до переможного кінця“. „Яке безглуздя, ідіотизм!“

Його єство перейнялось надмірним бажанням жити. „А я хотів умерти! За кого?! За цих тварин... Але ж моє ім'я вкрилося б ганебним найменням“...

„Жити! жити!“ Він тепер знову відчув, що слово життя було йому наймиліше за все. Психоз перестороги охопив його розум, чуття! Він уже не вірив нікому. Нікому в світі. Тікати!.. Далі, далі.. у безвість!

*

„Чому ото внизу сидить іродів жандар?.. Саме йому треба їхати в купе, де молодь? Ач, як позирає з-під козирка на кожного!“

„Можливо, той уже дізнався, що й він, Марко Шешель, тут... і стежить за ним?“

Від цього Шешелеві замуляло під боками. Його мозок хоробливо реагував на кожну дрібницю, а жахливе чуття стискало серце. Здавалось, що й

паротяг не абичому пихкає з знесилля, смиконувши свій хвіст вагонів! Адже він несподівано може спинитися. Проте, на першій станції оцей жандар напевне арештує його, посадить до тюрми... Потім Сибір, каторжні роботи...

Але жандар не рухається і тільки водить своїми баньками... „Певне, чекає на допомогу“...

„А ці веселі не знають горя!“ — гадав Шешель про юнака й дівчину на нижчій полиці, що вели веселі теревені, підсолоджуючи розмову задьористим реготом.

„Чи розуміють вони ціну життя, невимовне жадання жити, бути на волі й болісно почувати кожну мить, що за тобою полюють, хочуть позбавити цього“...

Це розуміння колихало чуття, струнами натягувало нерви, і кожен підозрілий рух, зір, позіхання відбивалось на них жахливим сполохом небезпеки.

О, тоді очі плутають колір, вуха відчувають рух раніше, ніж його зроблено, інстинкт ревматичною раною відчуває негоду заздалегідь.

Але все це приборканою пташкою плутається в зіпсутих нервах.

Пероном бігали люди. Нервовий гармидер пасажирів, залізничних службовців ще більше завдавали йому туги.

— Алеж чортяка його вхопи! Треба жити, а не рюмсати,—почув він іронічний поклик юнака, що розважав вертку дівчину.

„Треба жити!“ —стукало до мозку Шешелевого.

„А дійсно, чому я отут лежу й чекаю, доки з'явиться допомога отому опудалові, жандареві?“

„Треба тікати!“

Він мимохіть підвівся. Але жандар запитливо зиркнув на нього, і Шешель знову безвільно простягся на своїй полиці.

Потяг знову смиконув і рушив.

„Що за знак? Не арештував ще... певне, чекає великої станції? Ясно: на тій нема тюрми“.

„Тепер-о дременути—жандар не дивиться“.

— Ви хочете вставати?—підвівся жандар, взявшись однією рукою у край Шешелевої полиці.

— Ні ще... я так...—у Шешеля помутилося в очах.

— А я гадав... той... лягти на ваше місце,— промимрив собі під ніс жандар, знову сідаючи.

„Хотів лягти?!.. Туману напуска“

В голові щось плуталось і тільки від часу до часу до мозку стукало: „Треба жити“.

Шешель зиркнув у вікно: аральські краєвиди, солончакові луки, нивки, переліски, озерця мигтіли сіробілястими плямами.

Як прудко мчить поїзд! Стрибнути?—Не залишиться й кісток! Але чому він так дивиться на мене? Невже в мене на бровах і голові фарба вилізла? Шешель натягнув свого урядового кашкета, мацнув тремтячою долонею по бровах. Шарудить. Окуляри теж на місці.

„Знову підводиться!“ Шешель заплющив очі... Йому одубіли руки й ноги... Він почував, що стає непритомний. Кінець!

Але жандар поліз на вищу полицю.

Шешель уже не розплющував очей... Не в силах бачити осоружну пику, що ото дивиться на нього з верхньої полиці, що навпроти.

— Дозвольте! — хапнуло щось його за ногу.

Шешель затремтів. „Із двох боків: жандар — згори, а кого той чекав — знизу“.

— Білет! Ваш білет! — загукав до нього суворий голос, власник якого незграбно смикав його за ногу. Шешель похапцем добув паспорта. Жевріла малесенька надія — адже документ, хоч і не його, але дійсний, не фалшивий!

— Ні, дайте квиток залізничий! — усміхнувся контроль.

Щось тепле розлилось усередині. Крижані кліщі випустили прищімлене серце, і жах вилетів із нутра зідханням.

„Але хай дивиться ірод згори, хай читає, що тут написано: — Навчитель, колезький секретар Павло Михайлович Воронцов..“

І він розкрив поперед себе паспорта і тримав, аж доки контроль повернув квитка.

„Прочитав, іроде! Принишк!“

— Ей ви там, квиток! — гукав до верхньої полицки кондуктор.

— Хто? Солдат? У відпустку? Солдати теж повинні мати квитки. Злізайте, добродію!

— Затримати! — гукнув до кондуктора контролер, відходячи.

— Помилуйте, пане кондукторе! У мене вкрадено літера. Тут лишилось небагато—три зупинки!—прссився солдат, злазячи з полиці додолу.

„Любий! Ти не жандар?“—зачаровано дивився Шешель в спину ставного жовніра.

„Яка радість!.. А я гадав“...

Напруженість одпустила Шешелеві молоді нерви, і його миттю опанувала втома.

Які чарівні пригоди сняться звільненій од жахливої дійсности голові! Що твій опіум, анаш і інші східні зілля забуття?! О, в такі часи людину опановує довгий солодкий сон. Спить доти, доки розбудить яка нахаба, що знову почне перевіряти квитки.

Ці немилосердні кондуктори! Самі не сплять і свою злість зганяють на бідолашних пасажирах.

— Як? Я проїхав свою станцію?! — витріщив Шешель заспані очі на кондуктора.

Його окуляри світилися недобрим вогником. Він увесь тремтів: „Що тепер зо мною буде?“

— Винуват, ваше благородіє... Але я, здається, будив вас,—трохи перелякано мурмотів кондуктор, витрищивши очі на Шешеліву рядовий кашкет.— Та тут лише дві зупинки. Ви хутко можете першим поїздом дістатися назад.

Шешель миттю схопив з-під голови свій сіренький саквояжик і вискочив з поїзда.

Джелал-Абад.

Навкруги сонно вешталися люди в довгих різнобарвних свитках з якимись млинцями на головах або обмотані рушниками.

„Нема сиз—ти—лазем?.. Яман .. Малеюкум сала... урус“.

Чудна мова затуманила йому розум. Він стовпом став проти дверей і чекав на людину, якій він міг би сказати пару слів „по-людському“...

„О, знову жандар“... Огрядний, спокійний, гордий своєю величністю.

Холод забігав Шешелеві поза шкірою. Набрался духу, насупив брови й пошкандибав назустріч. „Йому треба тепер шкандибати: це теж дає деяку гарантію, що не пізнають“

Жандар поважно підвів до кашкета руку. Адже перед ним був не хтобудь, не якийсь там „сарт“, а руський урядовець.

— Поїзда до ночі жадного не буде. Але в цьому селі є руські люди і ви можете там перебути,— чемно відповів він.

„Виходить, не лише не підозрюють, а навіть шанують“—перебігало в голові Шешелевій, що швидкою ходою із сіреньким саквояжиком у руці тюпав туди, до гайків, де мало бути село.

Люду, люду—мов черви... Скільки халабуд, коней, віслюків... Якись дивовижні піддашки, і все ті самі тубільці із своїм „салам-алейкум“.

„Де ж руські? У кого розпитати?“

Невже? Він протер пальцем окуляри. Так, серед барвистих халатів на чийсь спині теліпався піджак. Володар його про щось гарикався з бородатим узбеком, що тримав у руці кольорове ряденце.

Коли „спінжак“ купив ряденце, матюкнувши бородатого, що приємно усміхнувся і задоволено промовив „обдан“, Шешель підійшов до „спінжака“.

— До мене, ваше благородіє, до мене! Де ж ви тут спинитеся? Та тут, крім учительки, нікого нема; руських усього кілька душ, бідують серед оцих вонючок.

„А що, коли він шпик?!—ідучи поруч „спінжака“ і не слухаючи, що він белькотів, міркував Шешель. „Ну, що ж, нехай. Адже всякому шпикові та ще за тисячі верстов не присилають фотографій?“

— Слава тобі, господи! Хоч одну православну людину побачила!—звівши руки наперед, ніби благословляючи гостя, привітала Шешеля господарка.

— Ми зараз самоварчик, сідайте, ваше благородіє...—А „спінжак“ уже зник. Ярмарки не так часто тут бувають, щоб йому гаяти час.

Настирливий шашель точив Шешелеве серце.

„Ні, не може бути, щоб цей був шпик“,—вирішив Шешель.

З белькотання господарки він довідався, що це курортна місцевість—„Свята вода“, що до станції, де він має їхати, три зупинки, що поїзд буде ввечері. Але навіщо поспішати? Аджеж тут є молода вчителька... Чоловік неодмінно знайде сказати їй.

„Дійсно... Коли тут нема жандарів, чому поспішати? Не однаково, де бути? Правда, він має адресу до когось там“

На порозі спинилася в'юнка жіноча постать.

— Ось і вчителька—Наталя Семенівна!—зраділа господарка.

— От чудово! Лікуватися?—вже захопила в полон урядовця Наталя Семенівна.—Увечері неодмінно узбенят—до мене.

Вона встигла розповісти Шешелеві, як тут марудно, проте, що... „Вчи десяток руських, а решту узбенят теж хочуть знати руську мову“.

„Молода, в'юнка. Чому вона тут? Напевне, політична висланка... Хіба Шешель не чував, не читав про таких?“

— Так глядіть же, сьогодні ввечері,—загадково наказала вона.

— Преферанса кинемо. Буде земський із дружиною... урядник...

Шешелеві, немов заціпило. Він навіть не відповів.

„Чудний юнак! Що значить хвороба. Та хіба бідолаха вилікується в цих „святих водах“,—міркувала Наталя Семенівна, цілуючи господарку в щоку й даючи їй пораду, як краще берегти опару.

„А проте молоденький“,—майнула гадка про Шешеля, коли кивала йому через двері на побачення.

І тут, у такому закутку, де лише оці „довгополі халамидники“, і тут вони—земський... урядник...

Мов на голках, сидів він на ослінчику, сьорбаючи чай. Як довго тягнеться час! А туди, на станцію—жандар. Зацікавиться—спитає, хто він, чому тут. Зауважить нафарблені брови. Шешель хапався

за саквояжик, полохливо переносючи свої думки в його середину: чи не розбилася пляшечка, не зламався гребінець, щіточка, не розсипався порошок?

Нервово розкрив його. Все на місці, ціле. Замотав у сорочку.

— Та той... Дякую... Оце за чай.—Поклав коповика на стіл...—А я так, пройдуся... Заберу валізку, що лишив там, у жандара..

— Так ви цю тут залишіть. Чого тягатиметеся з нею?—зауважила господарка.

— Ні, я цю там лишу... а з іншою прийду...— і миттю подався з хати.

— Який жах! земський, урядник і... вчителька. А що, коли вона скаже їм?

„А що, коли вони доміркуються з господарчиних оповідань,—що я за птах, та прийдуть на станцію?“

„Прокляте сонце! Як довго стремить воно на схилі... Швидше б вечір!“

Коли б міг міркувати отой байбачок, що ото виставився горбику й замиловується з сонця, пересвистуючись із своїми приятелями на зелених могилках, полискуючи зеленожовтим хутром, він би подумав: „Диваки, оці люди! Ну, дивись: так прекрасно на луках проти сонця. А він, бач, принишк коло кущів у ярку. А ще урядовець!“

„Доки дійду, буде темно“, і Шешель крадькома виліз із своїх кущів.

Жах пересилював усе.

Ніяково підійшов до каси. Йому здавалося, що серед гомону цих довгополих хтось стежить за ним, стежить за кожним його рухом...

„Чому так подививсь і дивно усміхнувся до нього скарбник? Невже він що помітив?“ Шешелева рука мимохіть черкнула по бровах.

„Знову жандар... Прокляте царське насіння!“

Але той пройшов. Навіть кивнув головою, мов старому знайомому...

Станція двигтіла... Важко дихаючи, до неї присунув поїзд.

Хіба Шешель міг помічати, що йому, урядовцеві, який повинен дотримувати авторитет влади, не варто було, як навіженому, лізти до вагона, де вхід навалою, з гармидером брали довгополі тубільці.

Проте темний куточок вагонових брудних осліпців сховав його від уїдливого блимання залізничної свічки...

Миттю проскочили три зупинки... „О, коли б він довше їхав. Так гарно гойдатись у цьому темному куточку, де тебе ніхто не бачить, де з тобою ніхто не може заговорити, не розуміючи по-твоєму і жахаючись твого урядового кашкета та кителя з блискучими гудзиками“...

Обережно вийшов із вагона і, на диво тубільцям у їхньому натовпі хутко проскочив крізь вокзал...

„Але куди я зараз піду, не знаючи міста? Та ще із саквояжиком! Зразу пізнають подорожнього. До готелю? Може, по всіх готелях уже чекають

на такого. Звідки він знає, що паспорт не підроблено? Адже той чоловік, що приносив його приятелеві, надто довго вдивлявся у нього, Шешеля? Хто ручиться, що то не шпик? Хіба не чув він, що поліція сама видавала іноді паспорти через треті руки?

На вулиці, в садочку ночувати? Урядовцеві та ще з кошиком?

— Геть із вокзалу! Тут ночувати не можна!— гримнув хтось звідти, ніби у відповідь на Шешелеві думки, що шукали всяких комбінацій вилізти з такого скрутного становища...

— Валізу можеш здати до комори перехову!— знову почув він басило, що там гримав на когось.

І Шешель одійшов од дерева, до якого прихилився із своїми міркуваннями. Затуркані люди дали дорогу до переховної комори. Адже урядовець іде.

Він хутко здав саквояжик і дістав квиток.

А тепер куди? На адресу? Гасові ліхтарики підсліпуватو блимали в темряві вулиць.

„Напевне, маленьке місто“—міркував він, озирючи перехожих та задріпаного візника, що його таратайка бряжчала й гупала по піщаних вибоїнах вулиці.

Молодий узбек, що тягнув на плечах якийсь кошик, звідки пахтіло шаптулом, на Шешелеві запитання вишкірив зуби і ткнув пальцем просто поперед себе...

„Невже це та сама вулиця? Немов вимерло все... Кого докладно розпитати? Зайти в крамницю?“

Але, глянувши у віконце, звідки визирали нанизані на мотузок персики, що поміж них обсіли на нічний спочинок шереди мух, він побачив узбека, який куняв на ослінчику...

„Питати тубільця?“

„Що він може подумати?“

Поліцай, присівши на ящик край панелі спокійно жував диню, смачно облизуючи пальці.

„Добре, що не помітив,—міркував Шешель, прискорюючи ходу.—Просто зайти десь до будинку, де руські, і спитати... удати суворого... Нічого не помітять, треба бути сміливим, бадьорив він себе.— Он туди, де світиться, крізь одчинені двері“...

В коридорі метушився смуглявий чолов'яга. Певне, господар. Не руський,—подумав Шешель,—але цивільне убрання, краватка, піджак, все як слід... мусить знати по-руському...

— Спитайте нумерного,—коротко кинув той до Шешеля й заджеркотав до юнака-узбека, що тягав укоридорі якісь валізи, наказуючи тому по-тубільному, де їх ставити.

„Якийсь купець, або вояжер. Це ж нумери“—зміркував Шешель, кинувши оком на довгенький коридор із частими дверима по обидва боки... „Мерщій звідци, а то ще!..“

Втома пересилювала його нервову напруженість Та куди йти?..

Двірник! Руський—руда борода. Цього можна спитати. Руда борода одним духом погасила лампу, що блимала у кривенькому ліхтарику над низень-

кою хвірткою, і поволі відповіла, що вона не знає такої вулиці... Де її вночі знайдеш? В участкові, може, знають...

„Що за натяк... Хамло!..“

І Шешель поспішив геть.

*

В чистенькому скверикі було тихо. Місяць, вилізши на нічний огляд, залюбки освітлював порожні ослінчики.

„А чи дозволяють тут уночі? Адже на вокзалі забороняють. Отак до ранку гуляти?“—міркував Шешель, повертаючи на околиці міста, назад...— „А може й ходити не можна вночі? Хто зна тутешні порядки? Бач, ані душі“.

Турчок луною одбився в далечині, зудом проїнявши Шешеля.

Втома підгинала ноги. Страх стискав серце, і незвідомі передчуття мутили мозок.

„От візьму та й піду до готелю... Адже я маю в кишені ще дві десятки. Зважусь, та й піду... Піду таки!“—гіпнотизував себе Шешель. „Ось до цього, із широкими дверима, крізь які миготить десь згори лампка... Хіба вночі пізнають?“

Заспана жінка одчинила двері. Ідучи за нею, він не чув скрипу східців та підлоги коридору... Мовчки відкрила йому двері.. засвітила свічки і, прохрипівши „зараз“, пішла геть...

„Що зараз? Прийде льокай? Одбере паспорта? Віднесе до поліції?“

В коридорі зачувся легкий сміх. За мить до кімнати вихорком влетіло троє дівчат у спідніх сорочках. Щось кривилися до нього... припадали, вертілися...

У нього теж крутилось у голові... Він нічого не тямив. Що це? Де це?

— Скільки?—висунула голову заспана служка...

— Одну!—гукнула гнучка дівчина, від якої пахло сморідною помадою.

— Це готель?—ніяково запитав він чорняву.

— Атож... Хіба не знаєте?—зареготала дівчина, виливаючи в чотири склянки принесену пляшку вина.

Шешель, мов маніяк, випив. Йому закрутилось у голові... „Адже він не їв два дні“...

„Ідея!.. О, він вигадав: у нього трохи заболіла голова... Він попросить їх на годинку залишити його, а потім уже“...

Клацнув ключем за здивованими дівчатами і, як підрубаний, звалився на ліжко. Хай тисяча жандарів приходять—він не відчинить дверей!“—встиг він зметикувати крізь сутінок сну, що миттю захопив його у свої обійми.

Він не чув ні грюкоту в двері, заздрісних одна до одної дівчат, що терпляче чекали аж до світанку, доки виспитья заблуда, ні сварки за дверима їхньої господині, що раз-у-раз мусіла їх одганяти...—Адже там не якийнебудь гулящий купець тубілець, а урядовець, що йому треба дати повну волю для відпочинку!

Він спав, як убитий.

Вже сонце висмажило не одну поливанку бруку та алей бульвару, що двірники робили за приписом поліції, вже звернуло воно на полудень,—аж тоді боязко відхилилися двері кімнати, і Шешель навшпиньки вийшов до коридору. Мовчки ткнув у руку трохи зляканій служці троячку і миттю, немов за ним гналися, подався геть.

„Диліжанс“,—промайнула перед очима Шешеля таблиця по той бік вулиці.

„Диліжанс—це те, що перевозить людей. А куди? Хіба спитати? Адже, напевне, мене будуть шукати по місту; льокай із готелю, певне, вже повідомив поліцію“.

Бездумно повернув до диліжансового будинку. Обережно увійшов. Порожньо. Лише на стіні чорною рядниною висіла шкільна дошка, списана крейдою...

<p>На Ош—увечері о 9 й. Скобелів .. ранком.. Джелул—увечері...</p>
--

„Ош... Скобелів... Джелул... Де це? Що воно за місцевості? На Скобелів уранці... Ош... Так, увечері на Ош“...

— Вам кудюю?..—визирнув із дверей дідусь.— До Оша? Три карбованці. Речі можете лишити... самі, коли хочете, можете перебути там, у вітальні—ткнув він пальцем десь убік передпокою. І старий зник за дверима.

„А що, як сюди прийдуть?“ — стукало до скроні. Він механічно переглядав заялозену позаторішню „Ниву“ з подертими листками і малюнками з повидряпуваними фізіономіями.

„Може не доміркуються... Ось візьму ляжу на цьому тапчані і край... Коли б заснути до вечора! Ще лише четверта година. П'ять годин чекати“.

На вулиці загуркотіло. Було чути сердиту розмову... Кричав якийсь хлопчик, гепалося щось об землю. Все це наближалося до кімнати. Туди, де він лежить. Незнайома мова. Все тих довгополих з покришками на головах... Руська лайка. „Невже вони?“

Шешель зажмурих очі. „Не буду думати. Буду уявляти собі цей Ош... Ну, що ж—хай поліція... Адже в мене паспорт. Кому яке діло, що я тут? Тепер вакації. Хіба я не маю права їхати, куди мені забажається? От іду собі поглянути на Ош, і все! А може ще там кумиз є? Авжеж, іду собі кумиз пити і край“.

Коло дверей зачувся гармидер. Але миттю стих...

— Урус... тсс,—засичав хтось. Шешель повернувся обличчям до спинки канапи. „Хіба витримає він, отак лежавши із заплющеними очима і без сну?“

„Людоньки добрі! Хто може уявити собі таку муку?“ — міркував він, дивлячись крізь напівстуглені повіки на блощицю, що намагалася вилізти на слизькій покіст спинки. „А це шепотіння тубільців за спиною! Підвестися? Нізащо!“

„Що? вже восьма година? Невже встиг він снути? А саквояжик, а фарби в ньому? Як можна без них?“

Шешель миттю подався з покоїв..

— Урус, яман!¹ — хитали головами один до одного узбеки, перелякано підморгуючи на свої валізи в куті кімнати.

„Чи встигну забрати й повернутися? Ну, що ж коли ні,—уранці їду на Скобелєв“—палало в голові. Вже не поспішав, йому навіть стало чомусь весело.

Та що за мана? Попереду замигтів його саквояжик... „Не може бути! Галюцинація!“

Присадкуватий чолов'яга в парі, брилі, гойдав у руці саквояжика... Сіренького саквояжика.

„Що за мара? Мало є сіреньких саквояжиків?“ Шешель на мить зняв окуляри, тремтячими руками протер їх полою, і в цей час зиркнув очима без знаряддя—одже так чистіше видно...

Так, дійсно, його саквояжик із газетним пакуночком, прив'язаним до держака. Він навіть пізнає свій мотузок, що він ото ним зав'язував брудну сорочку в газету, прив'язавши її до саквояжика.

„Халєпа! Шпик! Поліція вже знає. Послала переглянути речі на станцію і забрала його саквояжик. Адже там фарби, мапа Азії“.

А чолов'яга, мов навіжений, поспішав кудись.

„Мчить у поліцію... Але чому я йду за ним?“—

майнула думка. „Що коли озирнеться й пізнає! Арешт!.. Нумо, назад до диліжанської контори! Ні!.. Там, певне, теж уже чекають.. Кудись за місто? Передягнутися тубільцем!“

„Ось сюди треба, сквериком, а там.“

Шпик збочив через невеличкий майданчик... Вокзал?! То він уже встиг побувати в поліції тепер поспішає повернути, щоб захопити раз см, зі мною, коли з'явлюся“.

Його охопила якась звіряча цікавість...

Повернувшись, посунувся темрявою осторонь шпика, спинився коло городчика, звідки видно в одчинені двері всю середину залізничної залі...

Щось заверещав шпик... „Перелякалися поліція, собаки?“

Присунувся ближче, щоб чути шпигунське репетування...

— Чорти б вас побрали! Шахраї! Перемінюєте чужі речі?! Та я жандареві, поліції заявлю! Бач, яке барахло передали замість мого! Там краму, шовку на тисячі!

І чоловік жбурнув на підлокітника переховної камери сіренький Шешелів саквояжик.

„Бреши, бреши — міркував Шешель, — бач, дурить пасажирів!“

Але ж у службовця-охоронника насправжки перелякане обличчя. Щось молить чорнявого... А той, перекившись через вікно, нервово гримає, вказуючи щось рукою.

— Он мій — жовтої шкіри! Це навіть не той номер!

І забравши від переляканого сторожа сакво-
яжа, чолов'яга, напружуючи під його вагою плече,
подався назад із залі.

„Знайома пика—майнуло у Шешеля.—Де я
бачив?“

„Та це ж той вояжер, що ото вчора в номерах
командував молодим узбеком, де складати чемо-
дани... Мій, виходить, теж там був?“

Коли вояжер зник у вечірній темряві, Шешель
поважно, діловою ходою увійшов до залі.

Сторож так само спокійно, немовби нічого
не трапилося, одібрав у Шешеля квиток і передав
йому сіренький саквожик, що стільки нагнав пере-
ляку трьом особам.

— Фу!—легко зідхнули разом сторож у вікні
камери й Шешель за дверима вокзалу.

„Чи встигну до відправки диліжансу?“—свер-
длила єдина думка. „До ранку чекати не треба.
Кляте місто!“

Диліжанс уже стояв готовий. Дідусь підсадив
Шешеля всередину, промовивши: „Цілу чверть
години зайвих чекали на вас“.

— Габо!—гукнув він до візника. І четвірко коней
поволі смикнули балагулу.

ВЛАДАРИ

„Чому це я тримаю саквояжика на колінах?“— спало на думку Шешелеві, коли він відчув, що тарахнувся потилицею об крайок піддашка — запинала балагули. Виходить, вона вже рушила, виходить, що вже ніч минула. Хто тут сидить коло нього і навпроти? Так тісно! А коли тут їде який шпик? Він же відразу пізнає!

Шешель зморщив для більшої суворості брови, розплющив очі й поважно почав озирати навкруги, ніби шукаючи місця, де б покласти свого саквояжика, від якого стомилися руки, потерпли коліна.

Дванадцяттеро очей зорило за ним. Умить сусіда посунувся, запобігливо усміхнувся і, вклоняючись, вказав рукою на звільнене місце.

„Узбеки оті двоє, що бачив їх на диліжансовому постой, та троє невідомих“.

Вони легко зідхнули, коли Шешель поклав свого саквояжика. Вони тепер були спокійні, бо ж коліна „уруса“-урядовця позбавлено такого тягара.

Що кожен із них тримав на руках якісь незграбні важенькі валізи, то пусте—вони ж тубільці. а то—урус!

Сивенький узбек навпроти потер рукав об рукав і обережно, немов торкаючись тендітної рослини, витер Шешелеве коліно, де семишником прилипла пиляка.

Шешель кивком подякував тому. Узбек вишкірився, а його молодий сусіда, що йому обличчя виблискувало від спеки, як бронза, щоб виявити своє поважання, хутко нахилився до саквояжика й мізинцем зручно збив додолу соломинку, що нахабно вчепилася до валізки „уруса“... Шешелів сусіда посунувся ще далі, потиснувши своїх приятелів на ослінчику, щоб дати більше місця саквояжикові.

„Ні, шликів нема“,—вирішив Шешель.—„Бач, як запобігливо всі клопочуться, бач, як притислись усі, стиснувши навіть коліна, щоб зручно було йому сидіти“.

Шешель задоволено простягнув ноги, відхилився корпусом на спинку сидіння й заплющив очі.

„Хай думають, що він стомлений, що він хоче відпочивати“.

Узбеки принишкли зовсім. А крайній перехилився до візника, щось залопотав. і той перестав голосно вйокати на своїх ледачих коней; він тільки стиха прицмокував на них та легідно ляскав їх віжками.

„Куди ж це я їду?“ — метикував Шешель. — Чи довго буде їхати ця балагула? Коли б довше! Що це — місто чи село, куди я приїду, що далі робитиму?“

Його думки стрибали радіо-іскорками, як стрибала по вибоях нерівного кам'янистого шляху балагула.

„Яка шкода, що я не міг добутися того невідомого помешкання за адресою... А тепер сам без стерна і вказівок: куди далі і як далі?“

Він згадав, що у нього лишилася тільки одна десятка грошей. Чи надовго вистачить її? Ставало моторошно... дрижаки почали проймаєти всю істоту. Але що він міг зметикувати? Все плуталось у нього в голові... Серце колотилося. Він навіть почав жахатися, що це гупання почують подорожні. Та яке щастя — ніхто з них не наслідиться з ними заговорити. Певне, вони добрі люди... „Ну, що ж“ — почав він заспокоювати свої схвильовані нерви, — „коли цей народ такий добрий, певне, вони зможуть допомогти мені. От наважусь і розповім, що я зовсім не урядовець і нема чого їм мене жахатися, що я зовсім навпаки. Що я теж жахаюсь урядовців і тікаю від них“...

Спрямована в цей бік думка стишилась; солодка надія запанувала в серці; сильніше, але рівно почала рухатися кров в організмі.

Що навкруги спека випалила всяку рослинку, що пелюсточки сиротливих дерев непритомно повисли в тіні віт, що розпечений дикий камінь навкруги пашить вогнем і виїдає вогкість з глибини

землі, що коні ледве плентаються під такою спекою, а люди, мов примари, тиняються, — нічого цього не помічав Шешель. Він навіть не зважувався прогулятися доки підготуватимуть коні, а подорожні сидітимуть в холодочку постійної чайхани та, попоївши, питимуть чай з однієї п'яли...

Він навіть не почував голоду... і лише, коли доброзичливі подорожні подали йому диню, перепічку та у спеціально вимитій п'ялі—чаю, він миттю все це з'їв і відчув нові сили. Йому стало веселіше... навіть заманулося піти туди, до тубільців, і приязно з ними побалакати. Але він стримався, „хто зна, хто ще там є за люди!“

Він солодко спав, коли диліжанс під'їздив до якогось міста.

Шешель відчував, що його обережно штовхають. Коло нього вже нікого не було, якийсь тубілець зазірав до балагули, чемно прогомонівши:

— Вже приїхали, ваш благородь!

Щось болізно різонуло всередині. Шешель похливно зиркнув убік саквояжа—його не було.

— Ми одніс саквояжика на постой, — вклонився узбек.

Од серця одлягло... Миттю виліз із балагули, що самотно стояла серед двору.

У просторій світлиці на канапі лежав його саквояжик.

„Треба швидше фарбуватись“—майнула думка, він попросив води.

„Чи зауважить тубілець, що мої вуса, брови, голова стали чорніші?“ — міркував Шешель, поглядаючи у своє маленьке люстерко. — „Але як же тепер? Питати цього службовця диліжансової контори, що воно за місто? Ніколи!“ — Вийшов на двір.

Узбекське місто. Саманові хатки з рівними дахами поєднані вальковими стінами-парканами, викручували вузькі вулички. Ті ж тубільці, що ото в Джелал-абаді, узбечинята в довгополих хламидах, запнуті чадрами жіночі постаті.

Бездумно ішов і йшов, не помічаючи нікого й нічого... У скроні стукало. „Де це я? Що далі?“

Промигтіли знайомі письмена... Школа... Таблиця, по-руському... Руський будинок!

Там повинен бути вчитель... колега... Є причіпка... Зайшов просто познайомитися... Чого тут? Так, на вакації... Адже тепер час вакацій для вчителів... Був у родича в Джелалі...

Серце колотилося, коли брався за держак дверей.

Його ноги лунко зачовгали серед порожньої, вкритої пилом школи.

Низенький, з притиснутим лобом чолов'яга висунувся із дверей і, отетерізви, дивився на Шешеля. Він незграбно заметушився, тупцявся на місці.

— Я.. той, добридень, колего, — приглушеним голосом звернувся Шешель до вчителя.

Обличчя „колеги“ знову стало сонне... Його пришелепуватий вигляд гозорів, коли ця прищелепа

взагалі могла щось міркувати: „Певне, бреше, ірод!—приїхав інспектувати або хоче перейти на моє місце“...

Він вайлувато почав розповідати про те, що тут майже зовсім нема руських, лише узбеки, а далі—до Алаю киргизи із своїм кумизом... Правда, за кільканадцять кілометрів є виключно руські і „хохлацькі“ села.. Варто туди поїхати... О, там, напевне, інтересно буде!

Шешель ковтав його оповідання, як зголоднілий крихти хліба. Він, звичайно, поїде туди, неодмінно... От тільки грошей не вистачає—зłodії на станції витягли! Ох, ці тубільці! Певне, великі злодюги?!

Вчитель порадив піти до землеміра— „той, напевне, може позичити—добряга, та й дружина теж: старі, гроші великі заробляють... Де їм подіти їх?“—Вчитель розповів навіть, як пройти туди.

„Так, це, певне, і є... Садочок, а серед нього червоний цегляний будиночок. Проклятущі сумніви. Ну, чого ото так лякливо? Хіба я злодій який? Не підумай ж я красти!“

Огрядна особа, дружина землемірова, пані Трундуліва, не знала, що його робити—чи зараз будити, чи пождати...

„Чоловік так любить відпочити по обіді“...

— Ач, як хропе! Не турбуйтеся! Не треба й вашого годинника у заклад. Ви матимете гроші. З усяким буває нещастя.—Вона, не вгаваючи, заклопотано бігала з веранди, де сидів за столом Шешель, до покоїв і тягала на стіл різну страву,

ласоці—пиріжки, якесь печиво, конфітуру, прянички... Бо ж він з дороги!

Шешель уже забув, що він втікає... Він так приємно себе почував тепер.

— О-о-о!—прокректав хрипким зі сну голосом господар, ставши на порозі до веранди. Оце чудесно! А мені сниться, ніби гостей, гостей наїхало! Ну, давайте, почоломкаємося!—ступив він до Шешеля.—Хіба не варто?!

Шешель розгублено, немов маріонетка, дав себе розцілювати, пскрутити на всі боки. Він поклав свою долю на „що буде“.

— Ви уявляєте собі, юначе, що значить не бачити свіжої руської людини цілі місяці, доки не поїдеш до Ташкенту чи Андіжану?

— Хе!—протягнув він руку до Шешелевого кашкета,—що за околичка у вас? Хіба ж учителі зелені носять? — і господар загадково подивився на черешню, що гронами ягід звисла до веранди.

Шешель нічого не тямив. Він відчував, як ґрунт під ним провалюється. „Той щось знає... Певне, картуз не такого фасону, що повинні носити вчителі“. Його мозок прожогом хвилясто почав щось нишпорити по своїх клітинах, виволікаючи звідти якубудь думку, якесь виправдання.

— Та бачте, коли починав учителювати, не знав, який треба, а купивши, не мінятимеш же...

— Мда... старенький кашкетик... — задумливо промирив господар.

— Так, кажете, вчителюсте? А проте, що ж я вас допитую, мов слідчий! Феся!—звернувся він до дружини.—Ану, лишень, добудь нам настояночки та ще чогось, вип'ємо з дорогим гостем.

Зціплене лещатами Шешелеве горло відпустило. Він витер спітніле чоло і вимушено засміявся.

Кремезний землемір зиркнув на гостя своїми добрячими, лагідними очима і провадив:

— Нічого, Павле Михайловичу... Адже так вас?—Гроші вкрадено, кажете? Ех ви, чупераadlo! Ви отак-о, як я ховаю!—і землемір тут же почав демонструвати свого чобота, що зняв, де він за підклейкою халяви ховає сам ..

— О, бачте,—помотав він витягнутими з таємної халявної кишені двома білетами по сто карбованців.

— Молодість, досвіду нема!—докірливо прокректав він, взуваючи чобіт.

Випивши пару чарок, Шешель відчув себе якось чудно. Йому вже нічого не було страшно. Навіть коли б стало відомо, хто він,—йому байдуже. Чудна річ, ота вишнівка. Він ніколи не пив. Він згадав хлоп'ячі роки, коли він, десятилітній хлопець, випив чарку горілки, і його стало нудити від усього на світі. З того часу він гидував нею. Тепер, коли він випив третю, йому навіть було байдуже, що тут, у місті, є ще земський, суддя і один адвокат, про яких землемір розповів усякі вигадки. Хоч би там і жандарі були, то Шешелеві тепер наплювати! Йому було так хороше з цим добрячим Іваном Петровичем.

— А! Ось наш правник!—гукнув землемір, ки-
нувши через Шешелеве плече.—А у нас гість! От
радість!

— Ні, ви уявляєте собі, Іване Петровичу, німці
почали стріляти кулями дум-дум!—заклопотано
тряс той газетою.

Він, навіть не глянувши на Шешеля, протяг йому
руку, спорожнив одразу дві чарки й сів до столу.

— Єдиний вихід—це треба всіх полонених по-
труїти. Тоді відразу ця німецька сволота спинить
своє звірство. Хіба то війна—розривними кулями
стріляти?!—нервово репетував адвокат.

— Та покиньте німців—хай їм дідько! Ось гість
з самої що не-на-є Європейської Росії прибув...
Та й про війну може краще вашого „Руського
Слова“ розповісти.

Адвокат ще випив пару чарок і захоплено почав
тиснути Шешелеву руку. Він ніби аж тепер звер-
нув на нього увагу. Аж тепер він почав його
розпитувати про війну, „про культуру“, що там,
у центрі, бо тут вони серед вонючих дикунів
живуть... і, не чекаючи відповіді, почав розпові-
дати Шешелеві всі, що знав, анекдоти.

За короткий час Шешель довідався про все.
Про те, що в земського є дві доньки, що ніяк не
знайдуть собі женихів; про суддю, що поїхав на
повіт до узбеків поповнити свої кишені, щоб знову
після приїзду засісти за „шмендефер“ і програти
до шеляга земському або Іванові Петровичу, яким
везе, як дідькам...

— Одним словом, — залиш землемір, — ми пустимо Павла Михайловича ні на які його оглядини киргизьких станиць та руських колоній. Ми його оженемо тут! От радітиме земський! — вигукнув землемір, задоволено ляскаючи себе по халявах.

Його дружина теж приємно усміхнулась і по-такувала чоловікові.

— Знаєте що? — підвівся адвокат. Він підніс чарку догори і ждав, доки його запитає Іван Петрович і дружина „що?“ Але замість спитати землемір гукнув:

— Знаю! Залишити Михайловича тут і зробити прокурором!

Адвокат од задоволення присів і, цокнувши землемірову чарку, промовив:

— У нас із вами мозок з одного тіста!

Шешель зареготав, мов навіжений. У нього в голові все крутилось... А на душі було приємно-приємно...

„Залишитися тут за прокурора? Подуріли!“

— Що, смієтесь? Гадаєте, не зробимо? — суворо звернувся до Шешеля землемір. — Та ви не знаєте, що губернатор і начальник палати наші приятелі. Коли хочете, завтра ж усі дамо спільну телеграму — і ви будете тут за прокурора. Екзаменуватимемо ж ми: земський, суддя і я — от і все. Прокурора вже другий рік нема. Ніхто не хоче їхати в цю діру. Дурні! А ми звикли — і чудово! От тільки людей живих нема. Все хамло, дикуни!

Шешель уже не сміявся—його охопив жах. З ними може статися! А коли дійсно пошлють телеграму?

— Так згода?—ліз до нього в обійми адвокат.— Павлуша! заживемо! Чудило! Там такі чудові доньки—стигли, мов персики. Першу-ліпшу бери...

Всі пили тост... Безперечно, завтра вони одсвяткують заручини...

— Маметка!—гукнув землемір.

Коло столу, мов із-під землі, з'явилось і стирчало хлопчисько-узбеченя. Воно блимало розумними очима на господарку, а господар говорив якусь нісенітницю, змішану з руськими словами—щось наказував.

Шешель не розумів, про що точилася між господарем і тим мовчазним хлопчиком розмова... Йому тільки стало тоскно, коли хлоп'я подивилося на нього і чомусь усміхнулось.

Хлопчисько зник. В голові Шешелевій щось паракотіло, гуло. Господар змагався з адвокатом. Лише, коли господарка поставила перед Шешелем кухоль якогось питва, торкнувши його за плечі і промовивши: „випийте“,—йому стало нудно.

Він сьорбнув кислого питва.

Землемір щось уважно розповідав про користь брусквинового соку, і Шешелеві здалося, що йому стало легше.

Коли згодом прийшов ще якийсь у ясних гудзиках, у синім сурдуті, з сивиною в бороді і усах урядовець, і він випив з ним чарку, веселий настрій

повернувся до нього. Шешель навіть почав жартувати.

Але він добре не тямив уже ані розмови, ані суперечок, що ще точилися: він тільки пам'ятав, що всі лізли до нього чомусь цілуватись, а урядовець завів якусь знайому йому веселу пісню.

Коли Шешель прокинувся, майнула жахлива думка: Де він? Що з ним? Спочатку він не розумів. На мить здалося, ніби він у в'язниці, і серце його хотіло розірватися. Потім він пригадав усе. Йому треба тікати. Негайно тікати... кудибудь—все одно. Заплатити службовцеві диліжансової контори за ночівлю й тікати. Бо, коли дізнається про нього земський, а він напевне вже має відомості,—його заарештують.

Шешель поволі відхилив ковдру. Перед ним стояв землемір... Шешеля пройняв мороз.

„Кінець!.. Тепер не викручуся!..“—Жахливі думки вихором закружляли в голові.

— Довгенько спите, Павле Михайловичу!—лагідно промовив землемір, сідаючи край ліжка.— А я оце стою й гадаю,—чи будити, чи ні? Вже по полудні...

„Так це був не сон? Він, Шешель, спав у землеміровій господі!“

— Ми й саквояжик ваш забрали з постою,— додав землемір, запаливши цигарку.— Ну, вставайте. Треба похмелитись. Я вже встиг. Може й адвокат надійде.

„Яке ідіотське становище!—міркував Шешель:— грати дивну роллю, і все тільки для того, щоб зберегти свою шкуру“. Він тепер лише відчував себе в полоні постійної брехні, непотрібної нікому, щоб тільки врятувати себе самого.

— Та нубо, швидше!—гукнув із веранди землемір.

— Хазяйка пішла допомагати „діачатам“,—підморгнув Шешелеві землемір, коли той вийшов на веранду.

„Дівчата?“—напружував пам'ять Шешель, безвільно випиваючи чарку горілки, що йому ткнули в руку.

Іван Петрович розповідав, що вони вчора умовилися з земським про сьогоднішній вечір, про телеграму до губернатора, до палати...

Шешелеве серце краялося на шматки. У скронях стукало, глотку щось перегидало. Виходить, отой урядовець був земський?

„Хм..—весело блиснуло в душі Шешелеві,— коли земський уряджує вечірку—виходить, не заарештовано! Виходить, що той про нього нічого не знає... Чого жахатися? Треба тільки перешкодити депеші, що може накликати халепу“.

Шешель навіть сам налив ще по чарці й похапцем випив. Йому приємно було слухати щире признання старого, що чомусь так покохав його, Шешеля, немов сина. „Чудні люди є на світі! Серйозно балакають про одруження, про прокурорство людини, яку щойно побачили, навіть у паспорт не заглянувши“

— Ви знаєте, Павле Михайловичу, — провадив землемір, — з вашою поставою і розумом ви далеко підете... Що трохи шкандибаєте — то дурне... Тільки викиньте з голови думку про те, щоб помандрувати звідси. — І він почав малювати майбутнє Шешелеве прокурорське життя.

З'явилася хазяйка. Вона вся розчервонілася. Ласкаво потріпала по щоці Шешелеву і, підморгнувши чоловікові, подалася до покоїв, кинувши: — Вдягайся, Петровичу!

„То, значить, дійсно щось затівається?“ — міркував Шешель, сьорбаючи з чарки наливку.

У нього був веселий настрій. „Що б ото Шерльок Голмз учинив на моєму місці?“ — усміхнувся він до себе. — „Чудасія!..“

Шешелеві зовсім було не страшно, коли він із землеміром і дружиною його підходили до будинку земського...

— Не гадайте, що він теж дворянин, — прошепотів на вухо Шешелеві Іван Петрович, ідучи з ним поруч... — Він із простих... з урядників вислужився: перевели сюди з Поділля. Але дочок своїх він виховував у пансіоні, це не абищо! Особливо Ніна.

І землемір луснув пальцями, задоволено прицмокнувши.

Їх зустрів сам земський. Тепер Шешель розглядив його — тоді все троїлося — груба постать, хитрий розумний погляд, урядницьке обличчя з сивими вусами й борідкою.

А що за дівчата! Це, дійсно, якісь кралі з манерами, що Шешель не дібрав способу, як треба їм поводитися з ними.

Землемір миттю розвіяв настрій ніяковости. Він потягнув усіх за руки до їхньої дівочої кімнати, посадив рядочком і наказав поводитись, як старим знайомим. Сам подався до господаря висушити шкалик.

Шешелеві було весело. Таке приємне товариство! У них є стільки цікавого розповісти йому про дику країну, про свої розваги, а в нього—про Росію, таку далеку від цієї азійщини...

Находили гості—адвокат із дружиною, суддя з довготелесою німкенею і юнаком-сином...

„Чому нема вчителя?“—міркував Шешель, і, ніби йому у відповідь, Ніна, старша дочка, чорноока крала, зауважила:

— Наш учитель такий вовкулака. Навіть людей боїться.

А в'юнка Діна додала:

— Він просто пришелелуватий і боїться жінки, що, від'їжджаючи на вакації, наказала йому з хати й носа не вистромляти!

Гості додали їхній компанії веселошів. А землемір, без сорому казка, одверто зауважив Ніні, що за весільного батька буде він...

Отже, хіба дивно, що на запитання Івана Петровича Шешель розповів, що прагне Ніни... Хіба вона, оця, з жагучими очима, млосним поглядом, примхливими червоними устами дівчина, не була ярка жінка?

Іван Петрович реготав. Тягнув Шешеля за рукав до господаря Свирида Опанасовича або, як по-тверезу звали, Северина Агатангеловича, щось шепотів йому тихцем; пив з обома і втрьох разом на брудершафт, чоломкався. Потім покликав рожеву од випитої наливки Ніну і примусив випити із Шешелем весільну.

Всім було ясно ще до вечері, а опівночі, коли випито було силу-силенну напоїв, стало цілком зрозуміло, що Павло Михайлович є зять Свирида Опанасовича, що наречений батько і мати будуть Іван Петрович та його дружина Єлисавета Вікторівна, що за шаферів будуть адвокат Філоктил Зеліонович та суддя Карло Франкович, а решта бере активну участь у весіллі, що весілля буде на цім тижні в неділю, що Павло Михайлович буде за прокурора округи...

Все це калейдоскопом вертілось у голові Шешелеві. Він навіть втратив будь-яку здатність думати, відчувати своє я, колишнє й теперішнє.

Все так було просто й ясно.

„Чому ото стирчить дзеркало? На таку малу залю таке величезне люстро? Дивний смак у людей“,—міркував Шешель, зиркнувши туди на свою фізіономію, що відбивалася там.

— Що дивитесь?—підморгнув йому адвокат.— Нічого! Будете за прокурора, вам тубільці не таке піднесуть. На всю хату, коли забажаєте. А притиснете, то й цілу кришталеву стіну зроблять... Го-го-го!—реготав адвокат, п'яно коливаючись на стільці.

Але Шешель не чув. Якась дивна здалась йому фізіономія в люстрі.—Вона вабила його. Підвівсь і миттю підійшов.

На нього глянула червона подоба з примруженими п'яними очима. Як погано він пофарбував вуса, брови. На них були біляві плями... Вихром майнуло в голові чому? Адже він так добре пофарбував їх... Але згадка про горілку, спирт, що ними були засмаровані губи, руки всіх, пояснили причину. Хміль злетів, мов вітром здута пелюстка. Крейдяне обличчя дивилося з люстра.

„Треба миттю швидше звідси! Чи помітили вже?“

Щось потягнуло його до передпокою. Намацав капелюш. Коли наздогнали його Іван Петрович із земським, він щось мурмотів їм, болісно притискуючи до лоба руку; йому занудило, голова болить, не гаразд. Він прохає пробачити. Хай уже іншим разом, сьогодні йому треба виспатися, бо це, певне, з дороги, з перевтоми.

Земський тискав йому руку: він не затримує, коли дійсно людині не добре. Та й на Ніну це може недобре вплинути. Хай іде спати; хай Іван Петрович одведе його додому, а потім швидко вертає, бо ж шмендефер вони повинні кинути.

— Нічого, Іване Петровичу, не турбуйтеся: я добре тримаюся на ногах. От лише голова той... Певне, мені таки треба виїхати на пару тижнів колонії оглянути, провітритись, а потім уже...

— Що ви? Нізащо! Завтра виїхати? Та що ви?..—і Іван Петрович спиняв Шешеля, тримав його за комір, ліз в обійми.

А до Шешелевої скроні локомотивами гурчала кров. Вона свіжила йому розум для нових вигадок.

Він тепер знає з розмов, що тут є староста Керім-Саїд, „своя людина, хоч і тубілець“, що служить вірою російській вітчизні. Йому досить буде натякнути на земського, і він зробить усе.

Так. Він миттю піде до диліжансу, пошле службовця, щоб уранці з сизою зорею був кінь і провідник. Гроші будуть заплачені... А куди? На постої дізнаються...

Шешель механічно відповів на поцілунки Івана Петровича—той поспішав назад до шмендеферу. „Вони з дружиною, певне, заночують там, у земського, а Шешель хай собі спить, мов у себе вдома“...

Була вже перша година, за дві—світ. Він мусить зараз же, негайно йти.

Маметка не чув, коли вийшов Шешель із своїм саквояжиком.

Простір світлої ночі надавав йому сил. Його гарячу голову пестив тендітний вітрець і бадьорив надії.

На постої заспаний службовець покірно вислухав Шешелів наказ і, приготувавши йому лампу, зник, кинувши знаком: „все буде виконано“. Для такого великого пана, що спинився в Івана

Петровича, що сьогодні був на вечірці у самого земського (адже він усе знав од Маметки), все буде злагоджено миттю.

І Шешель уже спокійно фарбував свої білясті плями на вусах, бровах.

Він навіть не відчував втоми. Коли жах охоплює людину, коли голова палає, вишукуючи рятунку—о, тоді втома тікає переляканим птахом.

Вікно повилося сірим серпанком недалекого ранку. На подвір'ї затупцяли коні, загомоніли люди. Серце закалатало частіше.

Слідом за служкою постою увійшов тубілець. Од його подертого вбрання тхнуло бараниною. Вимучене обличчя ляжливо поглянуло на Шешеля; тубілець лагідно вклонивсь і, ніби чолом б'ючи, обома руками попрохав гостя з хати.

Коли служка приладнав саквояжа в торбині коло чудернацького, немов перев'язана подушка, сідла, Шешель простягнув йому „на чай“ і велів переказати Іванові Петровичу, що він виїздить до колонії, а за пару тижнів буде назад.

Той запобігливо вклонився.

*

Слідом за шкапою провідника рушила й Шешелева конячина. „Як хутко розвиднилось“,— майнуло в голові Шешеля.— „Треба завидна вибратись за місто“...

Кивнув рукою і, коли тубілець спинив свою конячку, ніяково промовив до нього:

— За місто. До киргизів на кумиз...

Тубілець напружено зморщив брови й мить дивився на Шешеля.

„Ой, який жах! тубілець не розуміє ні слова поруському?! Як же воно буде?!“—стисло глотку Шешелеві.

Але тубілець раптом вишкірив зуби й кинув вимучену усмішку. Він закивав головою, промовивши:

— Киргиз... Алай...—і, ще раз кивнувши головою, смикнув за мотуз оброті й почав лупцювати ногами під боки свою шкапину.

Його сивенька миршава конячка, помахуючи хвостом, повагом пішла вперед, зовсім не почувуючи тих спонукань, що так енергійно вибивав ногами по її ребрах господар.

„Куди він повезе мене? Кивнув головою. Невже зрозумів? А де ті киргизи й той Алай, що лише чув про нього, але не мав уяви про його географічне становище“.

Минули місток, і коні пішли луками понад узеньким рівчачком.

— Суак-Су,—гукнув тубілець до Шешеля, вказуючи рукою на рівчак. Він усміхнувся. Певне, хотів бути приятний з урусом—„великим урусом“.

„Дар'я Суак-Су... Що б воно значило? Треба з'ясувати“.—І Шешель вбивав собі до голови ці невідомі слова. „Треба спитати. Адже варто знати, де він поїде“.

Шешель покликав тубільця. Той усміхнувся і, кивнувши знову головою, промовив:—Секин-

секин...—Шешель розповідав тубільцеві, але той винувато знизував плечима, ніяково усміхавсь і боязко мотав головою. Він боявсь образити уруса.

— Дар'я Суак-Су, секин!—вигукнув Шешель і, замотавши головою, розвів руками, мовляв, він нічого не розуміє.

Тубілець раптом простяг руку. Йому заблищали очі. Він щось зрозумів. Показав на Шешеля рукою і виразно промовив:

— Сиз—урус...—Потім вказав на себе й додав:— Мен—киргиз.

„А! Він метикує!“—і Шешель відповів, вказавши на тубільця:

— Сиз—киргиз?—А ткнувши себе в груди, запитав:—Мен—урус?—і запитливо подивився на тубільця.

Той радісно вишкірив зуби:

— Обдан! Якші!—похапцем закивав головою і знов рухами повторив, що Шешель руський, а він киргиз.

„Обдан, якші... Він зрозумів.. Обдан, якші—значить, певне: добре, так“...

Доброзичливий киргиз пояснив на мигах, що Дар'я—це річка, що Су—то вода, що секин—значить їхати помалу.

До полудня Шешель навіть не помітив, як вони згаяли час, ідучи секин секин, доїхали до кишлака і спинилися коло чайхани.

Його примостили в холодочку на килимі під повіткою, а за хвилину він уже пив чай в неодмінними тубільними перепічками.

Як чудово вчити мову отак наодинці людям, що їм треба порозумітись, і вони не можуть. Тоді напруженість, вигадливість людської кебети доходить до апогею, і люди починають розуміти значення слів навіть наздогад...

Тепер сон цілком забирав Шешеля до себе в полон. Спочатку він хотів розгадати, чому ото тубільці так обережно навшпиньки переходили піщаним подвір'ям, ніби там було набите скло. Але він вже не тямив—його опанувало солодке забуття.

Коли б він не спав і розумів добре їхню мову, він би помітив, що навкруги його супровідника сіли пристойні узбеки, гостили того чаєм, перепічками та тютюном з водяного жбану—примітивного кальяна. А той оповідав, що цей великий пан—урус, урядовець, іде по селах до киргизів, до його земляків, оглядати, як ті живуть—чи горе їм, чи біда... Ще багато вигадок розповідав киргиз цим осілим узбеко-киргизам, різні фантазії, байки, що на них такий багатий схід, а мусулмани особливо. А ця фантазія точилась навкруги їхнього животіння, про те, що хтось ось іде дізнатися про біду, щоб десь розповісти про неї, і їм буде легше, з них не буде знущань, здирств, що „незаконно“ роблять урядовці уруси та їхні наймити—старости, судді і узбеко-киргизи—аксакали...

Коли б Шешель умисне прикинув, він відчував би, що до нього не раз навшпиньки підходив

якийсь хлопчик або сивий дідусь і обережно рукою одганяв настирливих мух, що так раді напосісти на безвладну сонну людину. Але він не чув і того, як присмерком його хтось укрит теплою ковдрою, поливши навкруги холодною водою—від скорпіонів.

Будити його, урядовця, уруса, ніхто не мав права.

Коли він прокинувся, сонце ледве вилізло з-за обрію. „Вже вечоріє!“—подумав Шешель, позирнувши навкруги. Але заспані люди, що почали свій день, розвіяли ілюзії. Він так довго спав! Похапцем схопився. Коло нього був його киргиз, а осторонь стояли вже посідлані коні. Господар постою теж був тут із мискою кислого молока-сметани і з п'ялою гарячого чаю.

„Що думатиме Іван Петрович?“—вертілось настирливо питання.

Що коли спаде їм на думку дізнатися, хто я... адже й документа ніхто не питав? Що, як вишлють гінця слідом? А цими кіньми хіба далеко заїдеш?—і Шешель глянув на супровідникових хирних шкапин, що давно забули, як бігають коні.

„Та служка ж заїзду не знає, кудою я виїхав!“—заспокоював він себе.

Пісня, що затяг її киргиз, надала Шешелеві бадьорости. Він навіть почав ловити її нескладну мелодію і підспівувати.

Киргиз озирнувся. Усмішка сяла на його лиці, він ще голосніше тягнув свою пісню „про зелені

луки, коня вороного, про отари овечі, про кумиз цілющій, про вітри жахливі“...

Врешті він поволі зліз із коня й пішов поруч. Дорога йшла під гору.

— Піча-даг,—сумно кинув він убік уруса. „Ножева гора“—метикував Шешель киргизові слова. Він глянув перед себе: дорогу перегороджувало сіре каміння, і вона витолоченою стежкою простувала вгору.

Перед ним була дійсно спичаста гора.

„Як же ми переїдемо через неї?“—міркував Шешель, підвівши погляд під хмари, де зникає шпиль цієї гори. Мабуть, треба злізти з коня. Але киргиз, забачивши його рух, миттю підскочив і рішуче замотав руками,—наказав сидіти.

Коні так само поволі, як по рівному, лізли по сипкому камінню догори.

З провалля вихопився вітер. Немов захищаючи цей земний катедрал, він намагався звалити у прірву, що тяглася ліворуч, і коні, і цих двох диваків подорожніх.

Мандрівників оповила мряка. Густий серпанок мжички линув, мов із водограю, водою, а потім сипонув град.

Шешель відчув себе в холодній купелі-гойдалці під крижано-перлистою душшою.

Зуби його, незвичні до цокоту, ляскотіли, мов у пропасниці.

— Яман, Піч даг,—прогомонів киргиз, тримаючи Шешелеві коліна на коні, ніби боячись, щоб він не

звалився з шкапи. Конячина провідникова на поводі покірно пленталася за господарем, тяжко сопучи.

Ще кілька хвилин жахливої зими—і сива хмара покинула гору.

Визирнуло знову сонечко і стануло в герць із нав'існим вітром.

За годину висушені вітром подорожні вже спустилися на зелені луки, де знову спека, що розлучилася з ними по той бік гори, здибалася, хутко висушила й зогріла померзлі чотири створіння.

Киргиз знову затягнув сумну пісню, а, немов акомпаньямент до неї, навкруги із зелених горбків затюрюкали байбаки.

Там, іззаду десь над височенними шпилями заклетотів орел.

„Як чудово навкруги! Скільки оце ми ідемо, і жадного тобі урядовця, жандара і взагалі всіх тих, що керують“—міркував Шешель.

Коли б і кишлаків не було ще, де є люди! Йому хотілося бути самому із своїм мовчазним провідником. От так, одному серед цієї піщаної та гірської природи, де іноді прориваються зелені фарбисті луки...

„Де воно оце є?—так далеко, так дико. Нащо ото все тим урусам? Невже, щоб дати посаду яким двом-трьом урядовцям? Ой, ці урядовці і ц жандар!“ Серце знову повилось тугою. На мить Шешеля охопило жадання всіх їх понищити. Він згадав мандрівку судді по кишлаках за хабарями для шмендеферу.

Коні спинились. У вечірній сутені маячила сама-нова халупка.

Доки киргиз заводив під повітку коні, Шешель зайшов до хати.

Пусто. З кута чулося важке хропіння. Засвітив свою світилку. В очах заблищали іскри.

На пілку лежала вкрита шинелею постать, з-під якої визирала ложа рушниці й кінець шаблюки.

Невже це якийсь кордон, вартовий пост?

Мерщій геть! Але куди? Як пояснити киргизові? Адже такого складного питання він ще не вміє пояснити.

Увійшов киргиз. Кинув оком на кут, пошепки щось забелькотав. Шешель міг тільки зрозуміти: урус дорогою... відпочити ліг. Хата... заїзд... Господаря тут нема... так, для мандрівників.

„А коли прокинеться цей! Хто він—жовнір, жандар? Що говорити? Негайно лягати спати і удевати сонного доти, доки поїде. Свого кашкета з кокардою покласти збоку на видному місці“.

Ліг, укритися ряденцем.

Шешель відчував у темряві, як киргиз приніс чаю, хукав на руки—певне, пекло. Знову пішов, приніс свого халата і вкрив.

Забуті спомини про жахливі часи утечі й колізію з жандарами раптом виплили до свідомости і свердлили мозок, одганяючи сон.

„Що коли це об'їзний прикордонний?“

Думки знову закружляли і, обганяючи одна одну, напосідали на Шешеля серед цієї пустки, тишу якої порушувало хропіння ненависної особи.

Хропіння вщухло. Особа заворушилась, кркнула, плюнула набік і кинула соковиту руську лайку.

Крізь закриті повіки Шешель відчував уже світанок. Як нервово тремтять його щоки коло очей. Бо той, що прокинувся, уже підвівся й дивиться на несподіваного сусіда—на нього, Шешеля.

Ось він уже підводиться і йде до нього. У сінях щось закрустило. Хтось увійшов... Киргиз.

Особа зашкутильгала до порогу. Стиха вилаялася ще раз, бо ж вона ногу перележала... Киргиз щось почав шепотіти.

— А!—стиха протягнула особа.

Шешель чув, як знадвору лоскотали ранкову тишу шедрі руські матюки.

Особа крктала, певне, сідлаючи коня. Врешті верхівець поїхав геть. Шешель припав до щілини й побачив козака з зеленими лампасами, що добрячим коником підтюпцем подався в той бік, звідки їхав Шешель.

Легко зідхнув, ліг і поринув у забуття.

„Ще Кара-Даг¹—і ми серед киргизів на Алаі“, зрозумів Шешель з довгих пояснень свого супровідника, коли той гостив чаєм, зогрітим у мідяному жбані, що його переховувалося тут у порожній хаті для подорожніх.

---

¹ Кара-Даг—Чорна Гора.

Минули кілька годин, і за зеленими луками маячила чорна стіна, що розповзлася геть на схід-захід, скільки око бачить.

Коли їхали луками, вороні красуні, звірина-худоба—кутези¹ з лапчастими ногами, лев'ячими кучерявими шиями, поважно походжали по зеленому килимі, іноді спиняючи погляд на подорожніх.

Дивні, чорні, гривасті, чубаті, лапчасті воли, ялівки!

Десь з-під кущів виринуло двоє киргизів і попростували до провідника.

— Ігирма коп... пара²,— звернувся провідник до Шешеля. Той нічого не розумів. „Певне жебраки“—міркував Шешель. Витяг два злоти, дав провідникові.

Киргизи блиснули очима на долоню провідниковоу.

За мить двоє яків, з чудернацькими дерев'яними сідлами, стояли під горою, а киргизи накидали на шиї коням подорожніх якісь налигачі, прив'язуючи їх кінцями до сідел яків.

Шешель зрозумів—йому треба сідати на кутеза верхи.

Це було щось казкове. Він не хотів сідати. Він хотів бачити—що воно буде? Для чого прив'язують коней до яків?

Киргизи знизали плечима до Шешеля на його мову і вйокнули на яків.

---

¹ Кутез—як.

² 20 коп. грошей

Тварини пішли на гору. Конячки теж поплентались слідом. Провідник ішов поруч Шешеля, турбуючись за того, де йому треба ступати.

Аж тепер відчув Шешель, що Чорна Гора була вогка, а чорноземля, мов присипкою, в'язким чорним просом вкривала гірський камінь.

Ноги сунулися назад. треба було великих зусиль, щоб не поповзти вниз. А кутези собі повагом ішли догори, натягнувши ливу до наліганих конячок Шкапенята, витягнувши шиї, старанно лізли слідом за яками.

Ось яки полізли просто нагору, мов миші на стіну. Аж тепер Шешель помітив, що гора ішла мов, вал цитаделі. Конячок кутези тепер уже тягли на мотузі за собою, а шкапенята, борсаючись, шпортаючись і знов схоплюючись з колін, ледве встигали тягтися за ними. Ось уже і якам доводиться тяжкенько; вони вигинаються в'юнами, мов елястичні спортсмени—морські леви й ще швидше лізуть.

Здається, вже коняки не йдуть, а волочаться за ними.

Шешель теж не міг іти—його тягло назад униз, та киргизи помітили це, спинили яків і колом в обхід допомогли йому добутися до них, посадили на кутеза і знову рушили. Немов човном по хвилях плив Шешель на якові, а той, вгрузаючи в чорну землю, охоплюючи своїми м'якими копитами чорний камінь під нею, плив плив на гору.

Та й довгот ягнеться гора! А яки без відпочинку, із сопінням паротягів та іноді важко хрєпучи, лізуть і лізуть...

Ось іще кілька хрумких кроків — і вони на верхів'ї Кара-Дагу.

Знесилені коні пластом лягли, а засапані кутези важко дихають своїми барильчастими боками.

elib.prlu.org

III АЛАЙ

По другий бік чорної піднебесної стіни безмежним килимом прослався зелений степ—луки. Його далекий кордон десь зникав у сяйві, що колом із півдня на захід облямовувало блискучими піднебесними горами Паміру.

— Алай!—радісно гукнув провідник. Він велично, немов спиняючи гамір натовпу, простяг руку до зелених луків.

Двоє киргизів з якими одпочивали, озираючи далечінь Алаю — чи нема яких мандрівників переправляти назад униз. Шешель і провідник уже спускалися кривулястою стежечкою червоно-глиняного боку гори.

Дмукнув вітрець із Паміру. Холодом обвіяв і морозом пройняв легко вдягненого Шешеля. Провідник заметушивсь і подав йому свого теплового „Чайон-Туна“¹.

А вітер чимраз дужчав. Коли зійшли до підгір'я і з обох боків відкрились алайські степи-луки, вітер скаженим подувом пронизував

---

¹ Халат.

істоти подорожніх. Коні ледве йшли назустріч цьому невпинному вихрові.

Подорожніх охопив осінній холод, зуби вибивали дрижаки, коні хитались, як кручені візці.

„Далі їхати не сила, ще хвилинка—і я замерзну“,—ворухнулась думка в закляклій Шешелевій свідомості.

Але киргиз вйокав на свою сизопопелясту конячину... він звернув набік і, вищірівши зуби до Шешеля, промовив: „Суук, Чей, Отао“¹—і мотнув рукою вбік узгір'я, кудюю прямувала його шкапина.

„Певне, тут десь житло“. Од самої сподіванки затишку Шешелеві стало навіть тепліше—кров енергійно пішла по організму і будила замертвілі клітини тіла.

За кілька хвилин напруженої боротьби з холодом коні в'їхали у затишне межигір'я, де в далечин маячили шатра. Одно, два, три...

Зачулося гавкання собак і мекання овець.

Пара десятків кучерявих присадкуватих собачат, охопивши колом подорожніх, мов навіжені, лящали, скавучали, гарчали зі злості.

„От, коли б хто зліз із коня! бо ж коней не можна хапати“—чулося в їхньому верещанні.

Їхній лемент збуджував усю долину межигір'я. Навіть хмара овець, що вже були вистелили чорнобілою попоною зелену траву долини, посхоплювались і нервово тупцяли ніжками та мотали одна

---

¹ Холодно. Чай Хатина.

до одної головою, немов питаючи: що за причина? що воно ото за чужі люди причвалали й порушують вечірню тишу?

Із шатра вийшло кілька довгополих киргизів.

Старший сакал¹ вклонився до Шешеля і повернувся до провідника.

Шешелів киргиз щось енергійно пояснив тому, намагаючись криком перемогти собачий лемент, що й не подумали змовкнути з появою своїх господарів.

Врешті бородатий киргиз кивнув до хлопчика, що стовбичив проти Шешеля і з-під лоба розглядав уруса, і юнак вихром крутнувся до собачої турми, мотнувся поміж ними, грізно вигукуючи: Лемент миттю вщух. Собаки задоволено відбігли набік і, позіхаючи та потягаючись, лемехувато пішли на свої місця, розташовуючись симетричним колом навкруги овечих отар. Вівці теж, відчувши поблизу своїх вартових, відкрили долину кучерявим кожухом.

Киргизи заметушилися поміж шатрами, дехто підскочив до Шешеля допомогти йому злізти з коня.

В супроводі сакала, що взесь час давав якісь накази своїм людям, Шешель увійшов до порожнього шатра. За хвилину він уже сидів на теплих килимах, загорнутий увесь у теплі ковдри, і пив гарячий чай.

„Що за приємні люди оці киргизи“—міркував Шешель, сьорбаючи гаряче питво. Невже вони

---

¹ Борода.

так поважають руських? А може гадають—у мене грошей до біса, гарно заплачу? Та згадавши силу-силенну овець—„адже вони напевне належать цьому господареві“,—він засоромився своєї думки. Шешель приємно усміхнувся до киргиза з ріденькою козинячою борідкою—певне старшого сина сакала, що сидів коло запинала й поважно прислуговував Шешелеві, стежачи за його п'ялою, щоб не була порожня.

— Обдан, ісигі? ¹—додав Шешель киргизові, кивнувши до п'яли з чаєм. Адже він знає кілька-надцять слів, адже він може висловити свою приязнь цьому доброзичливому киргизові.

Той щасливо вишкірив перлові зуби.

„Тепер гаразд було б заснути,—метикував Шешель, запалюючи цигарку, мотнувши до киргиза:—вже досить“.

„Де провідник? Чому тут нема нікого? Невже я один буду в оцім шатрі?“—крізь дрімоту роїлося ліниве міркування, коли киргиз-прислужник зник разом із мідяним чайником та п'ялою.

„Як довго вовтузились з отією горою? Це ж ми цілий день лізли на неї та з неї“—спало йому на думку.

Згадка за пронизливо-холодний вітер примусила інстинктивно зіщулитись його у теплій ковдрі, і він потонув у забутті.

---

¹ Смачно, гарячий.

Коли Шешель одкрив важкі повіки, в шатрі блимав каганець, а коло нього навколішки стояв провідник.

Посеред шатра сидів сакал і той киргиз, що прислуговував.

Вони приємно всміхались і запрошували до страви. Перед ними стояла величезна мідяна миска. Теплий дух баранини вабив до їжі.

Шешель мимохіть посунувся до миски, але, забачивши, що син сакала стоїть із жбаном та ряденцем, миттю зміркував: треба вимити руки.

Коли Шешель присів, сакал чемно показав рукою на миску, витягнувши звідти кавалок баранини.

Шешель здивовано поглядав. Як майстерно киргизи пучками хапали підсмажений риж і обережно, не розтрусивши ні ріжиночки, клали його собі в рот.

Як ретельно обгризали вони кістки і смачно обсмоктували масні пальці! Він миттю перехопив їхні зручні маніпуляції їдців; йому навіть здалося, що такий спосіб їсти надзвичайно зручний, і він уминав разом із киргизами смачну баранину, спеціально приготовану для гостя, смачний пілав—неодмінну приправу до баранини.

Врешті з миски все виїдено, кістки негайно кинуто собакам і їду запито чаєм.

Сакал щось мурмотів до Шешеля, щиро усміхаючись. Врешті він зідхнув до провідника—певне кинувши йому: „шкода, що цей гарний урус не розуміє по-їхньому“.

В шатрі лишився Шешель та провідник, що миттю скрутився бубликом на другім боці шатра й захріп... Шешель знову запалив свої, висушені колись вимочені на Піча-дазі, цигарки, дивився на каганець і міркував: „Де то завтра ми будемо?“ Вихром майнули згадки про земського, вечірку, одружіння. Що гадають вони тепер? Певне, сподіваються на мене; за тиждень будуть чекати назад. А я? що далі робитиму? Розповісти цьому бородатому киргизові про себе, залишитись у нього? Прокляті мови, що через них люди не можуть порозумітися між собою. А тепер маєш! А проте,—хто й зна, що воно за киргиз? Можливо, який старшина, цебто той самий урядовець царський, агент уряду межі киргизами, адже руські нехтують мовами тих, хто їм підлеглий?

Він згадав мимохіть історію свого краю, наділення своїх панів дворянством, царськими милостями, і тих з вільних полковників, запорізьких осавулів, що перетворилися на чудових царських сатрапів. Чи не так буде, а може й є, з цими киргизами? Чи не однаково царат їх голубить, утворює своїх агентів? Потім, як колишні осавули, полковники, вони будуть зрусифіковані, і знаючи мову „свого народу“, будуть чудові посесори, „земляки“.

Кіпоть із каганця запаморочувала голову. Шешель погасив світло.

За шатром час од часу чулося шармотіння озець, що, певне, борсались ховаючись краще

од вітру. Хуга шаруділа верхом шатра, тріпочучи повстяними запиналами.

Гомін людей поза шатром після поклику сакала вшухав, і тоді чулося шепотіння.

— Дзякси адем¹,—кивнув провідник до запинала.

Шешель одкрив очі.. усміхнувся... Був ранок. Він відчував у собі силу, він уже не хотів лишатись у шатрі, боючись ворухнутися... він кивнув провідникові, що піде митися на двір, і вийшов із шатра.

Назустріч поспішав сакал.

„Він запрошує до свого шатра—це Шешель добре зрозумів.—Ну, що ж!.. “ Надворі така негода. Вітер, проклятущий вітер, що напинає на людей вовняні кереї і липневу годину обертає на листопад,—не хочеться вилазити з затишку!

В сакаловім шатрі півколом сиділо з десяток чоловіків, схожих один на одного—певне все діти і родичі. На одному боці шатра коло багаття вогтузилися жінки. Вони місили тісто на перепічки, гріли кілька жбанів і дмухали на кізяки. Бо ж гість у них—свято! Треба наготувати не тільки пілаву, баранини, а й перепічок.

Киргизи зсунулися один до одного в щільніше коло, давши місце урусові, його провідникові й сакалу баєві²—голови великої сімейки.

---

¹ Гарна людина.

² Багатій—хазяїн.

Великі гори м'яса лежали у ночвах-тарелі.

Гостеві перший кусень.

За м'ясом зникав пілав. За пілавом почався чай. Чай з однієї п'яли та ще й з перепічками. Тільки в романах таке! Кумиз? Хто п'є кумиз у свято? Лише господарки-молодиці іноді припадають до бурдючків, що висять у них коло куховарського приладдя, навішаного на стінки шатра.

Приємні, веселі, задоволені обличчя. Вони вже не бояться Шешеля—у нього така лагідна усмішка. Вони навіть мацають його китель, кашкет, червоні черевики, його портсигар з кери чудової роботи, куплений у крамниці далекого Києва. А коли він, зворушений їхньою приязню, подарував сакалові цей портабак,—радощам не було краю.

— Джякси урус, джякси піланчи¹,—гомоніло навкруги. Деякі навіть заметушилися приміряти собі Шешелеві окуляри, і коли всі спробували й з дитячою радістю реготали, щось оповідаючи, а Шешель витяг кілька срібняків і подарував кожному по злотому—втіха була безмежна. Той, що прислуговував звечора, мотнувсь із шатра і за момент притягнув свого гіджака² з волосяними струнами.

О, яка то була чудова мелодія! Правда, її чутно було тільки в цьому колі, але її звуки, мелодія, що творив цей майстер,—було щось надзвичайне.

---

¹ Гарний руський, добрий урядовець.

² Скрипка.

Навіть жінки стихли коло свого багаття: всі зачаровано слухали.

Шешелеві згадався один осінній вечір... там, далеко на Україні... у товариша школяра. По склу заплаканого вікна дощ лив сльози. Вони просочувались крізь замазку шибок, і замріяний приятель пальцем викликав на склі якісь дивні мелодії— пісню чарівнотендітної пташки.

Ніби кілька ос сичало в шатрі, і ці осі викликали сльози на очах киргизів.

Сумне сичання закружляло в хаосі чудернацького танку, і сумні обличчя тубільців розповзлись радісною усмішкою, весело заблищали очі.

— Джякси, джякси!— гукав Шешель, тріпаючи за плече музику. Киргизи весело гукали, реготали; їм вельми приємні були радощі урусові, що з ними їсть, трапезує, розмовляє, хоч і напівзрозумілою мовою, та почуває себе з ними гаразд.

Але треба йти відпочити. Після такої трапези неодмінно треба віддихатись, і киргизи гуртом провозжали славного уруса до одведеного йому шатра.

Як приємно лежати на м'яких вовняних ковдрах, що їх киргизи спеціально принесли для уруса. Вони якийсь час можуть і на землі переспати. Адже „урус“ не киргиз— йому потрібні якнайкращі вигоди!.

В шатрі було напівтемно, запинало було спущене, і тільки невеличкий отвір зверху шатра круглим решетом для повітря упирався в чудове

небо, що лагідною блакиттю зазірало в сутінь шатра.

Шешелеві лізли до голови згадки про свою втечу, останні дні, пригоди, розмови. Вони гірким смутком повивали його серце. Він відганяв їх і намагався зосередити свій мозок на майбутньому.

Що ж далі? Це ж уже ніби Алай, киргизи... Лишатися тут? Його охопила приємна згадка про сьогорішній бенкет. Вони всі такі добрі, так турбуються ним. Але для них він є урядовець-урус. Хіба сказати, хто він, розповісти, що він за урядовець, скинути до дідька китель, одягтися в їхню одіж і залишитися пасти вівці?

Хаос думок про невідоме майбутнє опанував його. Він уже не міг регулювати логіку свого мислення. Виразно лише поставало: „він киргиз, обріс бородою, став тубільцем... можливо, одружився... киргизенята... коні, вівці, кумиз, пілав і чай... Невідомий до того жах охопив його. Перетворитися на напівдикуна? Жадної газети, книжки, жадного прояву культури, тільки животіння первісних людей?—Його істоту пройняв мороз.—„Чи не однаково, що бути десь у тюрмі?“ Він почав порівнювати ці два перспективні живоття, та думки плуталися з підсвідомим прагненням жити, відчувати себе людиною, скільки сили є боротися з тими, що користуються з надбаних багатств культури, задушуючи других... бажання бути хоч гвинтиком до великого визволення людства з ярма випадкових узурпаторів, і створення умов для цих півдикунів,

мати частку культури—двигуна розвитку людськості...

Логіка міркувань губилася в його мозкові. Він дивився на клапоть чистої блакиті неба в отворі верху шатра і почував, що поволі його опановує спокій.

„А що, коли цей сакал є агент уряду, земського?“—знову спалахнуло в заспокоєному було жмуті мозкових нервів.

„Алеж я не можу з ними порозумітися“,—переконував він себе, загасивши це жахливе сумління і одганяючи думку лишатися тут.

„Врешті,—зміст життя—в русі!

Далі, далі!

Куди? Дарма—аби не бути на місці“.

Увечері, коли він сидів серед приємної веселої компанії киргизів—урук-танконів¹ сакала—і намагався зрозуміти фантастичні оповідання та пояснення їх, він знову відчув непереможне бажання лишитись. Адже він зрозумів: йому пропонують хоч кілька днів перебути тут.

Його провідник лагідним поглядом поділяв таке бажання,—йому теж добре сидіти отуто-о, їсти смачну баранину, без жадних турбот, будь-якої роботи, бо коні його на пасовиську разом із кіньми сакала.

Шешель перемиг себе і лагідно замотав головою, а провідник важко зідхнув.

---

¹ Сім'ї.

Вранці, лише підбилося з-за Паміру сонечко, Шешель уже сидів на коні.

Киргизи сьогодні не виганяли, як звичайно, товар на пасовисько; вони всі стояли купкою коло Шешеля і дивилися на нього своїми лагідними очима. Сакал торкнув за лікоть Шешеля і злегка вклонився.

Коли рушили, Шешель озирнувся, вдячно закивав до них головою. Здавалося, він покидав рідних.

Киргизи мовчазно дивилися вслід, аж доки він зник за узгір'ям зеленої долини.

*

Попереду розлягався широченний степ-луки. Око сягало навкруги. Просто перед мандрівниками далечінь степу облямовували півколом, немов із пінявих білих хмар, Памірські гори, від яких через невеличкий вихил на північний схід пасмо гір, ніби завмерлий караван чорнобурих велетнів верблюдів, другим півколом замикало цю чарівно-жовтаву, велично-широку долину. На степу,—ген-ген, куди око бачить,—комахами вовтузилася худоба; табунцями й по одинці, вона ледачо рухалась по зелених килимах поміж темно-сірих точок—шатер, розкиданих по цілому степу.

Дорога йшла вгору. В повітрі зателенькали нудно, одноманітно дзвінкі і хрипло-бубняві дзвони-калатала. А серед цього шуму зачулась жалібно молитовна мелодія.

„Невже й у них, як у „православних“, дзвони викликають такі ж нудножалібні пісні?—майнуло у Шешеля.—„Певне, тут за узгір'ям пристановисько“.

Але з-за обр'ю яру виринула голова шкапини, а слідом за нею по шляху й поруч вільною ходою сунулись миршаві шолудиві віслючки, шкапенята безорил. Засмалений кашгарець їхав верхи на віслючку, штурхаючи його попід живіт ногами, ніби застерігаючи тварину не заснути часом.

Віслючок заздрісно поглядав на своїх колег, що йшли де хто бажав: збоку, низиною, узгір'ям, сонно час од часу поскубуючи стеблинки. Кашгарець не звернув жадної уваги на подорожніх. Він надто був зайнятий своїми думами. Задивившись на потилицю свого віслючка, він тягнув чарівно-смутну пісню.

Ен хотан бір бала—
Ярим, ярим тос, тос!
Он беш яш та киз бала
О на яр, яр...
Хода берзке бермейдо
Ярим, ярим тос, тос...¹

Провідник Шешеля зідхнув і, ніби захопившись духом сюруджи², і собі зотягнув цю мелодію,

---

¹ Приблизно:

Ой, красуня те діача.,
Л.т п'ятнадцяти вона
Та П бог мені не дає.
Ой горе, горенько мое

² Погснич.

що проймала душу. Шешеля охопив смуток. Він відчув зворушливу самотність серед цих' зеленавих, тепер безлюдних лук.

А Памір ще так далеко. Здавалось, ось рукою подати до нього, що ніби біляста мильна піна переливалась у золотім промінні сонця. Та минув день, а до нього ніби й на крок не посунулись.

Провідник схопив погляд Шешелів, уважно теж подивився на чарівне памірське пасмо, замовк і відповів:

— Ге, ге, аліс юз лі! ¹

Сто кілометрів! А так близько, ніби рукою досягнути.

„Але куди ми ідемо?“—спинив Шешель погляд на провідникові, що так упевнено прямував зовсім убік од степу.

Коли перебрали вузьеньку річечку з блакитною водою, степ лишився позаду, а спереду копичились узгір'я.

— Дарау урус бар ²—зідхнувши, буркнув сам до себе провідник.

Шешель знову схопила лихоманка.

„Знову руські! Хто вони такі?“

Шешеля відчув дотик вітерця на своїх усах, бровах і голові. „Адже він тиждень не фарбувався. Де там, навіть не дивився до люстерка.“

---

¹ Далекс:—сто кілометрів буде.
Незабаром будуть руські.

І він нервово шарпнувся до сіренького саквожика, що сиротою лежав у торбині збоку сідла.

Коли Шешель повернувся з-за скель, куди зник, щоб пофарбуватися, коні пластом відпочивали на шляху, а провідник, скиливши до спини конячини свою голову, солодко спав, ніби жахлива спека була йому холодочком.

Коли надвечір спинилися на ночівлю, Шешель не міг заснути. Не тому, що у пристановищі для подорожніх, видовбаному в горі, муляло каміння під боки, — невідомість — хто ці руські і взагалі руські, од яких тхнуло серед півдиких завойованих країн шпиками, урядовцями... Згадка про них позбавила Шешеля нормального мислення.

„Втекти... от так вийти з печери і непомітно для киргиза дременути. Та куди йти? А коли киргиз сповістить „тим“ руським?“

Тільки засіріло, провідник обережно розштовхав його.

Пекельна спека палила буре каміння гір. Конячки ледве пленталися по гострих шпилях узгір'їв. Згага палила горло. Крутилася голова. Коні тяглися до кожного струмочка, що в'юнко сповзали по схилах і зникали десь у проваллях, але киргиз не давав ні коням, ні Шешелеві торкнутись до них.

Ямансу, — террик кізук¹, — повторював провідник, киваючи на рівчак, через який переводив він коні, позапинавши їм одежею голови і

---

¹ Погана вода. Хороба. Пешесна пропасниця.

міцно тримаючи за оброти. Коні, переступаючи такі струмочки, хропли від млялого бажання напитись, але даремно — киргиз був немислосердний.

В далечині замаячили будівлі.

Серце Шешелеве закалатало дзвоном, а мозок шукав різноманітних вигадок, як пояснити цим невідомим „руським“ свою мандрівку.

Ще хвилина — і з-за скелі виринув ріг будинку.

Киргиз спинив коні.

В очах Шешелеві мутилося. Безтямно зліз із скапини і, удаючи сміливого, ступив до ганку.

„Поштово телеграфна філія“... На мить од серця одлягло. Та зір праворуч схопив серед гірської долини ще один дворик, а збоку спичастий мурований військовий форт, і до серця знов торкнулись отруйні стріли чогось недоброго.

На порозі стояла молодиця. Вона щось буркнула, вся зчервоніла з невідомих радощів і запрошувала до господи.

Шешель мурмотів невиразні слова, тискаючи її вогку долоню. Його свідомість ледве сприймала окремі її вирази: — „Чоловік зараз погнав козу“. „Тут живе комендант прикордонної охорони з козаками“, „жінка начальника митниці втекла, і він сумує“...

Хазяйка-поштарка вже метушилася коло варива. Вона рада була, що урядовець-учитель, який прибув до киргизів на кумис, звернувся за порадою сюди, до руських, до своїх, де можуть його на-

путити. А ім'я Івана Петровича, Ссиррида Опанасовича, чи то пак Северина Агатангеловича, що згадав Шешель, цілком відкрило її людську добрість. Адже тут, у закутку пустель, уже два роки не видно було свіжої руської людини. Ще б не радіти! Вона певна була, що їй комендант форту, веселий Зіновій Тимофійович буде дуже, дуже радий. Вона неодмінно проведе Шешеля до нього. Ось зараз упорається з вушками і проведе. Тут два кроки.

Заховуючи зовнішній спокій, Шешель почував, що його нерви тремтіли неводом на вітрі.

„Що то буде далі? Адже тут є й телеграф і пошта. Невже сюди вже сповістили? А!—його охопила злість.—До дідька! Гинути так гинути! Хай хапають!“

Він навіть відчув себе бадьорим.. Ось він іде до мурованого форту, ось бачить козака оренбурзького, що відчинив їм браму—і нічого. Він, Шешель, сміливо ступає брукованим двором.

В покоях було тихо. Лише коли поштарка гукнула, з бічної кімнати хтось муркнув—умгу.

Поштарка вже стояла коло спини схиленої над столом особи, і щось, захлинаючись, туркотіла йому.

До Шешеля повернулося молоде біляве обличчя типового русака. Він підозріло оглянув Шешеля з голови до ніг, спокійно хитнув головою до нього й нахилився до столу, щось муркнувши: „Ось закінчу пошту“...

А поштарка знову тягла назад Шешеля, запевняючи його, мовляв, який радий буде Євген Симонівич — начальник митниці, — коли дізнається. Шешель мовчки механічно уминав господарчині вушки-пільмені, хоча їхнього смаку не відчував; йому стукало до мозку: „Чому ото комендант так зиркнув на нього і неуважно взявся до якихось там паперів? Невже він має відомості? На кордоні повинні в першу чергу знати“...

Шешель намагався бадьорити себе, але настирлива туга підступала до серця.

Коли прийшов провідник з гори, де паслись його коні, Шешель виплатив належні йому п'ятнадцять карбованців і попросив у нього за троячку собі „на згадку“ халата. „Що він у латках і смердить, то нічого — знадобиться“ — сновигала в голові думка.

Чи міг він пити чай, до якого так настирливо запрошувала господарка? Комендант не виходив йому з голови.

В сніях почувся брязкіт острогів, і за мить на порозі стояв офіцер.

Він був у новому одязі поручника, озброєний. За ним визирнуло троє чубатих козаків.

Шешель зомлів. А поручник суворо до господарки:

— Ну, шановна Маріє Ігнатівно, я мушу зробити вам неприємність—забрати вашого гостя!

О, який то був жахливо погрозовий і роздратований тон!

Господарка з переляку застигла з рукою, протягнутою до стільця, куди хотіла запрохати коменданта сісти скуштувати гарячих вушок.

Шешель почував, що кров одлила від обличчя і завмерла душа.

Недаремне серце відчувало.

Та нараз поручник зареготався, зухвало ступнув до Шешеля, дружньо стиснув його в обіймах, кілька разів почоломкав і, вишкіривши зуби до господарки, промовив:

— А ви що ж гадали? Я, комендант форту, дістаю щомісяця дванадцять карбованців мешкальних, на гостини подорожніх, а гостив два роки тому тільки консул, що приїздив до Кашгару, то хай у мене має притулок наш дорогий гість.

Він звернувся до козаків, і ті увійшли до кімнати забрати багаж подорожнього.

На трьох не вистачало.

— От так багаж!—реготав поручник, взявши мизинцем за ремінь Шешелів саквояжик.—А я гадав, що, принаймні, дві скрині. Хе, та ви по-військовому, по-нашому, не так, як сім'я консулова, що мала на душу по п'ять скринь.

Козаки теж співчутливо усміхались і задоволено винесли „багаж“.

Поручник, вже навздогін козакам, наказав миттю покликати Євгена Симоновича, а сам доводив Шешелеві, яке безглуздя оселятися десь серед гидких киргизів. Він запевняв, що лише накаже своїм хлопцям, і Шешель матиме й тут кумизу,

скільки захоче. Та чого краще—він сам із ним, Шешелем, поїде на кілька днів до киргизів, покаже йому увесь Алай, добуде кращого кумизу і „взагалі“... Чому ж їхати до них? Він, поручник оренбурзького війська, нізачо не відпустить од себе Шешеля!

Напружені нерви Шешелеві знову одпустило. Його тягнуло кинутися на шию цьому веселому комендантові.. братньо почоломкатись.

„Славний чолов'яга!.. він не має жадних відомостей!“

Коли з'явився лагідний, з добрими сірими очима, Євген Симонович, Шешель уже пірнув у вир шасливих фантазій, навіяних спиртом, веселими оповіданнями поручника, безнастанними наріканнями на долю Євгена Симоновича, що його так жорстоко покинула дружина і втекла з помічником.

Шешель прокинувся у розкішній кімнаті, прибраній килимами та різними східними оздобами.

За стіною сиплий звук грамафону, тягнув жалібну кавказьку пісню.

„Що це—казка Шехерезади?“ — міркував він, озираючи своє ліжко—чудову тахту і всю барвисту кімнату.— „Де я?“ —пригадував він.

Двері одхилились, і поручник вже напідпитку ніс у руці великий кухлик червоного напою.

— Пий, Павлушка, на похмілля неодмінно треба. Нектар, а не настоянка.

Шешель вихилив кислувато-солодке питво. Йому знов стало весело. А ще дужче повеселішав, коли

з'явився Євген Симонович, поштарка з чоловіком — огрядним чорнявим землячком Шешелевим, що виявилось за чаркою. Грамофон витинав веселі мелодії, компанія, до краю впившись, викаблчувала веселої, починаючи од наурської, рідної Євгенові Симоновичу, до гопака і комаринського, рідних поштареві та Зіновію Тимофійовичу.

— Їхати тобі звідси? Та ти здурів! Знаємо,— шкільне вчення починається не раніш, як із вересня. Ще маємо час! А на киргизів і іншу наволоч ще встигнеш надивитися,—ліз до нього настирливий поручник.

Але п'яний розум не зраджував Шешеля. Він кожную мить відчував, що треба шукати виходу. „Не буде ж отуто-о цілий вік сидіти?“ Він пам'ятав, що волосся треба фарбувати кожні три дні, не менше... тут така спека. Він розумів, що треба якнайшвидше орієнтуватися, де він є.

— Завтра, позавтрьому—коли хочеш,—поїдемо до киргизів. Побачиш, як вони будуть коло нас упадати!—гукав поручник, виливаючи в рот Шешелеві кухлик каламутних напоїв.

Організм уже не міг витримувати алькоголю. Шешель лежав колодою на своєму ліжку в комендантовій почивальні.

Люся, дев'ятилітній небіж поручників, що гостював тут на вакаціях, читав йому свої книжки, розповідав про кадетський корпус, про жахливих

начальників, до яких він не хотів би їхати на вчення цілий свій вік...

„О, Шешель неодмінно піде з ним на гори ловити метеликів, оглянути бескиди, глечери, річкаки, свіжі квіти“...

А в думці ролюся: „Час фарбуватися“.

Коли Шешель з Люсею ішли в гори, погоничі переганяли „за кордон“ величезний табун коней, навантажених старим залізом.

„Дивно“—міркував Шешель,—„начальник митниці казав, що заліза не можна перепускати, а тут тобі цілий табунець“. Він згадав екзотично вбрані кімнати Євгена Симоновича, його чудові різноманітні напої та чарівні дивовижні речі,—і це питання вже більше не набридало. Його більш цікавила місцевість. Дременути отими горами, що праворуч, що з-за верхів їх маячить сніговий ланцюг Паміру,—значить десь загинути. Майнути через річку і скелястими узгір'ями—десь серед голих гірських пустель здохнути з голоду. Не даремно оповідав поручник—п'ять день доброї їзди верхівця по той бік пустельно-скелястого кордону—не можна здибати жадного житла... живої душі, опріч... ведмедів, вовків, тигрів...

Екзотика, невідомість того, що за скелястим кордоном, взяла в полон Шешелів мозок. „Тут лишитися до осені? Повертатися до Івана Петровича—на прокурора? Вештатися поміж киргизами? Ні, це було все сіре, як оте каміння, що облямо-

вує річку з рудою водою, нудне, як марудне життя киргизове“.

А там, за тою закордонною скелястою пустелею, було щось невідомо привабливе, що могли одкрити йому новий світ. Тут—або розбещеність, пияцтво, свиняче животіння, а захочеш щось вигадувати, й типроти цієї розбещености—викриють, і далі каторга, Сибір, а може й... на мить у нього в голові майнув образ закатованих з новелі. Адже зараз воєнний час!

Люся, хлопчик, сілав Шешеля за рукав і тягнув показати йому, як іде з долини на гору вода.

Міркування перервано, і Шешель з цікавістю оглядав довжелезний, ніби кінське корито, ярочок, що гадюкою виповзав звідкілясь із долини, підіймався чимраз вище, досягаючи в деяких місцях кількох сот метрів над безоднею, звідки йшов початок цього ярочка. Вода була чиста, мов кришталь, і коли Шешель пив—із неї він бачив свої вуса, брови. Їх час фарбувати... він це встигне зробити, доки Люся буде бігати за лапатими чавуновими метеликами.

Як швидко щезає фарба од цієї непереможної спеки, що потроюється розпеченим камінням навкруги.

„Фарба німецька“,—метикував Шешель, розчісуючи гребінцем брови, і, стерши порошок, обережно фарбував їх. Хемік, що її вигадував, певне, не уявляв такої спеки, що виїдає за пару днів усе чисто“... Шешель усміхнувся, згадавши

етикетку „гарантовано на два тижні“ і часи свого перебування на Україні, де таки, дійсно, ці два тижні фарба трималася чудово.

Коли поверталися до форту, Люся мав не один десяток різнокольорових метеликів з крильцями завбільшки як добра пара замурзаних долонь дорослого киргиза.

У дворі форту вже було посідлено десяток коней, біля яких сновигали козаки. Їм, певне, теж була приємна мандрівка „до киргизів“... Адже вони матимуть там всього „досхочу“... А їхній начальник хіба заперечуватиме їхнім бажанням?

Коли козацькі коні подались вихром, виявляючи один перед одним свою спритність, поручник, стримуючи свого „арабського“, гукав до Шешеля: „Ого, Павлуша! Та ти молодець; тримаєшся в сідлі, немов справжній їздець!..“ А коні, радіючи з такої розваги, що дасть їм набігатись досхочу, мчали вітром. Коли шлях заступала гора, по голому кам'яному похилу якої треба було їхати, їзці й тут ледве стримували коні: тим хтілось довести своїм господарям свою здатність погарцювати й по цьому голому стрімкому узбіччю. Але спад поринав просто до глибокої річки із жовтою водою, і їзці не хотіли ризикувати. Недарма ж тут загинуло четверо козаків за ці останні два роки! Проте, коли вибрались на луки, верхівці мчали на всі заставки.

Сонце вже сіло, із-за гір хутко сунула чавунова тінь. Вершники доскочили киргизького шатра.

Тубільці вже чекали на „дорогих гостей“. Таке тупотіння і гомін був знайомий киргизам лише в байрам, коли вони влаштовували гонитву своїми найкращими кінями...

Перекладач-татарин—козак щось грізно наказав сполоханим степовикам, і десятки людей кинулись до коней.

За мить Шешель і поручник були в шатрі. Козаки десь зникли по інших шатрах.

„Яке багатство!“—озираючи шатро, міркував Шешель, доки поручникові, що простягся на шовковій ковдрі, киргиз скидав чоботи.

Киргиз, стягнувши один, прів над другим, а поручник, стримуючи себе, щоб не зареготати, щосили вперся в коліно того і, загнувши п'яту, ніби намагався витягти ногу з халяви... Врешті він пустив ногу, і киргиз котком покотився геть до другого кінця шатра. Поручник реготав з своєї вигадки, а киргиз ніяково тер звихнуту шию.

Два невеличкі бурдюки кумизу були до послуг Шешеля й поручника, а на порозі вже чекав з чаєм і чистими п'ялами господар. Він низько вклонився поручникові і поставив перед ним принесене.

— Це для нас спеціально березуть,—гукнув поручник до Шешеля, закріпивши купку цукрових ласощів...— Головне з цим бидлом—це строгість, суворість. Треба, щоб вони завжди пам'ятали—ми начальство для них... інакше..

До шатра внесено тарілки з м'ясом і рижем.

— Для нас виключно зарізали барана,—проводив до Шешеля поручник.—Для козаків теж зарізали, будь певен. Та вони й не те матимуть!—Поручник загадково підморгнув до Шешеля й запитав.— Хочеш?..— Кров хвилею прокотилась Шешелеві по обличчю, і він замотав головою. Удавав веселого, але кисла усмішка кривила уста.

— Так, правильно, при козаках незручно. Хай іншим разом,—зауважив поручник, ніби засоромившись.

— Я отут вже три роки. Аби чого захотів—скажу козакам—і вмиє є. Ти знаєш, їх, цих шатер, на Алаї більш, як тисяча, десятків тисяч людей і сотні тисяч коней, мільйони овець. Що для них вівця чи десятків, а то й сотня коней? Ось завтра оглянемо їхні оселі, побачиш.

Коли Шешель засинав, він ледве чув десь серед тиші ночі жіноче пхикання...

Сонце підвелось, і Шешель з поручником, напившись „старого“, вийшли з шатра, їх уже чекали козаки з посідланими кінями.

Господар шатра виніс ще дві вовняні подушки і приладнав до сідел поручника і Шешеля. Начальству треба ще м'якше, як козакам, що лише по одній подушці поприв'язували до примітивних киргизьких сідел.

Трьох козаків не вистачало; решта ніяково поглядали на поручника, але той, підморгнувши старшому, запитав:

— Що, ще не приїхали стерви, заспалися?

Козаки зареготали.

Козак-тлумач щось наказував сивому господареві, помахуючи перед ним пужалном нагая.

Киргизькі коні щосили гнали наввипередки. Нагаї верхівців ляскали по боках, і баскі тваринки брали з маху яри, узгір'я та плутаючись у великій траві, намагалися випередити одна одну. Так бажали вершники.

Ось іще один ярочок, пригорок і там, біля шатра, дистанція перегонів. Козаки, мов навіжені, підстрибували на своїх конях, щосили репіжили по боках, крижах, шиї і головах своїх „недоладних“ бігунців. Кожен намагався бути спереду, домчати першим.

Але на узгір'ї конячина поручника гримнула на бік, і іздець, зухвало стрибнувши через неї, стояв коло пагорка. Поручник вишкірив зуби і задоволено сміявся, побачивши, як один козак покотивсь у траву, коли того буланій коник занурився в ярочок і миттю простяг ноги.

Коли підтюпцем під'їхав Шешель, поручник стояв коло своєї конячини, що розтягнулась на траві, і з усієї сили шмагав її нагаєм по голові.

З кожним ударом конячина здригувала ногами, совала головою, ніби намагаючись захиститись од катування. Врешті вона витяглась, і з рота линула кров.

Поручник матюкав „проклятих“ киргизів, що дали, — певне умисне, — йому таку шкапу, а козак, який їхав на буланій, що теж не ворушилась під при-

горком у траві, в далечині десь, надібавши коло шатра киргиза, стьобав його нагаєм.

Врешті киргиз відхилився і помчав убік.

Поручник наказав козакам покурити, а сам почав розповідати Шешелеві, як треба триматись на сідлі, щоб не впасти, коли коняка схибне.

Збоку на киргизьких конях під'їхало троє козаків.

— С... с-и!—вилаяв поручник.—Гулять—гуляйте, але просипати, вашу...?!

Козаки прохали пробачити, витягшись перед ним. Поручник змилювався, штурхнув одного з них пужалном у пузо і, зареготавши, запитав:—Хоч гарні були?

— Так точно!—заревли ті в один голос. Вони тупими поглядами їли начальника.

— Вольно молодці!—пробачив їм поручник.

Киргиз привів пару коней. Його обличчя було скривавлене. Він рукавом намагався ніби спинити червону рідину й ще більше розмазував її по обличчю.

Козак хльоснув його по спині нагаєм і мотнув рукою, щоб ішов під три чорти!

Коли приведені коні були посідлані—подорож тривала далі, аж поки домчали до великих табунів.

Миттю козаки назганяли киргизів і за їхньою допомогою мотузами половили з табунів кожному бажану коняку.

Отари овець, шатра, купи киргизів, чай, кумиз, смажена баранина, пілав, запобігливі жахливі погляди господарів; за кожен лемехуватий рух,

брудну п'ялу, погано приладжену подушку—щедрі дарунки нагаями.—все це калейдоскопом мигтіло Шешелеві перед очима. Йому було чогось соромно.

Цей день йому здавався за вічність. А другого дня, коли козаки загнали ще троє коней і з купи зігнаних, щоб постачити свіжі коні киргизів, один киргиз сів коло нагло подохлого бігуна й тихо ридав,—Шешелеві замакітрилось.

Киргиз не звертав уваги на нагаї, що сипалися на його плечі, що розпанахали його плохеньку свитину на спині. Він затулив руками обличчя й тихо вив.

Шешель уже не міг стримуватись. Він забув, що повинен грати ролю такого ж, як і всі „уруси“, жорстокого, що любить „веру, царя і отечество“, що розуміє „обов'язок“ високо тримати авторитет „уруса“ серед півдикунів киргизів. Шешель злегка торкнув поручника за плече тремтячою рукою і, удаючи, що сміється, промовив:

— Досить. Накажи, хай кине лупцювати. Однаково те дерево не проймеш...

Тоді киргиз підвівсь і кинувся поручникові в ноги, щось лопочучи.

Тлумач переклав комендантові: „просить пробачити, бо це загинула його остання найкраща баска кобила, що брала призи“.

Шешель стояв очманілий. „Знайоме обличчя!“ Він напружив мозок, шукаючи щось у клітинах його згадок. Так, це він! Це той киргиз, що услуговував йому в час першої ночівлі під час переїзду. Той,

що грав йому чудову мелодію на своїй дивній скрипці.

Киргиз глядів на Шешеля жахливо здивованими очима. У його погляді була безнадійна туга й докір, що обнявся з прихованою ненавистю.

Шешель дико усміхнувся, ніяково хитнув до нього головою й пішов слідом за поручником. Він був немов п'яний.

Під його повіками гіркий бризк сліз серпанком закрив очі.

Ночували, повернувшись, у першому шатрі. Ранком за шатром чувся лемент. Когось перішили, хтось гукав і тупав ногами. До шатра увійшов захеканий, ніби од якоїсь важкої роботи тлумач.

— Що там знов?—запитав поручник, натягаючи чобіт.

— Так що візса не давали коням,— відповів той,—і я наказав відшмага вашбродь.

— Правильно! Воно, звичайно, у киргизів де ж візьметься овес, але повинні заздалегідь потурбуватись і заpastись; хіба ж не знали, що ми можемо приїхати?!

*

Поночі скажено мотався вітер. Дощ безперестанку полоскав степ, каміння й десятків верхівців. По голому узбіччю вже не можна було їхати верхи; назирці один за одним, міцно тримаючись за поводи, козаки тупцями поруч своїх коней. Шешель був мокрий, як хлющ; легка одіж кри-

гою прилипала до тіла. Здавалося, ході не буде кінця. Темряву жахливої нічної негоди час од часу розтинала блискавиця, показуючи, що коні чуттям ідуть певною дорогою. Іноді деякі з них сковзались, але впавши навколішки, миттю схоплювались, цупко тримаючись на слизькому, щоб не поповзти туди, вниз, у провалля, де глибока річка, де загинуло за ці два роки четверо.

„Що, коли б чудо?—майнула химерна думка у замороченій голові Шешелевій,—і всі ці покотились у провалля?“

Та розумні тварини врешті вивели на рівний шлях.

Крізь безнастанне хльоскання дощу верхівці вихром доскочили форту.

Передягнулись у сухе. З'явився Євген Симонович, поштар. Напої знову полилися у пельку, розганяючи по організмові застиглу кров.

Алькаголь уже не впливав на Шешеля. Його міркування купчилися коло киргизів, каторги, невідомої країни по той бік кордону. „Головне—це треба якнайшвидше“. Адже у нього фарби лишилося не більше, як на три рази.

О, коли мозок горить, шукаючи виходу, і під впливом наркозу розкриваються всі клітини підсвідомого і позасвідомого—він знайде раду.

То ж не диво, що на Шешелеві запити, що воно ото за люди живуть по тім боці, що воно за хінці в натурі, а не в книжках—поручник сказав: „Правильно! Зроблю. Поїдеш і туди—подивишся“. А Євген Симонович додав: „Хоч завтра“. У нього,

бач, проходить табунець до Кашгару; він може наказати перевезти.

— Тільки на два тижні. Не більше... а то ми тут повиздыхаєм з нудьги. Назад теж цим табунцем... а коли хоче, поручник вишле за ним козака.

Так, так, завтра. Завтра Шешель уже не бачитиме цих людей, цього краю, де так все дивно збудовано, в яким невідомо—хто люди, де скотина, хто худоба, де речі... де невідомо, що з тобою завтра може статися, що з тобою можуть зробити?..

Лише зазоріло, Шешель був на ногах. На дворі вже стояла конячка і верхівець узбек.

На той бік уже переходив табун коней без зверхнього вантажу, але навантажений контрабандою під кульбаками.

Козаки теж вийшли провести свого веселого, доброго гостя. Поручник чоломкався.

Швидше приїзди... та не валандайся з тією наволоччю, що їдеш із нею. Візьми нагая в дорогу! Хоча в тебе є костур,—заспокоївся він.

— Не сумуй, Євгене. Адже я лише погляну, як живуть хінці. і зараз же назад... миттю назад,—белькотав пересохлим язиком Шешель до засмученого начальника митниці.

... До побачення!..

Всім було шкода юнака, що іде чомусь подивитися на замурзаних хінців.

Сонце вже підбилося над кам'яною пустелею. Воно полискувало на Шещелевому чорному кителі. Ще мить—і юнак зник за узгір'ям кордону.

Але раптом всередині заворушилось гадюче, нове до цього часу йому невідоме чуття. Він відчув, ніби відірвався від землі й лине у безвість.

Там, за горою, ззаду лишилася країна, повна страждань, жахливого гноблення. А він із штуккарськими пригодами втікає від неї, залишає тих, що там.

Перед очима болізно замаячила його мандрівка з козаками до киргизів. У вухах чулось виття киргиза, що здригався під козачим нагаєм.

Мозок спалахнув блискавичною жадобою помсти — діяння... А розум стукав до скроні:

Назад!

Шешель сидів на сідлі, мов під електричним струмом.

„Його ніхто не бачить... Погоничі спереду... Ось сюди, в долину“.

Миттю схопився з коня і, мов навіжений, подався межигір'ям ліворуч.

Мозок уже відкинув геть жах животіння серед півдиких. Він палав. Туди — до них, до півдиких. Разом із ними, серед них добути відважних і разом з ними нищити, нищити все, все, що дхне піланчі-урусом, все, що гнітить людство, що тисне у кривавих пазурях мільйони люду.

Десь у далечині з-за гір ледве чулось глухе калатання каравану, що ліниво посувався на південь.

IV

БЕЗ СТЕРНА

Коли лінії калатала поволі завмерли за узгір'ям, Шешель отямився. Навкруги, серед порослих іржавим мохом гірських скель була вчиста тиша. Здавалось, не лише пташки, але й гірські комахи не відчували принади вибрати ці скелі за своє пристановисько. Лише мовчазне сонце своїм гарячим сяйвом посилало усмішку дикій гірській пустелі.

Свідомість самотності оповила Шешеля жахливим мороком.

Він ніколи ще не відчував такої потреби в людях, як тут, наодинці з мовчазною кам'яною природою.

Зідхання мимоволі вирвалося йому з грудей і погрозливою луною пішло міжгір'ям.

Шешель мимохіть спинив подих, і нове відчуття цілковитої тиші пройняло його страхом.

Йому уявилося, що ця тиша була тільки провісником погрози невідомих тварин, що таяться за кожним прискалком.

Але це уявлення тривало одну мить. Навкруги було спокійно.

„Чи повернуться до кордону сповістити про мене?“ — майнула думка. Але він згадав, що великий караван мав тільки двох людей, і заспокоївся.

Тепер він відчув, як по всьому тілі розливалась млосна втома.

Фалш, що пойняла весь його мозковий апарат і в напруженім стані тримала його останні кілька тижнів перебування у коменданта форту, тепер одпустила його нерви, і закон відпочинку всіх клітин диктував йому своє.

Ласкаве сонце своїм теплом зогривало його організм, і Шешель не зчувся, як поринув у глибокий сон. Лагідна тінь од скелі берегла його спокій, аж доки творець природи — сонце перекилося по другий бік шляху, розтопивши холодок.

Шешель прокинувся. За момент він пригадав усе, що скоїлось, і тепер мозок його вже знову запрацював у напрямку: що ж далі? Шлях, що розстелявся перед ним, був ясний.

„Хіба він не з тою метою повертає назад, щоб іти туди, до тих півдиких, що теж люди, що їх обернули в скотину ті дужі, що труїли його організм алькоголем, що серед них мозок висихав од буденного, скотячого животіння.

Шешель намагався орієнтуватися в місцевості. Атож! Цією долиною назад... Там пустелькою серед гір, праворуч... за висохлим стовбуром, що пообвішано лахміттям та брудними стрічками і ма-слаками, там має бути шлях...

І коли похмура ніч відкрила місячним сяйвом темні силюети узгір'їв. Шешель уже був коло кордону.

Сірий форт мовчазно полискував своїми ребрами серед бурої улоговини.

Шешель, ледве ступаючи в тіні попід стіною природного валу, перейшов за форт.

Він знав, що козаки-варта добре знають, коли і кого треба стерегти. Адже цим кордоном завжди проїздять удень, кому треба, залишаючи комендантові та начальникові митниці „свої лишки“. Шешель добре знав, що тепер козаки відпочивають, і до самого ранку жадна тінь не з'явиться з форту.

Він минув поштовий будинок і тихою ходою подався добре знайомою йому доріжкою туди, де мали бути люди.

Дихнув вітрець, і Шешель почув, як він почав термосити жовтяві хвильки річки.

„Це тут загинуло четверо козаків“,—пригадалось йому. Перед ним постала бурхлива із зливою ніч, коли „вони“ з ним, на конях, ледве пленталися по узбіччю гори.

Подув гострий холодний вітер. „Зараз почнеться долина, а за нею рівний шлях“,—міркував він, загортаючись щільніше в халат.

В далечині заблищав вогник, а за хвилину перед його очима повільно блимали, то зникаючи, то знову спалахуючи, далекі багаття.

Пастухи. Шешель знав, що уявлення про їхню близькість, то лиш омана, що до цих вогників йому не дійти нині... що...

Шешель припав до темного сугроба. Повз нього промчало двоє козаків, тримаючи на сідлах поперед себе якісь білясті оберемки...

„Вівці“...

Тепер йому стало ясно, чого він їв щодня баранину, і звідки її добувалося... бож у форті не було овець. Козаки були „там“ на полюванні... Тупіт зник у долині, і Шешель бистрою ходою подався чорною смугою дороги серед зелених лук.

Холодний вітрець свіжив йому обличчя, будячи ясні думки й рішучі наміри.

Коли засіріло на сході, коли сонце знову почало свій обхід, коли воно безупинно жагуче палило зелені луки, не поступаючи ні на мить перед шаленим Памірським вітром, Шешель безнастанно, іноді лише присідаючи на кілька хвилин спочити, простував на північ, туди, де розташовані шатра, де отари овець і табуни коней мережать зеленожовті луки, де півдикі киргизи животіють у сподіванці наїзду чубатих гостей з їхнім веселим начальником.

Величний пінястобілий Памір конав останнім блиском срібла, коли Шешель, ледве пересовуючи ноги, спинився перед першим шатром.

Назустріч йому вийшов старий киргиз. Його очі блищали, мов від пропасниці, а шия вгнута в плечі, цупко тримала його голову, не дозволяючи поворухнути нею.

Він нічого не питав Шешеля. Вклонившись, рухами рук він запросив його до шатра, одв'язав

з одвірка бурдючок і, поклавши його на повсть, куді звалився Шешель, мовчки добув із торбини шматок черстої перепічки. Подав гостеві й зник.

Шешель жадібно припав до бурдючка і, захлинаючись, пив холодно-кислу рідину. Він навіть не відчував голоду, не торкнувся перепічки. Його мозок палав гарячими сподіванками, а тіло тремтіло від нервового напруження.

До шатра увійшло двоє молодших киргизів. З їхньої усмішки Шешель зрозумів, що вони його пізнали, але, де він їх бачив, не пригадував. Шешель промовив: він хоче бачити, добитись до сакала... Його голос тремтів. Киргизи зрозуміли, про кого йде мова. Вони закивали на знак згоди головами, але ніхто не рухався з шатра, і всі з подивом оглядали Шешеля, іноді перекидаючись невідомими Шешелеві слівцями.

Врешті вони вийшли. Шешель чув, як вони гостро змагалися за шатром, і йому здалось... (він пригадав їхні дивні погляди), що між ними точилась балачка: „забити його, чи ні“.

Його охопила розпука. Загинути нізащо, покутувати гріхи того ката, з яким він їздив. О, ці бідолахи не знають, чого він, Шешель, до них в'явився!

Але його міркування були даремні. З окремих слів їхньої обопільної лайки, коли його садовили на коня, він зрозумів, що вони сварилися—кому з них їхати.

Шешелеві здалось, що вони ніколи не проїдуть, врешті, темних силует шатер, що виринали з-за високої тирси.

Киргиз безнастанно щось ,балакав до своєї шкапи, ліз нею крізь високу траву. іноді гукаючи назад до Шешеля, щоб той не заблудив. Часом хтось гукав із гущавини трав або з темних куп шатер, і знову замовкав після відповіді киргизової.

Шешелеві здалось, що вони продираються крізь таємничі нетрі, де засіли войовничі тубільці, де на кожному кроці вартові загони бережуть зелений Алай.

В голові почали роїтися думки про казкових індіців, малюнки з писань Майн-Ріда калейдоскопом проходили перед заплющеними очима. „Починається гора“, — майнуло в Шешелевій голові. Втома валила його з цупкого сідла, а киргиз їхав і їхав без кінця.

Коні пішли врешті рівним шляхом, і Шешелеві здалось, що вони підіймаються, повзуть до неба. Вітер навкруги шматував його одіж, розхристуючи йому халат. Одначе цього пронизливого холоду Шешель не відчував. Йому було гаряче... Його голова палала, як палало все тіло...

*

Шешель оглядівся, і йому здалось, що оточення знайоме. Так, він тут був; це ті самі ковдри, що на них він одпочивав, ті самі тозсті вовняні стіни пов'язані ремінням, той самий отвір у даху шатра,

що крізь нього маячить кругленький шматок блакитного неба.

До шатра увійшов сакал. Він приємно усміхнувся і кивав головою, примовляючи: „Добре, гаразд“.

Так, Шешель був у того самого киргиза, де гостював першого разу. Так, це тут живе його брат чи син, що ридав над білим скакуном, а його періщив нагаєм козак... Це ж він дивився на Шешеля тривожно-тужними, але повними жорстокої помсти, очима.

— Два дні спав,—промовив сакал, присідаючи коло Шешеля. — Зараз буде чай. Їсти доки не треба .. хай увечері...

До шатра увійшов молодший киргиз. Він приніс чай у жбані, п'ялу і шматок м'якої перепічки.

Його лагідний погляд зустрівся з Шешелевим поглядом.

Серце краялось на частки, а в мозкові завертілись палкі мрії.

Це був той самий киргиз...

Коли той нахилився поставити принесене, Шешель схопив його тремтячою рукою за рукав і пригнув до низу, щоб той сів, другою рукою Шешель показав обіч себе, щоб сів і сакал.

І коли киргизи сіли коло нього... Шешель почав розповідати; „Він не урус. Він не піланчі. Він ненавидить гнобителів! Атож, він утікач, і хоче бути з ними, мститися за них, він збере таких, як оцей юнак киргиз, вони будуть нищити уруса-піланчі.“

Тепер урус знатиме, як знущатися з безсилик киргизів!”

Очі Шешелеві палали від захоплення; йому забило дух.

Сакалове обличчя перекошилось від якогось внутрішнього болю... а молодий киргиз, широко розкривши очі, дивився на Шешеля, немов перед ним цей урус одкрив йому давно відомі, такі ясні, такі здійсненні мрії.

А Шешель говорив далі, запалюючи вогнем свого переконання цих двох пригноблених істот, що будуть за визволителів свого краю.

Врешті він замовк—і жадібно почав пити з п'яли чай.

Шешель чекав на відповідь.

Проте, киргизи встали і навшпиньки вийшли з шатра.

Пухка перепічка, гарячий з невідомого коріння чай надав Шешелеві сил. Йому хотілося, щоб швидше з'явився сакал і той юнак. Адже його істота була вся проінята непереможною жадобою революційної дії. О, це буде перша в історії річі Розбуркати диких киргизів, запалити повстання!

До шатра увійшов сакал, а з ним двоє молодших знайомих—той юнак і, певне, його брат. Сакал вказав їм місце коло дверей і мовчки вийшов.

Чому вони тримали в руках великі палиці, Шешель не розумів. Йому навіть спала химерна думка.—„Певне, якась церемонія“. Киргизи стояли

нерухомо. Вони навіть не мали наміру глянути на нього.

Шешель хотів був встати, підійти до юнака киргиза.. бо ж той не дав йому відповіді на його пропозицію. Але обидва погрозливо простягли долоні і з чемною усмішкою дали знак—сідати.

„Невже не повірили? Гадають, що я шпик, якого підіслав комендант?—виник у Шешеля сумнів.— „Уб'ють“.

Уявлення, про таке, згадка про свою втечу з фронту, пертурбації за цілий цей час, нарешті, як доведе він їм правдивість наміру...

„Адже він урус... представник тих, що знушаються з них“.—Усе це нервовим клубком змішалось у його мозкові.

— Слухайте, любі мої!—вигукнув він до юнака, з наміром пояснити весь абсурд їхнього домислу. Увійшов сакал.

— Ми вас повинні арештувати і приставити начальству. Про таких людей ми маємо наказ аксакала Оша...—Все це сакал промовив з таким перестанком слів, що значення їх Шешелеві не треба було брати під сумнів.

Він сидів нерухомо, немов би параліч атрофував всі частки його тіла.

Мозок одмовлявся працювати, щоб логічно зрозуміти сказане.

Повінь злості повзла гадюкою йому по серцю, обвиваючи його холодною смужкою, і підступала до горла.

Шешель зареготав сміхом божевільного.

„Тікати з фронту, переживати нечувані пригоди, жити в коменданта, їхати за кордон... повернутись, щоб узяти участь у знищенні гніту над бідолашними і... щоб вони тебе арештували!“

Сміх обіймався із злістю. „Раби нещасні!“

Він кинувся на юнака. але дужі руки другого вартового схопили його збоку... Шешель, мов в'юн, вихопився з його кліщів, збив його на підлогу, намагаючись вискочити з шатра; та цупкі обійми юнака обручем обвили його тіло.

Прибіг сакал. Він приніс довгий ремінь, і за мить Шешелеві руки мертвими азійтськими зашморгами були заплутані в шкіряні сіті.

Тепер він уже не реготав. Він відчував, що не вирветься, що його жде те, що мало бути на фронті...

Шешель затих у куті шатра і, немов знесилений звір, що врешті помирився з своїм становищем, застиг у мовчазній тяжкій задумі.

Перед ним проходило все його нервове, повне бурхливих поривань життя. Тепер воно було скуте в слизьке реміння й чекало на невеселе майбутнє.

Йому пригадалося дещо з історії польських повстань, і він тепер зрозумів тих революціонерів, що їх убивали й заарештовували самі ж селяни, що за їхнє визволення ці революціонери боролися.

Надвечір його обережно вивели з шатра, попустили реміння й посадили на коня.

Троє вершників і між ними сам сакал—вдягнені в святково-нові фарбисті халати, були його провідниками.

Куди вони його повезуть? На чий суд?—крізь хаотичні мрії пробивалася думка.

З окремих перемов він почув слово Ош.

Перед ним знову воскресли його пригоди в Оші... Іван Петрович. Земський. Ніна—його наречена..

Які знущання ждуть його? Тюрма. заслання, а може й смертна кара. Він відчув, що до краю безсиліє, хоч його сили до останнього не зраджували боротися за своє життя. Все навкруги стало нудне, байдужість опанувала його розум і всі чуття.

А крізь важку втому з глибини розумового жевріння іноді порскали безсилі іскорки: „Для чого була оця вся боротьба самітного дон-Кіхота без коріння, без будь-якої підтримки?“

Звикла до вигадок постійної фантазії півсвідомість ворушила затиснені в кут думки і вимагала свідомої реакції на них. Темрява навкруги, спокійний темп коливання конячини не давали можливості думати про щось інше. А сердитий вітрець своїм холодним повіванням ще щільніш зганяв його думки до купи, ніби нацьковуючи їх одна на одну і вимагаючи якогось висновку.

Його думки віджили й почали рухливо поміж себе змагатися. Шешель відчував своє важке дихання. Щоб пак!—його мозок шукав нового шляху боротьби.

Тепер Шешель розумів своє призначення. Довга боротьба його химерних прагнень і поривань не варта була ламаного шеляга. Він пригадав саркастичний регіт студента, зауваження свого друга: „тепер не пізнаєш, де революціонер, а де чорносотенець“ Йому, Шешелеві, - хочеться відпочити. Так, він ще в силі боротися за власне життя... Адже він ще такий молодий, а молодість так любить життя! Він лише не цинив його раніш. О, тепер він знає йому ціну!

Йому стало легше, він навіть почав озирати місцевість, вкриту нічною млою, осяяною блідим місяцем.

Вони їхали вузеньким міжгір'ям. Шешель не пам'ятав цієї путі. Вони не проїздили Кара-Дагу— вони посувалися новими шляхами.

— Куди їдете?—гукнув Шешель.

— На Ош, на Ош,—зачув він лагідний сакалів голос.

— Але ж це не той шлях?—вихопилось у нього.

— Той,—промовив з усмішкою в голосі киргиз.

Шешеля опанувало боязке, але одночасно повне цікавості чуття. Аж коли сонце підбилося над обрієм, киргизи спинились відпочити на невеличкому видолинку між гір, де ледве могли з'їхатись до купи чотири коняки.

Киргизи поділилися з полоненим своїми перепічками та кумизом. Двоє з них миттю поринули в сонне небуття, а третій сидів мовчки на пригорку, пильнуючи спутаних коней, що ліниво скубли травицю, рідко порослу по боках яру.

Іноді киргиз позирав на зв'язаного Шешеля, якого теж опанувала сонна втома.

Коли сонце сховалось за пасмом сугорбів межигір'я, кидаючи до нього широку тінь і лише іноді освітлюючи густим сяйвом покручений шлях межигір'їв, подорожні прямували далі.

Шешелеві здалось, що вони ідуть безмежним вузьким яром, вимитим протягом віків потоками межидовжелезних безкінця гір, схованих від усіх людей і відомих тільки диким мешканцям величезної долини Алаю.—звідки, з височенних трав починається його таємничий, прихований вузький шлях.

Протягом кількох днів посувались подорожні цією дикою дорогою, не здібуючи на своїй путі живої істоти, окрім струмочків, що гадючками виринали зі скель, миттю ховаючись у вибоїнах і зникаючи в підземну безвість. Людські житла, певне, були далеко за величними товстими боками підхмарних гір.

Врешті перловий сутінок місячної ночі оповив їх серед пустельної площини. Шешель не зчувся, коли вони вже їхали серед невеличких кучугур, зручно обминаючи їх і простуючи до темної довгої смуги.

Виїхали на шлях. Тепер в далині заблимали нервові вогники.

Соняшне проміння кинуло жовтавий блиск на подорожніх і заграло на зеленавих околицях великого містечка...

Шешелеві стало все ясно, як день. Оце той ярочок-річка, що повз неї він їхав сюди. Не було сумніву – вони під'їздили до Оша...

Містечко ще спало. Задушні пахощі садів стояли в густому ранковому повітрі. Вони надали сил і настрою полоненому.

Подорожні проїхали шерех кривулястих вуличок і спинились коло цяцькованих невисоких воріт, що від них уздовж улиці тягся довгий інбар, вкритий не на азійський штиб черепицею.

З двору вийшов узбек у засаленому халаті і вицвілій тюпегулдар¹.

Він недбало відчинив ворота, сонно оглянув подорожніх і раптом прикипів очима до зв'язаного ремінням Шешеля.

Зляканим хрипким голосом щось запитав сакала і, не причинивши воріт, подався через двір до просторого саманового будинку.

Доки Шешелеві допомагали злізти з коня – перед ним уже був багато вдягнений узбек – бай. Його розумні очі заклопотано перебігали з киргизів на Шешеля. Він навіть механічно поклонився йому.

Поруч бая стояв двірник і щось швидко говорив до нього, киваючи на Шешеля головою. Баєве обличчя витяглось, його борідка затрусилась, і він кинув сакалові суворий запит.

Той, вклонившись, розповідав йому історію з полоненим.

---

¹ Фарбиста тибетейка.

Раптом Шешелеві спала в голову блискавична думка, і він суворо промовив до бая по-руському:

— Накажіть розв'язати!

В ту ж мить бай і воротар кинулись до нього. А їм на допомогу Шешелеві вартові...

Сакал тримав у руках покручене реміння, ніяково переминаючи його межі тремтячими пальцями, а Шешель, ніби прокинувшись од сну, солодко потягся.

— Ці йолопи так прикрутили мене, що я не почуваю своїх рук,— не уважно промовив він, розминаючи пальці та рухаючи китицями протягнутих перед собою рук.

Тим часом бай служка обтрушував рукавом пил на Шешелевому зім'ятому кителі.

— Що вони верзуть?—запобігливо запитав Шешеля бай.

— А чорт їх знає—адже я й слова не розумію по-їхньому,— відповів він, посміхаючись.

Бай накинувся на сакала, погрожуючи йому зігнутими у ліктях руками.

Сакал щось намагався відповісти, але врешті замовк, безтямно вирячивши на бая очі.

— Може б ви мене відправили до земського?— запитав Шешель бая, поправляючи свого кашкета.

— Авжеж, авжеж,— відповідав, вигинаючись на місці, бай,— їх теж до нього. Хай сам розправиться..

Доки викотили балагулу й запрягли в неї коні, Шешель помився в принесеній мідниці, обтрусив

із себе пил. Киргизи ляжливо переглядались поміж себе, читаючи один одному в очах непривітні думи.

Бай вийшов, одягнений у чорний халат, підперезаний широким поясом: на нім була шовкова шапчина... а на грудях блищала причеплена бронзова медаля.

— Оці дикуни таке іноді накують, що вік не розквітаєшся!—лагідно говорив він до Шешеля, сідаючи поруч нього накарачки і коливаючись од руху біди, що нею вони їхали.

— Чи видано таке наплескати на людину, що не розуміє навіть мови? Та ще на кого?—на вас, нашого доброчинця!..

Шешель, удаючи байдужого, уважно прислухався до кожного слова цього Керім-Саїда—старости міста...

Він не міг зрозуміти, з яких хитрих міркувань той зве його „наш доброчинець“.

Спинились коло воріт земського. Шешель пізнав їх. Це ж тут, коло них, він вночі прощався із земським... Тяжке передчуття боролось з вірою у свою фортуна. Одначе, гадка про те, що тут уже дізналися про його дійсну особу, стискала серце терпким болем...

Він виліз із балагули разом з баєм. Керім-Саїд гукнув до киргизів, що прибули верхи разом з ними, і ті в одну мить були на землі. Вони зірвали свої підкапки з голів і тримали їх у руках разом з поводами від коней, втопивши зір у ворота.

По хвилі за скляним ганком зачувся дівочий вереск, і з дверей на вулицю вибігли дві панночки.

— Павле! Пава!—заверещали вони, кидаючись до Шешеля і хапаючи його за руки.

Це були вибагливі, веселі, безтурботні Ніна й Діна. Вони були в легких габових убраннях, а їхні свіжі рожеві личка свідчили за те, що вони допіру тільки вмилися.

Шешель ласкаво стиснув їхні руки в своїх, а вони, обхопивши його й не перестаючи весело реготати, тягли до дверей навперейми туркочучи йому про свою радість і безліч дрібниць, що їх можна розповісти за одну хвилину жіночої балачки.

В дверях з'явилася постать сивоусого земського.

— Що за лемент? А, Павле!—протягнув він, розгладжуючи вуса.—Ну, що, не я казав вам, козенята, що він швидко буде?—тягнув земський ласкавим тоном.

Він розправив долонею вуса й обвив Шешеля незграбними руками.

— А це що?—звернувся він до балагули.—Що це, Керіме?—промовив він до бая.

Перед земським стояли навколішки без підкапків троє киргизів. Керім Саїд вклонився своєму начальникові.

— Ці йолопи дурниць наговорили про пана суддю такого, що й мені соромно.

— Вони? Про суддю?

— Авжеж, про товариша прокурора. Ніби він їх збивав іти проти влади. А він же й говорити

не вміє по-їхньому... Йолопи! Хотіли вислужитися!— запобігливо промовив Керім-Саїд, вклонившись.

— Хм... Здорово!—крекнув земський. —Павле!

Але Шешель б, в уже на ганку. В його мозкові вже твердо викристалізувалися думки. „Він знає, що далі робити“. Керім-Саїд сказав усе, що треба. І він, під натиском двох в'юнких істот, подався в покої.

— Гм... Так ти той—посади їх доки що в холодну,— промовив рішуче земський, ткнувши пальцем на дорогу, де зажурено схилились голови киргизів.

— Оце й все?—запитав земський, витягнувши портабак і протягнувши його Керім Саїдові.

Той замотав головою:—Адже він не палить.

— Все.—відповів бай.

Земський ворухнув свою дебелу поставу, але раптом, затримавшись, додав:

— Коли вони ладні спокутувати свої тяжкі провини, так ти тоді мені скажеш...

— Атож!—загадково кивнув головою Керім-Саїд, і додав:—Це ж бай з Алаю... має чим спокутувати!

— То краще,—промовив земський, підводячись на високий ганок, куди зник Шешель із його доньками.

*

— Так, так, діточки,—гомонів земський, потираючи руки.—Тепер ми втнемо.

— Та що ви обсіли його?—розвів він руками, спинившись у дверях і дивлячись, що його доньки навперейми щось оповідали Шешелеві, одпихаючи одна одну за плечі.

Шешель стояв перед цими двома кізками й усміхався.

— Годі,—суворо промовив земський, схопивши Шешеля за руку.—Ті-ті-ті-ті!—передражнявав він доньок, тягнучи Шешеля до другої кімнати.—Встигнете ще! Ти йди, облудо, подивись на свої папери.

На мить серце Шешелеві тужно стислось, але жартівливий тон земського знову вернув йому рівновагу.

На великому товстому папері, що втиснув йому до рук земський, він читав, що краєва судова палата, розглянувши справу шляхтича Шешеля та прохання місцевих представників, призначає його, Шешеля, на товариша прокурора приалайського району. Додаток—згода на це губернатора... підписи, печатка, ще раз підписи і знову печатка...

Шешелеві перед очима кімната пішла обертом.

Він, не розуміючи, дивився на папір, а його очі заволокла серпанкова завіса сліз...

„Він, на службі у губернатора. Він, Шешель!“—різонуло в серці. Але раптом його мозок відбив картини жахливих пригод... інцидент з киргизами. Непереможна втома охопила його цілого... Але в ту ж мить злість опанувала його, і в його мозкові спалахнуло: „Досить. Треба жити для себе. Годі страждати за рабів!“ І він намагався упевнити себе в цьому вирішенні...

Він сів.

— Нічого—це сльозинки радості,—почув він над ухом лагідний голос земського.—Ну, здоровлю!—

стис його руку у своїх попухлих долонях сивоусий начальник округи.

*

Надвечір світлиці земського палали від десятків ламп і свічок.

Знайомі близькі люди. Іван Петрович все витирає свої мокрі очі, безперестанку чоломкаючись із Шешелем. Його душа тепер спокійна, він певен, що Павло Михайлович не авантюрист, що Іван Петрович матиме близького друга, що його сватання таки не було марне, що сподіванка зробити його прокурором здійснилась.

Лисавета Вікторівна—весільна його мати. О, яка вона була задоволена, як сяло її лице, де одверто можна було читати: „тепер вона таки всім доведе своє уміння приготувати все для весілля“...

Завжди захоплений війною Філоктіл Зеліонович тепер мав ще одну людину, що їй він буде розповідати останні новини про німців із своїми висновками, коли то їм прийде капут.

Сухий мовчазний Карло Франкович в таємницях своєї невідомої нікому душі, певне, мав надії хоч на Шешелеві одіграти свої програші Свиридові Опанасовичу, чи то пак Северинові Агатангеловичу та Іванові Петровичу.

„Бо хіба ж адвокат грач? страхополох і більше нічого! Тільки програє синеньку, зразу ж тікає“.

Все це були люди вищого стану округи, що високо тримають стяг влади, стяг правосуддя, стяг самодержавности.

П'яні голоси, веселий регіт мішався з акордами фортепіяна. Він плив у розчинене вікно ночі і змовкав за кілька гін у повітрі.

— Еге, аж збіліло волосся на голові й вусах!— реготав Іван Петрович до Шешеля —Ото нероба, качався проти пекучого сонця.

— А, дійсно, я не зауважив,—з тремтінням у голосі відповідав Шешель, смикнувши себе за вуса й неголену щетину підборіддя.—Треба поголитися.—висловлював він голосно свої думки.

— Атож. Зараз! Зараз ходім,—виступив з-за столу Іван Петрович.

І під захоплений регіт п'яного Івана Петровича та земського, що дав голярські приладдя, та безнастанні верещання Ніни й Діни, Шешель гладенько виголив щетину підборіддя й вуса.

Поява цієї компанії з новою особою—виголеним Шешелем—надала свіжої веселости людям, що, нудьгуючи, раді були всякій новині, навіть безглуздій.

Філоктіл Зеліонович зразу ж виявив перед гістьми свій прихований хист імітатора. Він нявкав не згірш за кішку і скиглив краще за ішака. Давно було так весело в покоях земського

Після того міцна підлога залі двигтіла від танків.

Сірий ранок звалив на відпочинок веселих приятелів, що в самих невибагливих позах позастигали на канапах, кріслах і отоманках. Чудодій Іван Петрович просто завоював собі килим посеред залі.

Тільки господар встиг добитись до своєї почи-
вальної та дівчата до своїх кімнат, в одній з кім-
нат, разом з Ніною, зник і Шешель.

*

Такого весілля ще не бачили мешканці Оша за
все своє життя. Баєві з почесними купцями було
одведено місце в ілюмінованому садку земського,
де їм подавали найкращу страву й ласощі, без
напоїв—за мусулманським звичаєм. Правда, деякі
з них через чорні двері через служок встигли
добути кілька жбанів добрих настоянок і відважні
щасливці, на предиво іншим „правовірним“, вити-
нали такого гопака під тубільну музику, яка без
перерви грала в альтанці, що сам мулла дивом
дивувався: „звідки ото в людей стільки веселощів
береться? Що значить весілля у великого началь-
ника!“

А в кімнатах земського все йшло догори дригом...

Військова духовна оркестра, виписана із самого
Скобелева, витинала такі чарівновеселі та пави-
но-пливкі речі, що тремтіло пів Оша.

Не спало тієї ночі і все міське населення.
Навкруги двору й на ближчих вулицях було повно
старих і малих. Цієї ночі було дозволено навіть
деяким жінкам вийти на годинку подивитися на
дивовижне весілля, і вони купками по двоє-трьох,
запнуті в чорні чадри, темними, нерухомими силю-
етами стовбичили коло повіток, воріт, садків.

Сам губернатор прислав свого урядовця особ-
ливих доручень...

Цей юнак своїми чемними манерами, галантними рухами полонив серця не лише юних панночок, подруг Ніни і Діни, а й деяких літненьких дам.

Він перший сказав тост і від імени начальника губерні зітав молоду пару, що буде також міцно зв'язана повік родинними путами, як зв'язаний юнак-урядовець Шешель з його урядом...

Грім оплесків розлігся по залі. Вони тараном приголомшили товариша прокурора.

„Я зв'язаний путами з його урядом“. Підсвідомість заливала бридкою зливою його серце, а розум змагався з нею: він відчував себе, як гуска на льоду, що прагне берега, а слизьке тягне назад... його безнадійна мандрівка, намагання боротися за рабів... і перед ним знову виринали картини, як катували козаки, його незграбне борювання з киргизами під час арешту.

„До чорта, до дідька“! — упевняв він себе. — „Треба рятуватися самому...жити „для себе“. Але вечір був отруєний, і крізь його веселу усмішку, дзвінкий сміх протинався смутком пекучого болю.

За кілька день він не витримав. Він піде й розповість про все Іванові Петровичу — єдиній людині, що до неї у нього було щире почуття, як у сина.

Вони пішли в садок, і доки Іван Петрович тягнув кислувато-солодкий брусквиновий сік, Шешель розповів йому все.

Коли він змовк, Іван Петрович потер кулаком собі скроню, важко зідхнув і промовив:

— То все пусте.

„Як?“,—здивування витягло обличчя Шешелеві. Він не розумів легковажності свого весільного батька.

— Я теж був такий, врешті почав Іван Петрович, озираючись навкруги.—Це було двадцять літ тому. Я працював у галузі землеустрою, там, у наших краях... належав до організації. Мене схоплено... і... запропоновано: або Сибір... або добровільний перевод у ці краї, з підпискою надалі бути чесним... Приблизно те саме з суддею, адвокатом. Адже сюди, в дикі краї, ніхто не має бажання їхати... Тільки земський із урядника там став за земського тут... навіть заслужив дворянина... І всі ми так.. І тепер нічого. Я гадаю, що то просто було моє глупство. Юнацтво, повне сил, шукає розрядки... А коли глянеш навкруги на люців, дійсно, чи варта вся ця скотинка чого кращого? Досвід із сакалом доводить, що то дурість. Кожна людина має в собі якісь темні боки життя... Сам губернатор і той має надто темне минуле...

Іван Петрович озирнувся і прошепотів:—адже він за згвалтування десь у столиці якоїсь князівни,—сюди-о потрапив... Всі, всі щось мають.

Шешель сидів, немов мокра курка.

— Але ж який я дворянин?—пересохлим голо-сом запитав Шешель.

— Ми всі такі дворяни. Хіба вони з оксамиту в'ються?

Рій думок гудів у Шешелевій голові. Він цілком уже певний себе і розуміє все глупство свого

минулого. До того він має тепер дружину й шляхетну роботу. Він уже досить намучився...

Він висловив це Іванові Петровичу.

Той ласкаво глянув на нього і стис руку.

*

Нова робота забирала у Шешеля весь час. Справи, що лежали роками, а їхні жертви сиділи по хурдигах, чекаючи на розгляд, захопили його в полон. Він вжахнувся від таких численних справ і нашвидку, скільки міг, додав на них свої висновки.

Суддя, адвокат і сам земський реготали з його завзяття, а правник жартівливо докоряв, що своїм швидким темпом роботи він позбавляє його шматка хліба.

Тільки земський посміхавсь у вуса. Він знав, що його донька Ніна в матір пішла. Не дурно ж коло її двору завжди черга тубільців, що приходили пішки і приїздили верхи. Він сам не раз радив, які подарунки треба брати, а які ні. Він знав, що вона послухала його ради і встановила грошову норму: „не менше, як двадцять п'ять“...

А коли суддя підморгнув оком до адвоката й голосно зауважив, що „Ніна не даремно ж замовила через Керім-Саїда екіпаж і троє баских коней“—Шешель зрозумів, звідки його ярка дружина мала кошти замовити червоного дерева нове піаніно та для нього й себе—гардеробу коштовного одягу.

Йому стали навіть приємні ці приятельські докори, а гордощі за свою чесність і розумну дружину заповняли його серце.

Тепер компанія ветеранів дикої країни збільшилася на двоє створінь, повних юнацького завзяття,—товариша прокурора і його дружину. Ніна хутко увійшла в коло літніх людей на правах заміжньої й завжди була найрозумніша, найвеселіша й найпрактичніша з жінок. Вона навіть чудово розумілася на справах всієї чоловічої колонії урядовців і своєю дотепністю сповняла радістю серце Шешелеве. Бо й він сам став чудовий урядовець, повний гідности й поваги.

Коли він закінчував розглядати старі справи у своєму новенькому кабінеті, що його комфортабельно спорядила Ніна, увійшла й вона сама. Вона елегантно подала поцілувати йому руку, сіла в вольтерівське крісло й кілька хвилин гризла нігтики своїх пухкеньких мініятюрних пальчиків. Вона була схвильована. Це Шешель відчував і ласкаво запитав про причину того.

— Там у тебе є нова справа.—Вона підвелась і зручним рухом витягла з купи паперу на столі жовту теку...

— Дивись, нахаба, засуджений на півроку до буцегарні та на триста карбованців штрафу, ще апелює...

— Хто, що, завіщо?—запитав механічно Шешель, розглядаючи папери.

— Сволота! В такий спосіб тебе образити, ще й потім апелювати?!—нервово промовила вона.

Перед ним була справа сакала й двох його братів, що образили вчинком урядову особу та наклепом неприпустимої брехні намагалися підірвати авторитет уряду.

Довідку, з наказу земського, склав бай Керім-Саїд.

— Сьогодні приходила до мене оця сама бородата свиня (двоє сидять у буцегарні) й клопоталась за помилування. Киргиз іще надворі,—промовила дружина, тупнувши з пересердя ніжкою.

Шешель сказав, щоб покликали його...

„Так, це був, мабуть, він, той самий бородатий киргиз, що так приязно гостив його, той, що його скакуна загнали козаки, що періщили його брата нагаями, коли він ридав над ним, той, що арештував Шешеля за...

Непереможний гнів підступив під саме горло Шешелеві, а в душі клекотіло.

На порозі без підкапка стояв сакал.

Він змарнів, його одіж була зім'ята, в пилюці, ніби він цілі дні качався в бруді... Його лице витяглось, а очі гарячково блищали.

Він упав навколішки, вклонився й простяг розгорнуту в долонях брудну ганчірку, в якій блищало срібло, золото й синенькі кредитки.

— Визволь... Не губи... Нікому берегти отари... Ми не знали, що ти жартував... А може ми не зрозуміли тебе...

„Не зрозуміли? О, ви чудесно зрозуміли, падлюки, раби! Ти сидітимеш в брудній тюрязі за

згвалтування моєї душі“,—горіло в Шешелевім мозкові.

— Геть!—гримнув він на сакала,—геть до тюрми!—повторив і, блідий, сів на стільця.

Він не зауважив, як блиснули оченята його чорнявої дружини, вгледівши золоті кружальця в ганчірці... Він не міг прочитати її думок, що спалахнули миттю:

„Чому ж тоді не було червінців, коли мені приносив ганчірку із срібняками та кількома синіми папірцями?“

Торкнувшись своїми гарячими губами його чола й проказавши—„не хвилюйся“,—вона вийшла...

Шешель уже не міг працювати. Перед ним маячило витягнуте сакалове обличчя, повне туги й страждання...

„А чи варто, щоб вони сиділи в тюрмі й розповідали там про те, за що вони сидять?“—майнула думка.

„Адже через них він має таке становище“. Може він, коли б не випадок, вже гнів де в тюрмі або в землі. Його охопив сумнів.

Він підвівсь і нервово ходив по кімнаті.

— Може дійсно, коли ти їм простив, звільнив би їх?—зачув він лагідний голос дружини, що стояла на дверях,—принаймні один хай сидить, а двох звільнити. Він приніс дві з половиною сотні карбованців,—провадила дружина.

Вона лагідно тримала його за плечі й намагалася зазирнути в очі.

— Гаразд,—твердо відповів Шешель,—скажи— вони будуть вільні... Почекай хвилину. Тільки невже ти візьмеш гроші від них?—жалібно запитав він, не дивлячись на неї.

— Однаково, не я, так Керім-Саїд візьме...

*

„Як дати знати комендантові форту, що він тут? Адже буде неприємно, коли той довідається від караванників, що він утік“. „Чому не знайшов?“ А тут іще правник іноді підпускав: „диві! як це сталося, що Павло Михайлович перестав шкандибати й носити окуляри?“

Гробак точив його серце.

А одного разу, коли він, допомагаючи земському, складав його папери й переглядав пошту, на нього зиркнула знайома фізіономія. Шешель відчув, що кров спинилася коло шиї, і холодний піт виступив на лобі...

То була картка, його фотопортрет.

В секретному папірці до неї зазначалося:

„Втік державний злочинець Шешель Марк Викторович—23 літ... Можливо, з фалшивим паспортом на ім'я Воронцова Павла. Арештувати. Приставити Смоленськ“.

Край папірця, коло фотографії стояло два знаки оклику, нарисована стріла до фото й напис:

„Знайома фізіономія“.

А під ним підпис урядовця особливих доручень.

„Що б воно значило? Там уже знають“. Папірець тремтів у руці.

Хутко послав по Івана Петровича, і, коли той захеканий прибув, Шешель ткнув йому папірець з фото й ледве промовив:

— Треба тікати.

Іван Петрович уважно роздивився фотопортрет і, зауваживши:— „ач, який молодець“,—кинув до Шешеля:

— Ну, і дурень же. Поклич Опанасовича,—сам сів до столу, добув папір і, нахилившись над ним, почав щось виводити.

Коли Шешель і земський увійшли, землемір подав старому папірець з фото й прохрипів крізь зуби з цигаркою:

— Пізнаєш?

Земський довго роздивлявся на фото, час од часу позираючи на землеміра, доки той підморгнув на Шешеля, додавши:

— Коли б він мав уса і голену голову,—точнісінька копія.

Старий глянув на зятя та фото і заляк поглядом на переніссі Івана Петровича. Тоді той чмихнув носом і промовив:—Чого дивишся, старий дурню? Я теж такий був. На, треба негайно послати назад... і він подав папірця, що написав. На ньому було:

Шешеля піймано. Під час втечі застрілено, поховано. Фото повертаємо.

*Земський Начальник Блазек.
Товариш Прокурора Павло Воронцов.*

Земський хвилинку міркував, потім, усміхнувшись, умочив перо й підписав, передавши ручку Шешелєві.

— Нічого. Правильно. Все буде гаразд!— бадьоро торкнув він зятя в плече.

Горілка не пригасила болючий сум, приховане тяжке передчуття, і Шешель ходив, мов неприкажаний. Його не могли заспокоїти ні запевнення старого, ні порука землемірова. Його розпач зник і назавжди покинула туга аж тоді, коли була одержана відповідь од губернатора, де коротко сповіщалося:

„Молодці. Дякую. Воронцова подаю через палату на колезького асесора“...

Таким чином його було узаконено. Йому все простили, а його новій особі дали шлях вислужуватись.

Приятельські вечірки і чудове товариство дружини витворили із Шешеля нову людину. Йому навіть стали дивні колишні поривання і часом, коли десь із глибини виринала хіть дій революціонера, він у ту ж мить приголомшував її, а міцні напої сповивали його в байдужість. Так непомітно минав час, повний спокою й родинно-життєвої насолоди.

Аж тоді, як несподівані зворушливі телеграми занепокоїли серце земського, а потім розрядились вибухом: „Царя нема! Хай живе свобода!“— засохла дика Азія ожила. Стрепенулась і вся колонія. Сам земський пришпилів червону стрічку на груди і з ганку заявив зібраним узбекам, що царя-упиря

вже не буде, а народ через свій парламент буде керувати країною. Так, принаймні, диктували повідомлення з центру, так, принаймні, його повчали землемір, правник, суддя і зять.

Тубільці переступали з ноги на ногу в холодній грязюці, обтрушуючи з борід мокренький сніжок. Серед них ніхто не зважився висловити своїх таємниць: „А що нам за користь із того? Аджеж ви ті самі лишились, що й за царя!“

Тільки якийсь хрипкий голос з натовпу кинув ламаною руською мовою: — Старосту треба б нового... чужий нам Керім-Саїд!

Проте, натовп мовчав. Ніхто не підтримував ди-вака. І так, мовчки, розійшлись.

Хіба не вони обрали Керім-Саїда? О, він чесний доглядач громадського спокою, щотижня сповіщав земського про всякі новини. А тепер дізнався, що в містечку з'явилися втікачі з самого фронту: вони розповідають жахливі речі... вони торочать, що треба вигнати і його, Керіма, і земського, і всіх тих, що від них тхне ще царем і паном... Нам, кажуть, не треба панів. Керім-Саїд також доводив земському, що купці, орандарі і надалі чесно платять належні податки, відповідне „мито“ на справи — „спокою і порядку“, що вони проти цих раклів, балакунів, гольтіпак...

У Шешеля прокинулось старе... він відчув, що штучне придушення поривань не загасило його людяности й бажання працювати для народу. І він

залюбки звільняв із буцегарні тих, що їх старий закон затис у лабетах голих стін.

А проте, він відчував, що життя його обминуло. Він був самотній, без стерна... Тягар безвільної злочинности, що тяжив над ним, безнастанно нагадував йому, що він вже не мав приятелів, друзів юнацьких, великих поривань.— „Шешеля поховано“—лишився колезький асесор Воронцов...

Атож...— „прокурор Воронцов“... і він запально змагався з правником і навіть землеміром, що до війни, він був за те, щоб припинити різню, він був за те, щоб швидше взятись до реформи. Адже перед країною слалися такі чудові шляхи цивілізації... Людяности... Але дальший літ його думок упирався в непереможне: „Хто ж тепер—я?“

Він навіть висловлював свої гадки: „дійсно, тубільці мають рацію. Чого ради купка урядовців буде ними керувати? Чи не вирушити їм звідси, як того вони хочуть. Він обурювався з приводу звістки, що в Андижані й Ташкенті були розігнані тубільські демонстрації, що на своїх прапорах виставили: „Геть із країни царських прихвоснів!“

Його чудернацьких думок не міг зрозуміти ніхто з приятелів, а старий просто зазначав:

„Його зять дуріє під гіпнозою дикого натовпу“.

Та Шешель мав надто вузьке оточення людей з одним трафаретом переконань, мислення, він був далеко від бурхливого моря тубільних мас та їхніх різноманітних паростків.

А ці паростки буйним хмелєм все повзли ві залізниці до містечок, а звідти по кишлаках і через чорнобурі гори по зеленавих луках і межигір'ях... В'юнкою гліцинією, вилізши, обхопили вони зів'яле дерево старого суспільства, стискаючи його дихання в своїх юнацьких цупких обіймах рожево фіялкових віт. Зеленавожовтий стовбур задихався у лабетах квітчастої гліцинії—могутнього життя!

Не диво, що однієї ночі телеграф приніс звістку:

Столицю забрала дика чернь... Скинуто „народній“ законний уряд, і на чолі керівництва опинилась голота...

„Тримайсь на місцях!“ — летіло бадьоре сповіщення.

„Що робити?“ Постало незручне питання в колі урядовців округи.

— Тікати геть,—коротко кидав Шешель.

— А кому владу?

Шешель здвигнув плечима. Таки, дійсно, він не міг відповісти на це. „Як можна бути без влади?“

„Ждати! Ждати!“—чулися нервові висновки.

Грім із блискавкою розлогим хрястом пішов луною на вулиці. Немов із кліток випущено хижих звірів—ревло, галасувало навкруги. З гуркотом і хрустом звалився паркан. Тріскотня пострілів розтинала повітря, а сичання невидимих куль линуло до неба.

Полум'я смолоскипів розганяло нічну пітьму.

Шешель зблід. Решта безтямно застигла, прислухаючись до гамору. По обличчях пробігла нервовість...

— Треба вийти,—промовив земський.

— Атож. Усім, усім вийти,—було чути розгублені голоси. І всі, мов силою магнету знадвору, подались за земським і Шешелем.

Перед ганком півколом стояла смуглява, рясна маса тубільців, освітлена дивними смолоскипами. Серед натовпу ворушилися верхівці, а перед ганком стояв шерег озброєних тубільців, у підкапках, шапках і киргизьких мономашках. Паркан був завалений, і натовп залив увесь двір.

Лише з'явився на порозі земський, дикий гомін знявся серед неспокійного людського моря.

Було чути прокльони. Узбекська, киргизька, ламана руська говірки перепліталися в різноголо-сому гомоні натовпу.

Аж тепер він відчув, скільки горя, сліз, страждань було вкладено в їхній зміст, скільки поневірянь, знущання, зневаги вони винесли, скільки утисків від панів вони перенесли.

Все це було таке знайоме Шешелеві, таке близьке... Воно розбухало в ньому всередині, те багаття, що ледве тліло.

Земський хтів щось промовити. Але його перше слово залив рев неосяжної маси. О, вона тепер заговорила. Це та німа маса, що перед нею виступав із червоною стрічкою земський, заговорила.

В Шешелевій душі підіймалось чуття великого пориву. Він одштовхнув земського і запально

гукнув до натовпу, підвівши високо свою юнацьку голову і майнувши вгору рукою, ніби благословляючи їх на зчинок.

Та було пізно. Дужі руки обхопили його ззаду й потягли назад. На мить він озирнувся, побачив ззаду на дверях свою перелякану дружину.

Ніби відчувши єдину цілість своїх істот, урядовці щільно притислись один до одного, і передній, обвивши Шешеля, кинув його силою інших назад, у двері відчиненого ганку.

В цю ж мить у передніх лавах натовпу хутко вистромились дула рушниць, а в погрозливих руках кількох сяйво смолоскипів лизнуло блискучий метал гранати.

Шешель з усієї сили виривався з цупких обіймів своїх колег, що намагалися прикрити ним себе від жорстокої кари. Та було пізно.

Натовп піймав рух „своїх“ урядовців.

Мов за командою, гаківниці торохнули у стиснуту купу, що майнула в отвір ганку, а кілька сталевих гранат, блиснувши в повітрі, вибухли шаленим, гримким гуркотом.

Жовтогаряче полум'я лизнуло розірваний бік колишньої веранди.

Їдкий білястий дим хмарою вихопився з репнutoго чорного боку будинку, оповивши все навколо туманом.

На мить запанувала мертва тиша.

Але тільки на мить.

1924 р.

ЗМІСТ

	Стор.
Гюлле	5
I Жак	159
II Владарі	201
III Алай	230
IV Без стерна	263

ЦІНА І КРБ. 50 КОП. (Р).

М 93 20-3

elib.nplu.org

2734

M 1454-3

elibrary.nplu.org